

UC-NRLF

B 2 876 026

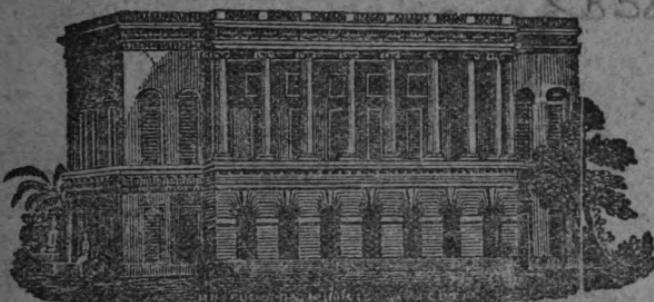
BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL 123:21-3

NEW SERIES, No. 768. 730
B582

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकारणम्

द्वितीयभागरूपम्।

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायचिदत्कात-मकरन्दोङ्गासित-वर्जमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम्]

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME II.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

CV 14 1932

CV

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs	1	8
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	1	14
Agni Puráṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	4	6
Anu Bháshyam, Fasc. I	0	6
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Sándilya, (English) Fasc. I	0	6
Aphorisms of the Védánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	2	4
Ashtásáhasriká Prajñápáramitá, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	2	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	0	12
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Brihaddharma Puráṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Brihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Brihat Sa॒hitá, (Sans.) Fasc. II—III. V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—6 @ /6/ each	22	8
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gobhiliya Grihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	2
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	8
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6
Kúrma Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Párijátá, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Manuṭíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Márkaṇdeya Puráṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Márkaṇdeya Puráṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Mimáuśá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Nárada Pancharátrá, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Nárada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I. Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each	8	4
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika (Sans.)	0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nyáya Káśiráñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—6 Vol. II, Fasc. 1 @ /6/ each	2	10
Paríśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

730

B 582

v. 123 : 2

कुसुमाञ्जलौ ।

चतुर्थः स्तवकः ॥

(त. प. iii no. 3)

ननु सदपौश्वरज्ञानं न प्रमाणं, तस्मक्षणायोगात् ।
अनधिगतार्थगन्तुस्तथाभावात् । अन्यथा सृतेरपि
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च नित्यस्य सर्वविषयस्य
चानधिगतार्थता, व्याघातात् । अचोच्यते ।

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरस्त्रणमपूर्वद्वक् ।

सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणलादिति चतुर्थौं विप्रतिपत्तिसुत्यापयति ।
नन्विति । गन्तुर्बाधकस्य । अनधिगतार्थगन्तुत्वम् (१) फलप्राक्षालिक-
समानाधिकरणज्ञानाविषयविषयकलम् । वेदो न प्रमाणमप्रमाणुभव-
मूलकलादिति भावः । तदेतस्त्रणं यथार्थलेन विशेषितं न वा ?
आये प्रमाभूतधारावहनबुद्धावव्यापकम्, अग्ने च भ्रमेऽतिथ्याप्तिरि-

(१) न कु पराधिगतेऽप्यर्थे परस्य प्रमोत्पत्तेनधिगतार्थगन्तुत्वं तत्रायाप-
मत आह फलेति । उत्तरकालीनस्त्रणमादायाप्तेराह कालि-
कालम् । इत्यावता किमित्वत आह वेद इति । यद्यपेक्षं भद्रस्य
स्त्रोतुसिद्धिः, तथायेवस्त्रप्रमाणुभवमूलको वेदः स्यात् तस्मीचाप-
माणं स्यादिकि तर्कविधयैतददृश्यम् ।

1

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्वते ॥१॥
न स्त्रिधिगते अर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारण-

त्वाह । अव्याप्तेरिति । दृक् दर्शनं, भावपरतया । अनधिगतार्थ-
विषयकलं न स्त्रियमित्यर्थः । स्त्रमते (१)प्रमाणलक्षणमाह । यथा-
र्थति । अत्रोक्तदोषाभावादित्यर्थः । ननु यथार्थानुभववद्यथार्थ-
स्त्रतिरपि प्रमा किं न स्यात्, यथार्थलक्ष्यैव तत्त्वलादनुभवत्वस्य
व्यर्थलादित्यत आह । अनपेक्षतयेति । स्त्रेयथार्थेऽपि (२)स्त्रिकारणी-
भृतान्यूनानतिरिक्तविषयकानुभवयाथार्थपेक्षा, न त्वनुभवत्वेत्यर्थः ।

(१) प्रमाणेति प्रमाणक्षणमित्यर्थः ।

(२) नन्देवमनुभवोऽपि प्रमा न स्यात्, तस्यापि विशेषज्ञानादिसापे-
क्षत्वादित्यत आह स्त्रिकारणीभृतेति । एतच्च धारावाहिके ताढप्प-
पूर्वज्ञानयाथार्थपेक्षयाथार्थतया उत्तरकालेऽतिथासिवारणाया-
न्यूनानतिरिक्तविषयकलेन कारणलं विवक्षितम् । तस्य च विशेषज्ञ-
माचविषयतया तथात्ममिति गोक्त्रदोषः । न च तत्सापेक्षमेव
याथार्थं तस्येति वाच्यम् । तत्सापेक्षत्वं हि तन्नियतत्वम् । तच्च तत्त्वापि ।
स्त्रितावपि तदेव तत् । जिक्क्षानयाथार्थपेक्षित्वमादायातिथासि-
वारणायान्यूनेति । वस्तुतः पूर्वोक्तातिथासिवारणार्थमपि तत् ।
अनतिरिक्तपदं चिन्तयम् । अतश्च परिमले गाल्लोति । किञ्च
स्त्रितावपि पूर्वानुभवस्यान्यूनविषयतयैव जनकत्वम् । अतिरिक्त-
विषयानुभवादपि तदंशे संस्कारागुद्वोधे स्त्रितदर्शनात् । एवच्च
वक्तृवाक्यार्थज्ञानयाथार्थपेक्षित्वमादाय शाव्दानुभवेऽतिथासिरिक्तपि
चिन्तयम् ।

नामप्रतिबन्धात् । न चोत्यद्भानाऽपि प्रमातुरनपे-
ष्टितैति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । नापि
पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् । उत्तराविशिष्टतया
पूर्वस्याण्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदनपेक्षत्वेन तु तस्य
प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्थादविशेषात् । चिन्ने
कुठारादौनामिव परिच्छन्ने नयनादौनां साधकत-
मत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलोत्पादानुत्पादाभ्यां
विशेषात् । तत्फलं प्रमैव न भवति, एव्वौतमाच-
गोचरत्वात् सृतिवदिति चेत् । न । यथार्थानु-

अतदधीनत्वात्, प्रमात्रपेक्षाऽनधीनत्वादित्यर्थः । पूर्व-
ज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः । यदि चोत्यरज्ञानापेक्षं पूर्व-
ज्ञानमिति सविषये तत् प्रमाणं, तदा पूर्वज्ञानानपेक्षसुन्तरमपि
तथेत्याह । तदमपेक्षत्वेनेति । यदयुत्तरज्ञानं विशिष्टज्ञानत्वेन विशे-
षणज्ञानात्मकपूर्वज्ञानपेक्षम्, (१)अन्यथा सामग्रीतौल्ये धारावाहि-
धियां क्रमो न स्थात्, तथापि विशेषणमात्रविषयतया तथा, न
विशिष्टविषयतयेति भावः । फलोत्पादेति । विन्ने विदा न सम-

(१) अन्यथेति यद्यपि विशेषज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् तथापि क्रमात्मवः,
तथापि फलत्वेन तत्तदिशेषज्ञानत्वेन विशेषसामग्रीतौल्यमिति क्रम-
इति भावः । न च स्वरूपसर्वक्रमिकक्रमणोत्पत्तिक्रत्वेन क्रमः, साम-
ग्रीतौल्ये तदेव नेत्राणयात् ।

भवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनधिगतार्थत्वे
सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वात् । व्यवहारनिषेधे तन्नि-
मित्तविरहौपाधिकत्वात्, बाधितत्वात् । न चानधि-
गतार्थत्वमेव तन्निमित्तं, विपर्ययेऽपि प्रमाव्यवहार-
प्रसङ्गात् । नापि यद्यार्थत्वविशिष्टमेतदेव, धारावहन-

वति, ज्ञाते तु ज्ञानान्तरं सम्भवत्येवेत्यर्थः । साध्यसमलादिति ।
प्रमालाभावस्य गृहीतमाच्याहित्वरूपतया साध्याविशेषादित्यर्थः ।
व्यवहारेति । प्रमाग्रद्वाच्यत्वव्यतिरेके साध्ये तत्प्रवृत्तिनिमित्तरहितल-
मुपाधिरित्यर्थः । न चायमुपाधिः साधनाव्यापक दृत्याह । न चेति ।
धारावहनेति । (१)इन्द्रियार्थसन्निकर्षाधारस्तूतौयः चण्सदिन्द्रियार्थ-

(१) इतीयक्षण इति सन्निकर्षपेक्षया । एवच्च विनश्यदवस्थाप्रथमज्ञा-
नाधारत्वेनार्थान्तरप्रसङ्गनिरासाय मध्ये उत्पत्तीति । आसङ्गाधार-
क्षणे व्यभिचारवारणाय अथासक्तीति । यद्यपि तदा ज्ञानमुत्पद्यत
एव, तथापि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानाभावाद् व्यभिचारः ।

यद्यप्येवं आसङ्गाभावस्थापि हेतुत्वाद् यावत्सहकारीत्यादिविशे-
षणाभावादेव न व्यभिचार इति तदैर्यर्थम् । अन्यथा तदा ज्ञानो-
त्पत्त्यवश्यम्भावापत्तेः । तथापि तदतिरिक्तयावत्सहकारिविवक्षापक्षे
तद्वृष्ट्यर्थम् । प्रतिबन्धकाभावकारणातावच्छेदकात्यवादिमतेनेदमित्यन्ये ।
आलोकादिकिञ्चित्सहकारिविरहदशायां व्यभिचारादाह यावदिति ।
साक्ष्यसमवधाने इत्यर्थः । सन्निकर्षोत्पत्त्याधारक्षणे व्यभिचारादाह
अनाद्येति ज्ञानविशेषणम् । इन्द्रियपदं तदिन्द्रियपरम् । अतो-
नेन्द्रियान्तरसन्निकर्षमादाय व्यभिचारः । ज्ञानोत्पत्त्यनाधारेन्द्रिये-
व्यभिचारादाह ज्ञानेति ।

बुद्ध्यव्याप्तेः । न च तत्त्वाखालाविशिष्टतया तत्त्वाप्य-
नधिगतार्थत्वमुपपादनौयं*, स्मणोपाधीनामनाकल-
नात् । न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता
प्रकाशते इति कल्पनौयं, स्वरूपेण तज्जननेऽनागता-
दिविशिष्टताऽनुभवविरोधात् । तज्ज्ञानेन तु तज्ज-
नने स्वर्थगत्यादौनामज्ञाने तदिशिष्टताऽनुत्पादात् । न

सच्चिकर्षज्ञानोत्पत्त्याधारः अव्याप्तमनसो यावत्सहकारिसाक्षे
सत्यनादेन्द्रियसच्चिकर्षधारचण्डात् द्वितीयचण्डविदिति धारावहन-
बुद्धौ मानमाऽऽः ।

ननु स्वर्थगत्यादिरूपकालावच्छेदकोपाधिविशिष्टतत्तदर्थविषय-
त्वेन तासामप्यधिकविषयकलम्, एकस्मिन् चणे यौगपद्यनिषेधेन
तत्त्वावश्यकत्वादित्यत आह । न चेति । घटोऽयं घटोऽयमित्यादि-
बुद्धिधारायां विषयभेदानुपत्तमात् ज्ञानायौगपद्यं स्वरूपसत्त्वामिक-
चणभेदमादायेति भावः । उपाधयो यदि स्वसत्त्वया विशिष्टतां
जनयेयुः, तदाऽनधिगतधर्माणामविद्यमानतया तदिशिष्टताऽनुभवो
न स्यादित्याह । स्वरूपेणेति ।

अथ स्वासत्त्वेऽपि ज्ञानसत्त्वया ते तां जनयन्ति, तत्त्वाह । तज्ज्ञानेति । नवसन्तसे सत्त्वामाचेण नासन्तस्य सज्ञानसत्त्वया तां
जनयन्त्वौति नोक्तदोष इत्यत आह । न चैतस्यामिति । एतसां वि-

* तत्त्वाप्यनधिगतगत्त्वमुपपादनौयम्,—इति क्लौ० ।

चैतस्यां प्रमाणमस्ति । नन्दनुपकार्थानुपकारकयोर्विर्विशेषणविशेष्यभावे कर्त्तव्यमतिप्रसङ्गे वारणीयः ? व्यवस्थितिप्रत्यायनेन* व्यवस्थित्तौ स्वभावेन । अन्यथा तवाप्यनवस्थानादिति † ।

गिष्ठतायाम् । विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिं तच मानमाह । नन्विति । विशेषणेन विशेषे विशिष्टताऽऽख्यधर्मात्यादनं विनैव सम्बन्धादेव व्यावृत्तिबुद्धिजननेन तदुपपत्तिरित्याह । व्यवस्थित्तौति । न च विशिष्टज्ञाने सा भासते, विशेषणविशेषसम्बन्धातिरिक्तायास्तथा अननुभवात् ।

ननु चाभावविशिष्टबुद्धेर्विशिष्टज्ञानलात् संयोगादिवाधेन वैशिष्ट्यसेव सम्बन्धो विषयोऽस्तु । मैवम् । तद्विप्रत्यभावव्यक्तिभिन्नमभिज्ञं वां ? आद्ये तत्तत्खण्डपृष्ठपा विशेषणतैवास्तु किमनन्तवैशिष्टेन । अन्ये घटाभाववति पटवति पटाभावधीप्रसङ्गः, घटाभावपटाभाववैशिष्ट्योरभेदात् । तदैशिष्टसत्त्वेऽपि तच पटाभावोनास्तीति चेत् । न । पटाभावाभावस्य भावत्वे पटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य देतुलात्, तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तच सत्त्वात् । अभावत्वेच^(१) तस्यापि वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तच सत्त्वात् । न चाभावेऽपि समवायएव सम्बन्धः,

* प्रत्ययेन,—इति औ० ।

† तत्त्वाप्यनवस्थानादिति,—इति आ० ।

(१) अभावत्वे चेति अभावात्मजः पटाभावाभावस्य वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्त्वस्त्रीकारे तस्यापि घटाभावस्यापि तैवैव सम्बन्धेन सत्त्वं स्यात्, वैशिष्ट्यस्त्रीकत्वाभ्युपगमादिवर्धः । अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे ।

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेत् । न । निराकरिष्यमाण-
त्वात् । तत्सङ्गावेऽपि वा स्मृतेरपि तथैव प्रमाण्यप्रसङ्गात् ।
जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरणजनि-
तज्ञातताऽवभासनात् । अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा,
युहौतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्ता* । अप्रमैवासाविति
तत्साधकविशिष्टबुद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । समवेतकार्यलात्
ध्वंसनाशे पटाद्युम्भजनप्रसङ्गात् । न च तच भावलं तत्त्वं, गौरवात्
वैपरीत्यापत्तेदेति सङ्क्षेपः ।

ज्ञाततैवेति । पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञातताविशिष्टसुन्तरोत्तरज्ञान-
विषय इत्यनधिगतार्थतैव धारावहनबुद्धौनामित्यर्थः । तत्सङ्गावेऽ-
पौति । स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतेति व्यर्थविशेषणम् । तेनापि च
न तद्वावच्छेदः, तत्रापि कारणीभूतानुभवजनितज्ञाततासत्त्वेनानधि-
गतार्थताऽनपायादित्यर्थः ।

अथ स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रविषयलात् सा स्मृतौ न भासते,
(१) तथापि पूर्वपूर्वस्मृतिजनितज्ञातताविशिष्टस्योत्तरोत्तरस्मृतौ भाना-
दनधिगतार्थलभ्यादित्याह । जनकेति । न च स्मृतता नोत्तरोत्तर-
स्मृतिविषयोऽनुभवाविषयलादिति वाच्यम् । धारावहनबुद्धावयुत्त-
रोत्तरबुद्धेः पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततासमानकालोत्पत्तिकलेन तत्रापि
तद्विषयलाभावापातादिति भावः ।

* का गर्तिः,—इति क्रौ० का० ।

(१) तथापौति यद्यपि जनकागोचरत्वमन्नापि तु त्वयं, तथाप्यनुपदमेवाभ्यु-
परिहरिष्यतीति ध्येयम् ।

चेत् । गतमिदानौ वेदप्रामाण्यप्रत्याशया । न ज्ञानादौ संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थः केनचिक्षावगतः । सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात् । न च तत्त्वापि काल-क्षाविशेषाः परिस्फुरन्ति । न वैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणं, तत्त्वार्थेनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात् । कथन्तर्हि स्मृतेर्ववच्छेदः? अननुभवत्वेनैव । यथार्थो ज्ञानुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति* । तत्त्वज्ञानादिति हृचणात् । अव्यभिचारि ज्ञानमिति च । ननु स्मृतिः प्रमैव किं न स्यात् यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षार्थेनुभूतिवदिति चेत् । न । सिद्धे व्यवहारे निमि-

अन्यत्र तसन्देहेऽप्युभयसिद्धप्रामाण्ये वेदे अधिगतार्थगोचरे प्रामाण्यासमव इति दुर्जनं असनमित्याह । अस्तु वेति । तत्त्वापौति । एकं अनौत्यर्थः । अननुभवत्वेनैवेति । इमर्थमनुभवामी-ममर्थं स्मरामीत्यनुभवसाच्चिकावेवानुभवत्वस्मृतिवे ज्ञातिविशेषावित्यर्थः । तत्त्वज्ञानादिति । ज्ञानपदमनुभवपरम् । एवमयेऽपि । नम्बिति । यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रदृत्तिनिमित्तं साधवात्, न तत्त्वदिशेषोऽनुभवत्वमपौत्यर्थः । सिद्धे इति । स्मृतेः प्रमालं यदि यथार्थ-ज्ञानत्वमेव साधं, तदा सिद्धसाधनं साधाविशेषस्य स्वादिति प्रमापदवाच्यलं साधं, तत्र च तत्त्वमित्तत्वसुपाधिरित्यर्थः ।

* पठन्ति,—इति का० ।

तानुसरणात् । न च स्वेच्छाकस्त्रियतेन निमित्तेन
सोकव्यवहारनियमनम्, अव्यवस्थया सोकव्यवहार-
विष्वव्यप्रसङ्गात् । न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां*
महर्षौणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथग्नुपदेशात् ।
उक्तेष्वन्तर्भावादनुपदेश इति चेत् । न । प्रत्यक्षस्था-
साद्वात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश सत्तामा-
चेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति ।

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि । यदियमनुभवैकविषया
सतौ तमुखनिरौक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनु-
विधीयमाना तत्रामाण्यमव्यवस्थाप्य† न यथार्थतया

ननु यथार्थज्ञानलभेव तच्चिमित्तमित्युक्तमित्यत आह । न चेति ।
न च स्मृतीति । यदि स्मृतौ प्रमापदस्तेष्वरसङ्गेतः स्थात्, तदा
प्रमाणाभियुक्तानां संखारे प्रमाकरणत्वव्यवहारः स्थात्, न चैव-
मित्यर्थः । उक्तेषु प्रत्यक्षादिवित्यर्थः ।

अनपेक्षतयेति विवृणोति । तर्क्यतेऽपीति । अनुभवैकविषया,
अनुभवमाचविषयेत्यर्थः । तेनास्या विषयान्तरेऽपि न प्रमात्रमिति
भावः । तद्यथार्थत्वेति । स्वजनकानुभवयथार्थत्वायथार्थत्वाप्त-
यथार्थत्वायथार्थत्वेत्यर्थः । तत्रामाण्यमिति । स्वजनकानुभवप्रामाण्य-
मित्यर्थः । अव्यवस्थाप्य अनवधार्य । यदपि स्वजनकानुभवप्रामाण्य-

* व्यवहारभियुक्तानां,—इति आ० ।

† तत्रामाण्यमवस्थाप्य,—इति आ० ।

स्वप्नहर्तुं शक्तते इति । व्यवहारेऽपि पूर्वानुभवश्च
प्रमितिरक्षयेष्वत्वात् । न हु स्मृतिः, नित्यं तदपेष्वत्वात् ।
अस्मीचीने स्वानुभवे स्मृतिरपि तथैव ।

नन्देवमनुमानमायप्रमाणमाघस्तेत, मूलप्रत्यक्षानु-
विधानात् । न । विषयमेदात् । आगमस्तर्हि न ग्रन्थाणं,

मनिच्छित्यापि प्रदृज्जिष्ठवादादिना अनुभवस्तेव स्ततेरपि प्रामाण्यपदः
सम्भवत्येव; तथापि यदि स्ततिः प्रमा स्तात्, तदा^(१) स्वान्धू-
नानतिरिक्तविषयकस्त्रयकामुभवप्रामाण्याप्रामाण्यो न स्तात् ।
यतिरेके इच्छादिरूपान्तः । धारावहनवुद्धिषु पूर्वपूर्ववुद्धेर्विशेषश-
माचविषयतयोन्तरोन्तरवुद्धिष्वपेचा, स्ततौ त्वन्यूनानतिरिक्तविषय-
तयेति न तत्र व्यभिचारः । धारावहनवुद्धान्यत्वेन वा विशेषणम् ।

शक्तते इतौत्यस्तानन्तरं, न स्ततिः प्रमेति ग्रेषः । तद-
पेक्षणमेवाह । अस्मीचीने हीति । मूलेति । कारणव्याप्तादि-
प्रत्यक्षप्रामाण्यव्याप्तप्रामाण्यादित्यर्थः । विषयेति । व्याप्तादिप्रत्यक्षस्य
लिङ्गलिङ्गविषयवादनुभितौ च पञ्चावच्छेदकधर्मभाननैयत्येन

(१) तदाऽन्यूनानतिरिक्तेति एतच्च प्रागेव विषयप्रायम् । नन्दापादकस्य
प्रामाण्यस्य वैकल्यादिच्छादिकं नान्यदृष्टान्तः । यतिरेकदृष्टान्तो-
ऽपि न स्तात् । सादृशानुभवव्याप्रामाण्यवस्थस्यापाद्यतिरेकस्य
व्याप्ताभिमतवैकल्यादिति चेत् । मैवम् । आपाद्ये प्रामाण्यपद-
द्वयस्य व्यथार्थत्वमात्रपरत्वात्, आपादके च व्यथार्थानुभवपरत्वात् ।
इवद्वयादेवापाद्यतिरेकस्य व्याप्तस्यापादकतिरेकस्य व्याप्तकस्य
च सत्त्वाद्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिति ।

तदिष्यमानान्तरात्तुविधानात् । न । प्रमातृमेदान् ।
धारावाहिकबुद्धयस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमाणान्तु-
विधानात् । न । कारणविशुद्धिमाचापेक्षया* प्रथमव-
दुत्तरासामपि पूर्वमुखनिरौक्षण्याभावात् । कारण-
बलायातं† काकतालौयं पौर्वापर्यमिति ।

यदि हि‡ सृतिर्न प्रमितिः पूर्वानुभवे‡ किं प्रमा-

तस्याधिकस्य भानादित्यर्थः । तथापि ओतुर्वाच्चार्यप्रमाचाच-
प्रयोगमूलतदर्थविषयकज्ञानप्रामाण्यापेच्चिलाङ्ग प्रमालं स्थादित्याह ।
आगम इति । तथालेऽपि वक्तुश्रोदरूपप्रमातृमेदोऽस्ति, स्मृतौ
लेकस्यैव तथालभित्याह । प्रमाचिति ।

तर्हि विषयप्रमाचोरभेदाद्वारावहनबुद्धयः पूर्वबुद्धपेच्चाः प्रमा-
न स्थुरित्याह । धारेति । यद्यपि बुद्धिक्रमान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वबुद्धे-
र्विशेषणज्ञानलेनोन्नरबुद्धिकारणलं, तथापि सृतिवदन्यूनविषयतया
न कारणलं किन्तु विशेषणमाचविषयलेनेत्युक्तम् । अन्यूनानतिरिक्त-
विषयतन्तु काकतालौयमित्याह । कारणेति ।

नन्यतौतानुभववैश्चिरूपा तत्ता न मानसप्रत्यच्चवेद्या, अनुभव-

* कारणमाचविशुद्धपेक्षया,—इति का० ।

† कारणवशाव्,—इति क्री० का० ।

‡ यदि तर्हि,—इति क्री० का० ।

॥ पूर्वपूर्वानुभवे,—इति का० ।

णम् । स्मृत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेत् । न । तथा कारण-
मात्रसिद्धेः । न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति
नियामकमस्ति । अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति
चेत् । किं न स्यात् । न इच्छा प्रमाणमस्ति । पूर्वानु-
भवाकारोऽस्तेषुः* स्मृतेर्दृश्यते, सेऽन्यथा न स्यादिति
चेत् । तत् किं बौद्धवद्विषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषय-
सिद्धिस्त्वयाऽपौर्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः ?
आये तद्देवानैकान्तिकत्वम् । न हि यदाकारं ज्ञानं,

सत्त्वकाले तदतौतत्वाभावात् ; तदत्ययकाले च (१)विशेषासत्त्वादिति
स्मृतिरेव तत्र मानमित्यगृहीतविषयतया या प्रमा स्यादित्याह । यदौ-
त्यादिना, न तर्हीत्यन्तेन । तत्किमिति । सौचान्तिकानां घटाद्याकार-
ज्ञानकादाचित्कल्पान्यथाऽनुपपत्त्या घटादिकस्त्वयत् तत्त्वाऽकारान्य-
थाऽनुपपत्त्या पूर्वानुभवकस्त्वमित्यर्थः । तथाभूतमिति । बुद्धीनां निरा-
कारतया विषयएव विशेषक इत्यर्थः । तद्देवेति । सौचान्तिकमते
यथाऽनैकान्तिकत्वं, तथा लक्ष्मतेऽपौर्यर्थः । तदेवाह । न हीति ।
आकारेण ज्ञानस्यार्थजन्यत्वमनुभेयमर्थसत्त्वमाचं वा ? आये अना-
गतार्थस्य वर्त्तमानज्ञानाकारणत्वाद्गैकान्तिकम् । अन्ये अनागतस्य
कादाचित्कलेऽपि शुक्लौ सर्वदा रजतत्वाकारत्वासत्त्वाद्गैतत्वाकार-

* पूर्वानुभवोऽस्तेषुः,— इति क्री० चा० ।

(१) विशेषस्येति अतौतादिविशेषस्यानुभवस्येत्यर्थः ।

तत्पूर्वकत्वं तस्येति नियमः; अनागतज्ञाने विद्मने च
व्यभिचारात् । द्वितीये तु* स्मृतिप्रामाण्यमवर्जनौयम् ।

मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः, किं नश्चिन्मिति चेत् ।
न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति । न ।
तदप्रामाण्येऽपि† पूर्वापरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रा-

भमेऽनैकान्तिकमित्यर्थः । द्वितीये चेति । तत्त्वाविषया स्मृतिरेव
तत्त्वासिद्धिरिति सा प्रमा स्थादेवेत्यर्थः । तथा च स्मृत्यनुभवयोः
कार्यकारणभावान्वयाऽनुपपत्तेः स्मृतिः प्रमेति भावः । (१) अतौतानु-
भवविशिष्टे स्मृतिवैशिष्ट्यप्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारण-
भावयाइकमित्यन्वयोपपत्त्या न स्मृतिः प्रमेत्याह । तदप्रामाण्ये
ऽपीति । प्रत्यभिज्ञानखण्डप्रमाह । योऽहमिति ।

ननु केयं तत्त्वा ? न तावदतौतानुभवविषयलम् । अतौतानुभव-
विषयलस्थानुभवाविषयतया स्मृत्या तदनुस्थापत्तेः । न च तस्या-

* द्वितीये च,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

† कार्यकारणभावसिद्धिरिति तदप्रामाण्येऽपि,—इति का० ।

(१) अतौतानुभवविशिष्ट इति यद्यप्येवं पौर्वापर्यमात्रं सिद्धति, न तु
कार्यकारणभावः । अन्वया योऽहं घटमन्त्रात्रं योऽहं स्मृत्यामीत्वा-
दावपि तथा स्थात् । तथाप्यनुभूते स्मृत्यामावादन्वयतिरेकादि-
वक्ष्यतमनसा तक्ष्याह इति भावः ।

माख्यादेव तदुपपत्तेः । योऽहमन्यभवमसुमर्थं, सोऽहं
स्मरामीति मानसप्रत्यक्षमस्तीति ।

नुभवाविषयलेऽपि यदा ज्ञानान्तरेण यहणं, तदा स घट इति
सृतिः, अन्यथा प्रसुष्टतत्त्वांशा घट इति वाच्यम् । अतीतानुभव-
विषयलक्ष्यानुभितौ भानेऽपि स इति बुद्धेरभावात् । नायतीतधर्म-
वैशिष्ट्यम् । यदि हि योवस्तुतोऽतीतो धर्मः तदैशिष्टं तत्त्वा, तदा-
ऽनुभवेऽपि तद्विषयतात्त्वोऽसेखापत्तिः । अतीतधर्मविशिष्टः स-
इति सह प्रथोगानुपपत्तिः । नायतीतवेन भासते यो धर्मः,
तदैशिष्ट्यम् । भासमानधर्मस्यातीतवेनानुभवाविषयलात्, प्रत्युत
वर्त्तमानवेनानुभवात्, सृतौ तत्त्वोऽसेखानापत्तेः । नायतीतसमय-
सम्बन्धः । अग्नागतगोचरसृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्त्वोऽसेखानापत्तेः । इद-
नाऽपि न तदृच्छिगुणादि, गुणादावभावात् । नापि प्रत्यक्षज्ञानगो-
चरत्वम् । असाचुष्टवापत्तेः ।

उच्यते । अनुभवे यएव धर्मः कालो वा वर्त्तमानवेन भासते,
सएव सृतावपि । तयोरेकविषयलेऽपि सृतावेव तच्छब्दोऽसेखः ।
संखारजज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुवात् । प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्प-
नात् । तचैव स प्रत्यक्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः । विषयहतस्य सृत्यनु-
भवयोर्विशेषो नास्येव । अतएवायं घट इत्यनुभवादयं घट इति
न सृतिः, स घट इति सृतेष्व स घट इति नानुभवः । सह प्रथो-
गस्तु धर्मविशेषमादायप्रत्यक्षत्पितृचरणाः ।

परक्षेषणमभ्युपगम्यानधिगतार्थगत्यान्वयीशरज्ञानेऽवक्षीत्याह ।

न च गृहीतयाहित्वमौश्वरज्ञानस्य, तदौयज्ञानान्तरानोचरत्वादित्वस्य । न च तदेव ज्ञानं कालमेहेनाप्रमाणम्, अनपेक्षत्वस्यापराहृत्तेः । तथापि वा अग्रामास्येऽतिप्रसङ्गादिति ।

न चेति । ईश्वरस्य ज्ञानान्तराभावात् तज्ज्ञानं गृहीतयाहौत्यर्थः । पुरुषान्तरज्ञानान्तरगोचरत्वेन गृहीतयाहौते अभिमताऽपि प्रमान स्थात् ।

अथ (१) तद्विषयज्ञानोन्तरकालवर्त्तिसमानाश्रयतद्विषयकज्ञानत्वमेव गृहीतयाहित्वम् । तत्र । बुद्धिमात्रस्य प्रमात्राभावापत्तेः । यद्विषया बुद्धिरूपज्ञा तद्विषयाद्याएव तत्त्वाः खोत्पत्त्यन्तरच्छेऽपि सत्त्वादिति भावः । ननीश्वरस्य ज्ञानान्तराभावेऽपि प्रथमच्छेऽगृहीतस्यैव द्वितीयादिच्छेऽग्नानाद्गृहीतयाहित्वमस्येवेत्यत आह । न चेति । अनपेक्षत्वमेवेति । न हि स्मतिवदुन्तरकालबुद्धिविषयते पूर्वकालौन्तद्विषयज्ञानापेक्षा ईश्वरज्ञानेऽस्तीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । सर्वज्ञानानां द्वितीयादिच्छेऽगृहणरूपत्वेनाप्रमात्रापातादित्यर्थः । वस्तुतोगृहीतेत्यत्र निष्ठाऽर्थस्य अंसस्यासम्भवेति भावः ।

(१) तद्विषयेति न चोन्तरकालत्वं यत्वहितकालत्वं विवक्षितमिति वाचम् । मासाद्यनन्तरद्विषयज्ञानस्याप्यप्रमात्रव्यवहारादिति भावः । व्याप्तिं बुद्धिमात्रस्येत्यादिग्ना निराकाश्चेयं शङ्खा, तथापि मूले तदनिराकाशत्र तदविरोधं इति भावः ।

स्यादेतत् । अनुपकारकं विषयस्य, तदौयमेतदौयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात् । न च तस्येत्यनियतं तथ प्रमाणमतिप्रसङ्गात् । न च तदभिज्ञमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । अचोच्यते ।

(१) न विषयनियमान्यथाऽनुपपत्त्या तदुपपादको विषयनिष्ठो-ज्ञानजन्योर्धर्मः स्वैकार्यः । तस्य च तदुपादानज्ञानजन्यत्वे तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावात् कथं तदुत्पत्तिः । तदुपादानज्ञानजन्यत्वे च चित्यादिसकर्त्तव्याहकं कार्यत्वं तचैवानैकान्तिकमित्याह । स्यादेतदिति । न चेति । तदौयोत्पत्तिं विषय इति नानियतं, किन्तु नियतमेव । तच्चियामकस्तज्जन्यधर्मएव वाच्यः । तेन तत्त्वान्यज्ञानताऽन्नेत्र-यत्वमेव तद्विषयत्वमित्यर्थः ।

(२) नन्विति न तु कार्यत्वानैकान्तिकोद्घावपत्त्या नायमवसरः । न च ज्ञाततामादायायहीतयाहित्यसुपपादयितुं तत्त्वाधगमेवेदमिति वाच्यम् । पूर्वनिरस्तत्वात् । न च तदभिज्ञानमित्यादिगा तदुत्पत्त्व-सम्भवोपन्यासस्य विवरज्ञत्वापाताच । इति चेत् । मैवम् । यथार्थ-गुभवत्वादिकं प्रामाण्यं ज्ञानस्य स्वविषये स्यात्, विषयता च नियामकं विनाऽनुपपत्ता, ज्ञाततायास्तथात्वे कार्यत्वानैकान्तिकत्वा-पत्त्या तदुपादानज्ञानजन्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तच्च तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावादसम्भवीति न प्रामाण्यवस्थितिरिति वटस्तज्ज्ञान-परत्वेनास्य सङ्गतत्वात् ।

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥२॥

विशेषाभावात्तचैव फलं नान्यतेयस्यापि नियम-
स्यानुपपत्तेः । स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषय-
व्यवस्थोपपत्तेः । अवश्यच्चैतदनुमन्तव्यम्*, अतीतादि-
विषयत्वानुरोधात्† । न हि तच ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते
इति शक्यमवगन्तुम् । असत्त्वात् । न च तद्वर्मसामान्या-
धारं किञ्चित् क्रियते इति युक्तं, तेन तस्यैव विषयत्व-

ज्ञानस्य ज्ञेयनिष्ठोपकाराधानेऽपि नियामकः स्वभावएव वाच्यः ।
तथा च ततएव विषयनियमोपपत्तौ किमुपकाराधानेनेत्याह ।
स्वभावेति । विष्यमानेऽर्थं ज्ञानजन्योपकारसम्भवेऽयतौताद्यर्थं तद-
सम्भवाद्यथा तच स्वभावएव विषयत्वनियामकः, तथा विष्यमाने-
ऽर्थेऽस्त्वयाह । सुघटत्वेऽपौति ।

अतीतादिघटादौ भासमाने घटलादेरपि भासनात्तचैव ज्ञात-
तोत्पत्तिः स्वादित्यपि नास्तीत्याह । न चेति । तथा सति ज्ञातता-
ज्ञानश्चत्वाद्घटादिर्विषयो न स्यात्, घटलादौ ज्ञातताऽधानात्तस्यैव
तद्विषयत्वादित्यर्थः । ननु धर्मधर्मिणोस्तादाक्यात्तद्वर्मज्ञातता तस्येवे-

* दसुपग्रन्तव्यम्,—इति ग्री० ।

† अतीतादिविषयानुरोधात्,—इति का० ।

प्राप्तेः । तादात्मगद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत् । तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्मगत् । घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत् । अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते । तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् । न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकव्यानाधारत्वादिति ।

त्याह । तादात्मादिति । तत्किमिति । ननु धर्मिणोधर्मभेदेऽपि धर्मस्य न धर्मभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात् । तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिज्ञोधर्मो ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्विज्ञोधर्मः कथं ज्ञायेत । नैवम् । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

ननु धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलज्ञालिं^(१) कर्मत्वमिति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकलाज्ञातता स्थादित्याह ।

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति क्री० का० ।

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः पलमुत्तरदेशसंयोगवत् पूर्वदेशविभागोऽपीति पूर्वदेशेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं, धात्वर्थतावच्छेदकेति पलविशेषणम् । उत्तरसंयोगावच्छेदस्यन्दस्य धात्वर्थतादिभागो न तथेत्याङ्गः । घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञानक्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽमन्यतिव्याप्तिरित्यत उक्तं परेति । न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावव्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्म् । परसमवेतप्रदस्य समन्वयप्रत्यात् ।

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित्कर्त्तव्यमिति व्याप्ते-
स्तवनुमानम् । न ।

अनैकान्त्यादसिद्धेव्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तदैशिष्ठप्रकाशत्वान्नाथक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धात्वर्थमाचाभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरने-
कान्तात् । न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते,
अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः ।

नन्विति । क्रिया न धात्वर्थमाचं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन
कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात् । नापि स्पन्दः, ज्ञाने
स्पन्दलाभावात् । नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थ-
स्तव्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह । अनैकान्त्यादिति । इह ज्ञात-
तायाम् । ननु प्रत्यचैव ज्ञातता, संयुक्तदृतिवत् ज्ञात इत्यतुभवा-
दित्यत आह । तदैशिष्ठेति । ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ठमाच-
विषयको (१)नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः ।

अन्यशब्देति । न चान्यशब्दाभिव्यक्ता तच ज्ञाततैवोत्पद्यते इति
वाच्यम् । (१)तस्याव्यवहितोत्तरचण्णएव नाशात् । समवायिकारणस्य

* अनैकान्त्यादसिद्धेव्वा,—इति क्रौ० आ० ।

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः ।

(२) तस्येति नचैवं प्रबद्धमपि कथं स्यादिति वाच्यम् । पूर्ववर्त्तिमा-
त्रेषैव तस्य वद्देतुत्वात् । समवायिकारणमाचस्यैव कार्यसमाग्रकाल-
त्वनियमादिति भावः ।

प्राप्तेः । तादात्मगद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत् । तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसेऽपि ज्ञायते, तादात्मगत् । घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत् । अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते । तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् । न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकव्यानाधारत्वादिति ।

त्याह । तादात्म्यादिति । तत्किमिति । ननु धर्मिणोधर्मभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात् । तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिज्ञोधर्मीं ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्विज्ञोधर्मः कथं ज्ञायेत । नैवम् । भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात् ।

ननु धात्मर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलज्ञात्मिलं^(१) कर्मलभिति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलज्ञनकलाज्ञातता स्यादित्याह ।

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति क्री० का० ।

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः पलमुत्तरदेशसंयोगवत् पूर्वदेशविभागोऽपौति पूर्वदेशेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं, धात्मर्थतावच्छेदकेति पलविशेषणम् । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य धात्मर्थत्वादिभागो न तथेत्याङ्गः । घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञानक्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽमन्यतिव्याप्तिरित्यत उक्तं परेति । न चाभावो घटमात्रते इत्यादावव्याप्तिः, आत्मयणक्रियायां अभावे समवेतत्वाभावादिति वाचम् । परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात् ।

न तु क्रियया कर्मणि किञ्चित्कर्त्तव्यमिति व्याप्ते-
त्वनुमानम् । न ।

अनैकान्त्यादसिद्धेव्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया ।
तदैशिष्ठ्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धार्वर्थमाचाभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरने-
कान्तात् । न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते,
अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः ।

नमिति । क्रिया न धार्वर्थमाचं, शरसंयोगादिना धार्वर्थन
कर्मणि गगनादौ तदजननादैकान्तिकत्वात् । नापि स्पन्दः, ज्ञाने
स्पन्दत्वाभावात् । नापि करण्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थ-
स्थादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह । अनैकान्त्यादिति । इह ज्ञात-
ताथाम् । न तु प्रत्यचैव ज्ञातता, संयुक्तदृतिवत् ज्ञात इत्यनुभवा-
दित्यत आह । तदैशिष्ठेति । ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ठमाच-
विषयको (१)नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः ।

अन्यशब्देति । न चान्यशब्दाभिव्यक्त्या तच ज्ञाततैवोत्पदते इति
वाच्यम् । (२)तस्याववहितोन्तरच्छणएव नाज्ञात् । समवायिकारणस्य

* अनेकान्तादसिद्धेव्वा,—इति क्वौ० चा० ।

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः ।

(२) तस्येति नचैवं प्रबद्धमपि कथं स्यादिति वाच्यम् । पूर्ववर्त्तिमा-
त्रेषैव तस्य वद्देतुत्वात् । समवायिकारणमाचस्यैव कार्यसमाग्रकाल-
त्वनियमादिति भावः ।

व्यापाराभिप्रायेण शब्दस्तिलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात्* । न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्येव । फलाभिप्रायेणापि तथा । अन्ततस्तेनैवानेकान्तात्, अनवस्थानात् । आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण द्वित्वादिभिरनियमात् । आशुकारकाभिप्रायेण कर्मण्यसिद्धेः । कर्मण्याशुकारकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः । शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात् ।

च कार्यसमानकालतानियमात् । शब्दनियतवस्थ च निषेधादिति भावः । असिद्धेरिति । ज्ञानक्रिया न सन्द इत्यर्थः । न तु क्रिया फलमच, यद्धि फलं तत्प्रमेयनिष्ठकिञ्चित्तनकं, प्रयत्नवदात्म + संयोगवदित्यत आह । फलेति । अन्त इति । फलेनापि फलजननेऽनवस्थेति क्वचिदिद्विश्रान्तौ तेनैव व्यभिचार इत्यर्थः । आशुविनाशित्वं चण्चतुष्टयानवस्थायित्वम् । अनियमात्, व्यभिचारादित्यर्थः । कर्मण्याशुकारकलं हेतुः, कर्त्तर्याशुकारकलं वा, आशुकारकलमाचं वा ? नाद्यः, साधाविशिष्टतया हेतोरसिद्धवादित्याह । कर्मणौति । न द्वितीयद्वौयावनेकान्तादित्याह । कर्त्तरौति । शब्दादिव्यापारैः पदार्थसृतिलिङ्गपरामर्शादिभिर्वाक्यार्थज्ञानानुभित्यादिकं कर्त्तर्याशु क्रियते । न च कर्मणि वाक्यार्थं अनुभेदादौ वा किञ्चित् क्रियते इत्य-

* व्यापारे व्यभिचारात्,—इति चा० ।

† प्रयत्नवदात्मशरीर,—इति का० ।

स्यादेतत् । अनुभवसिद्धमेव प्राकब्यम् । तथाहि,
ज्ञातेऽयमर्थं इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ-
इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुर-
तीति चेत् । तदस्तत् । यथाहि,
अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम् ।

तथा,

क्रिययैव विशेषोहि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥
किं न पश्यसि, घटक्रिया पटक्रियेतिवत् ज्ञातो घटः
करिष्यते घट इत्यादि । तथैव गृहण, घटज्ञानं पट-

नैकान्तिकमित्यर्थः । कारिकोन्नराह्मः* वास्त्वातुं गङ्गाने । अनुभवेति ।
निराकारमपि ज्ञानं चथा विषयेण नौसल्लादिना नौसज्ञा-
नाद्युच्यते, तथा ज्ञानरूपक्रिययैव ज्ञातो घट इति धीव्यपदेशौ ।
इत्यमनभ्युपगमे च ज्ञातो घट इत्यादावपि ज्ञायादिजनितधर्माधारो-
घटः स्थात् । न चेतत् त्वयेष्यते,—इति परिहरति । यथा हीति ।
घटक्रियेत्यच क्रियायामर्थेविशेषकः, ज्ञातो घट इत्यचार्यं क्रिया
विशेषिकेति भेदः । एवं घटज्ञानमित्यचार्यं ज्ञाने विशेषणं, ज्ञातो-
घट इत्यचार्यं ज्ञानं विशेषणम् ।

ननु घटोऽयमिति ज्ञानं घटधर्मिककिञ्चिद्भूर्मजनकं घटज्ञान-
लात् अपेचाबुद्धिवत् । न चापेचाबुद्धिलभुपाधिः, घटसंयोगादि-

* कारिकार्थम्,—इति सो० ।

ज्ञानमितिवत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति ।
 कथमसंबङ्गयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेत् । ध्वस्तो घट-
 इति यथा । एतदपि कथमिति चेत् । नूनं ध्वंसेनापि
 घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि ।
 तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदौय-
 इति किमच संबन्धान्तरेणेति चेत् । प्रकृतेऽप्येवमेव ।

जनकावयवसंबोगादौ साध्याव्यापकलात् । मैवम् । (१) अप्रयोजक-
 लात् । अन्यथेच्छा स्वविषयनिष्ठकिञ्चिद्धर्मजनिका स्वविषयकलात्
 बुद्धिवदित्यादरापत्तेः । तथापि ज्ञातोघट इति ज्ञानं विशेषण-
 विशेषयोः समन्वयविषयकं विशिष्टज्ञानलात्, गौरिति ज्ञानवत् ।
 वर्त्तमानेऽर्थं बाधकाभावात् । (२) अन्यथा समवायोऽपि न सिद्धेदिति
 चेत् । न । अतौतानागतयोर्ज्ञातिताया अभावेन ज्ञातव्यवहारा-
 भावापत्तेः । तस्य ज्ञाततासाध्यलात् । तत्र ज्ञानविषयावेव तद्वि-
 षयाविति चेत् । न । वर्त्तमानेऽपि तयोरेव तद्विषयलापत्तेः ।
 अतौतादिवर्त्तमानतप्रतौत्योर्वैस्तच्छाननुभवात् ।

अथ घटपटयोरेकज्ञानविषयलेऽपि घटल्वेन घटो ज्ञातः पटल्वेन
 पटो ज्ञात इति ज्ञातताभेदभानात् ज्ञानभिज्ञा ज्ञाततेति चेत् ।
 न । तस्यैव ज्ञानस्य समन्वस्तत्र तत्र तेन तेन धर्मेण निरूप्यते इति
 ज्ञानस्वभावादेव नियमादिति भावः ।

(१) अप्रयोजकलादित्युपज्ञानम् । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यापकमपेक्षा-
 बुद्धित्वमुपाधिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) अन्यथेति यदि समन्वयं विज्ञानविशिष्टधीः, तदेत्यर्थः ।

एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम् ।
विनाश्य वत्करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभा-
विकफलनिरूपकत्वच्च तुल्यम् ।

ननु ज्ञानमतौन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तद-
भावे कथमनुमीयेत्*, अप्रतीतच्च कथं व्यवहारपथम-
वतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्वयाऽनुपपत्त्या ज्ञातताकल्प-
नम् । तदप्यसत् । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । ज्ञातया हि
ज्ञानमनुमीयेत्, ज्ञाते च तद्विवहारान्वयानुपपत्तिः तां
ज्ञापयेत् । कुतश्च ज्ञानमतौन्द्रियम्? इन्द्रियेणानुपस्थ-
मानत्वादिति चेत् । न । अनुमानोपन्यासे† साध्या-

प्रतिबन्धिमुक्ता मूलयुक्तिमाह । तन्निरूपणेति । ननु ज्ञान-
जन्यफलानाश्रयत्वादर्थः कर्म न स्वादित्यत आह । एतेनेति ।
परस्परमवेतक्रियाफलशालिलं न कर्मत्वम् । आत्मां जानातौत्यचा-
वास्तेः । किञ्चु करणव्यापारविषयत्वम् । तच्चाचास्त्वेवेत्याह । विना-
श्वदिति । अर्थो ज्ञानस्य कर्मेव न भवति, अतीतादेरर्थत्वात् ।
कारकविशेषस्य च कर्मत्वात्, अतीतानागतं जानामौति द्वितीया
प्रयोगसाधुरिति तु तत्त्वम् । स्वाभाविकेति । यथा कर्द्वव्यापारफलं
विनाशः प्रतियोगिनिरूप्यः, तथा ज्ञानमपि विषयनिरूप्यमित्यर्थः ।

* कथमनुमीयताम्,—इति आ० क्री० ।

† अनुमानपत्तेः,—इति का० आ० ।

विशिष्टत्वात् । अनुपलब्धमाचोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलभाभावं गमयेत् । तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञात-ताऽनाश्रयत्वादिति* चेत् । न । आश्रयासिद्धेः । व्यव-हारान्यथाऽनुपपन्धैव सिद्धाश्रय इति चेत् । न । ज्ञानहेतुमैव तदुपपत्तेः । तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावाद्वैवमिति चेत् । न । तावन्माचस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा

तद्विशेषणे लिति । यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावो-गृह्णते, तदा सिद्धमैन्द्रियकलं ज्ञानस्येत्यर्थः । तथाविधेति । साच्चाकृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षले माना-क्तरासभवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया स्वरूपसिद्धेश्वेति भावः । अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्येण कारणानुमानात् सिद्ध आश्रय-दत्याह । व्यवहारेति । ज्ञानहेतुलेनाभिमतादेवावश्यकाद्वावहारो-पपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह । ज्ञानेति । ज्ञानहेतुसङ्गवेऽपि व्यवहाराभावात् तेनान्यथासिद्धेरित्याह । तस्येति । ज्ञानहेतुसङ्गवेदपि सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते? तावन्माचस्याहेतुलादिति यदि,

* नाधारत्वादिति,—इति आ० ।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तु लक्ष्यत्वात् । स्मरणान्वयाऽनुपपत्त्येति चेत् । न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्विषयारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् । किमतः? न श्वेतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् । अस्त्वच्चा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कर्वन् नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत् । न । ज्ञाना-

तदा या ज्ञानवामयौ या व्यवहारसामयस्तु किमान्तरालिकेन ज्ञानेनेत्याह । तावन्माचयेति । अन्यथेति । ज्ञानमेव तदा किं न स्थादित्यर्थः । तस्यापौति । स्मरणस्यापि ज्ञानलेनातौ क्रियत्वादविद्विरित्यर्थः । (५) अचाप्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथाविद्विरिति भावः । तदिति । व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तस्येवेति । ज्ञानासिद्धा व्यवहारे तत्त्वान्वयानिस्थादित्यर्थः । कर्वन्धर्मप्रवृत्तेः† कर्वन्धर्मकार्यत्वात् कर्वन्धर्मतया ज्ञानं सिद्धेदित्याह । तथापौति । इच्छा-

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति ग्री० का० ।

† कर्वन्धप्रवृत्तेः, इति सो० ।

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या गात्रुभवतिद्धिः, तत्त्वारणेनान्वयासिद्धेरित्याह अत्रापौति ।

विशिष्टत्वात् । अनुपलब्धमाचोपन्यासे तु योग्यता-इविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत् । तद्विशेषणे तु कथमतौन्द्रियं ज्ञानमिति । तथाविधज्ञात-ताऽनाश्रयत्वादिति* चेत् । न । आश्रयासिद्धेः । व्यव-हारान्वयाऽनुपपञ्चैव सिद्धच्चाश्रय इति चेत् । न । ज्ञानहेतुमैव तदुपपत्तेः । तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्वैवमिति चेत् । न । तावन्माचस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्वया

तद्विशेषणे त्विति । यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावो-गृह्णते, तदा सिद्धमैन्द्रियकलं ज्ञानस्येत्यर्थः । तथाविधेति । साच्चात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । ज्ञानस्याप्रत्यक्षते माना-न्तरासम्बवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया स्वरूपासिद्धेष्वेति भावः । अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य व्यवहर्त्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्येण कारणानुमानात् सिद्ध आश्रय-इत्याह । व्यवहारेति । ज्ञानहेतुलेनाभिमतादेवावश्यकाद्व्यवहारो-पपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह । ज्ञानेति । ज्ञानहेतुसङ्कावेऽपि व्यवहाराभावान्व तेनान्वयासिद्धेरित्याह । तस्येति । ज्ञानहेतुसङ्कावे सुषुप्तौ कुतो ज्ञानसेव न जायते? तावन्माचस्याहेतुत्वादिति यदि,

* नाधारत्वादिति,—इति चा० ।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तु ल्यत्वात् । स्मरणान्वयाऽनुपपत्त्वेति
चेत् । न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्विषयारनिमित्तं
किञ्चिदिति चेत् । किमतः? न चेतावता ज्ञानं तदिति
सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः
कर्दृधर्मेणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति
चेत् । अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कर्त्त्वं
नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत् । न । ज्ञाना-

तदा या ज्ञानवामयौ या व्यवहारसामयस्तु किमान्तरालिकेन
ज्ञानेनेत्याह । तावनाच्छेति । अन्यथेति । ज्ञानमेव तदा किं न
स्यादित्यर्थः । तस्यापौति । स्मरणस्यापि ज्ञानलेनातौक्रियत्वादविद्वि-
रित्यर्थः । (५) अचार्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथाविद्वि-
रिति भावः । तदिति । व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तस्येवेति । ज्ञाना-
सिद्धा व्यवहारे तत्त्वानिस्थादित्यर्थः । कर्दृधर्मप्रवृत्तेः† कर्दृधर्म-
कार्यत्वात् कर्दृधर्मतया ज्ञानं सिद्धेदित्याह । तथापौति । इत्य-

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति क्री० का० ।

† कर्दृप्रवृत्तेः, इति सो० ।

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नाशुभवसिद्धिः, तत्त्वा-
रणेनान्वयासिद्धेरित्याह अत्रापौति ।

भुपगमेऽपि तु स्थत्वात् । खहेतोः कुतश्चिदिति चेत् ।
ततश्च इच्छाऽल्प, किं ज्ञानकल्पनयेति ।

स्यादेतत् । प्रकाशमाने खल्पर्थे तदुपादित्सादिरूप-
जायते, न तु सुषुभ्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनु-
भवसिद्धम् । तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव किञ्चित्
परिकल्पनीयं; यस्मिन् सति सुष्ठापलक्षणमौदासीन्य-
मर्थविषयमात्मनो निवर्त्तते इति चेत् । इन्तैवं सुष्ठाप-
निवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्ष-
मिष्यते । अचेतयन्वेव हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचेतन्य-
निवृत्तिरेव हि चैतन्यं* ज्ञानमिति । तथाच कालात्य-
खविषयविषयकात्मधर्मन्या नियतविषयकधर्मतात् प्रथलवदित्य-
भिप्रेत्याह । चेवेति । अनुमानं ज्ञानेवानेकान्तिकमित्यभिप्रेत्याह ।
ज्ञानेति । न च ज्ञानहेतोरननुगमात् व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवः;
(१)परेषामेकग्रन्थिमन्त्रेनापि कारणत्वग्रहसम्भवादिति भावः । अनु-
भवचिद्भुमिति । यद्यथेकचात्मन्येकदा आशुतरविनाशिगुणचया-
नवक्षानादिच्छाज्ञानयोः पौर्वापर्यानुभवो न सम्भवति, (२)तथापि

* चेतना,—इति आ० ।

(१) परेषामिति तथाच तन्मते ज्ञानहेतुना तदन्यथाचिद्भिः स्यादेवेति
भावः ।
(२) तथापौर्वि अच अतिरेकपदं प्रागभावपरम् । अन्यथा ज्ञानगात्रे-
पौर्वापर्यानुभवो न सम्भवति ।

यापदिष्टो हेतुः । एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम् ।
अपि च । किमिदं क्षणिकत्वं नाम ? यदामुतरविना-
शित्वं, तदा अनैकान्तिकम् । अबैकक्षणावस्थायित्वं,
तदसिद्धं प्रमाणाभावात् ।

ननु स्थायिविज्ञानं याहशमर्थक्षणं यद्यदुत्पत्तेते;
द्वितीयेऽपि क्षणे किं ताहशमेव यद्याति, अन्याहशं वा,
न वा कमपौति । न प्रथमः, तस्य क्षणस्यातीतत्वात् ।
प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्त्तमानाभत्वात्* । न चातीतमेव
वर्त्तमानाभतयोऽस्ति†, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न द्विती-

ज्ञानव्यतिरेकाव्यवहितोभरकाले इच्छाव्यतिरेकनियमात् कार्य-
कारणभावयह इति भावः । एतेनेति । कालात्यापदेश्वर्णे-
त्वर्थः । तदाऽनैकान्तिकमिति । इच्छादावित्यर्थः । याहूङ्गं, वर्त्त-
मानवणावच्छिक्षम् । अन्याहूङ्गं, द्वितीयवणावच्छिक्षम् । तस्येति ।
द्वितीये चणे इत्यनुषष्ट्यते । वर्त्तमानाभलादिति । वर्त्तमानविषय-
लादित्यर्थः । विम्बेति । ज्ञानं हि यं विषयीकृत्योत्पन्नं, न तं

* वर्त्तमानभावत्वात्,—इति क्लौ० ।

† वर्त्तमानतयैवोऽस्ति,—इति क्लौ० । वर्त्तमानतयैवोऽस्ति,—
इति क्ला० ।

यः, विश्वम् स्यापारायोगात् । प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युप-
गमेऽनागता वेष्टण्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, ज्ञानत्वहाने-
दिति सद्वावृत्तीयाः ।

तदसत् । ज्ञानं यद्गतातीत्यस्यैवार्थस्यानभ्युपगमात् ।
अपि तु तदेव यद्गणमित्यभ्युपगमः । तथाच ज्ञानं प्रथमे
श्वणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि श्वणे तदालम्बन-
मेव तत्र वेति प्रमार्थः । तच तदालम्बनमेव तदिति
परमार्थः । न चैवं भान्तत्वं, विपरीतानवगाहनात् ।
तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ वा
कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत् । किमस्मिन्ननुपपन्नम् । न
हि ज्ञानमर्थश्वेत्येकं तस्मेकायुस्कं वेति ।

जहाति नान्यं वा विषयीकरोतीति ज्ञानस्वभावादित्यर्थः । न च
प्रथमतएव तद्विषयीकरणे हेतुरस्मि, भाविलेनार्थस्य तदानीमवर्त्त-
मानत्वादित्याह । प्रथमतोऽपीति । द्वितीयचणे पूर्वचणविषयी-
भूतस्यार्थस्य (१)वर्त्तमानता भासते, तथाच (२)तत्चणनाशेऽपि तथा-
विधमर्थं विषयीकुर्वत् ज्ञानमभान्तमेवोत्तरचणेऽविष्टिष्टते इति

(१) वर्त्तमानतेति प्रथमचणावच्छिन्नता भासते इत्यर्थः ।

(२) उद्दक्षवेति प्रथमचणावाशेऽप्योत्थर्थः । तथाविधं, प्रथमचणावच्छ-
भ्रमित्वर्थः । पाकरक्ते श्वामोऽयमितिवदिति भावः ।

सत्यपि वा शूणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम्? इत्यं; वयोर्ज्ञते। न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत्। न च ज्ञानान्तर-
ग्राह्यं, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभा-
कात्। ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभव्या-
नुपरपत्तेः, ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वादिति चेत्।
मन्त्रेष्व ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात्, शूणिकत्वात्।
कथम्? इत्यम्। न स्वप्रकाशा, वस्तुत्वात्। न जनक-
ग्राह्या, अनागतत्वात्। विरम्य व्यापारायोगात्। न
समसमयज्ञानग्राह्या, ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धाननुभ-

गोकहोष इत्याह। तत्रेति। किमस्मिन्निति। ज्ञानार्थयोर्वैगप्ये
इत्यर्थः। स्वप्रकाशमिति। (१) स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धावपि इदं षट-
ज्ञानं नैतस्य विषयः ज्ञानत्वादित्यर्थः। याहकेति। याहकज्ञान-
काले याह्यां ज्ञानं नास्ति, याह्याज्ञानकाले च तद्याहकं ज्ञानमना-
गतमित्यर्थः। ज्ञातताजनकं यत् ज्ञानं तदेव न तद्याहकं,
तत्काले ज्ञातताया अनागतत्वेन वर्तमानत्वाभावादित्याह। न
जनकेति। न तु ज्ञातताजनकमेव ज्ञानं ज्ञाततां जनयित्वा तां
यहीव्यतीत्यत आह। विरम्येति। ज्ञानजनकेति। ज्ञाततासमका-
लोत्पन्नज्ञानेन न तद्याहः, ज्ञातताजनमोक्षरकाले तदिन्द्रियसम्बन्धस्य

(१) स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धाविति खिङ्गौ वा तच्चैवानेकान्तिकमिति भावः।

वात् । न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या, तदानीमतीतत्वादिति । क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत् । तदुक्तयुक्तेरेव ।

तथाहि । यं क्षणमाश्रित्य जाता; ततः परमपि तमेवाश्रयते, अन्यं वा, न वा कमपौति । तच न प्रथमः, तस्य तदानीमसत्त्वात् । न द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात् । रक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणाश्रयज्ञातताफलत्वेन भान्तत्वप्रसङ्गात् । रजतावगाहिनि पुरोवर्त्तिहृत्तिज्ञातताफलद्वय । न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमव-

प्राप्या तस्मकालं तदभावादित्यर्थः । अनुभवेति । भू प्राप्तावित्ये तस्य रूपम् । अप्रतिसंक्रमादाश्रयान्तरागमनादित्यर्थः । एकचणेति । (१) अन्यविषयकज्ञानेनान्यच ज्ञातताजनने जनकज्ञानं भ्रमः स्थादित्यर्थः । ननु क्षणान्तरमपि ज्ञातताजनकज्ञानस्य खतस्तोविषय इति न तद्भ्रम इत्यत आह । न चेति । पूर्वचणे तदुत्तरक्षणस्थावर्त्तमान-

(१) अन्यविषयकेति न च रजतज्ञानस्थापि शुक्लविषयताज्ञान्यविषयकात्मनिति वाच्यम् । परमतेऽन्यथात्यात्यनभ्युपगमेनातथात् । तथाच शुक्लविषयकरजतस्मरणस्य शुक्लनिष्ठज्ञातताजनकतया यथा भान्तत्वं, तथा प्रक्षतेऽपि स्थादिति भावः । न च ज्ञानस्य खविषयज्ञातताजननेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भेदायहृदैर्नियामकत्वादन्यथा व्यवहारजननेऽपि तदापत्तेरित्वादृथः ।

गाहते, तदानीं तस्यासत्त्वात् । न तृतीयः, निःस्व-
भावताप्रसङ्गात् । न इसौ तदानीं तदीया अन्यदीया
वेति । अतीतेनापि तेनैव इण्डेनोपलक्षिताऽनुवर्त्तते
इति चेत् । एवन्तर्हीन वर्तमानार्थता प्रकाशस्य न
स्यात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि तथाऽनुदृष्टेः को द्वाषः ।

तादित्यर्थः । एवन्तर्हीनिति । विषयवर्त्तमानतया ज्ञानस्य वर्तमाना-
र्थता, (१) सा च ज्ञानस्यातीतचण्डेनोपलक्षितविषयतायां न स्यादित्यर्थः ।
तथेति । अतीतेनापि इण्डेनोपलक्षितस्य वर्तमानार्थतयाऽनुदृष्टे-

(१) सा च ज्ञानस्येति यद्यपि ज्ञानस्यातीतचण्डेनोपलक्षितविषयता न
पूर्वपक्षिता, किन्तु ज्ञातताया अतीतज्ञानोपलक्षितायाः ज्ञान-
न्तर्हीनुदृष्टिः, तच्च च ज्ञानस्य वर्तमानार्थता न स्यादित्युक्तरमस-
ङ्गतम् ; तथापि ज्ञानस्य ज्ञाततागोचरस्यातीतचण्डेनोपलक्षित-
ज्ञातताविषयतायां वर्तमानार्थता न स्यादित्यर्थे बोध्यः । न ज्ञातीत-
चण्डेनोपलक्षितत्वमेव ज्ञाततायाच्च वर्तमानत्वमेवेति कथं वर्तमा-
नार्थता, तच्च ज्ञानस्य स्यादिति वाच्यम् । निराशयज्ञातताया ज्ञाना-
गोचरत्वे ज्ञाततायामुपलक्षितस्यापि ज्ञानस्य ज्ञाने विशेषणता-
भ्युपगमात् । वस्तुतो वर्तमानार्थता वर्तमानार्थता प्रकाशस्य
ज्ञातताया न स्यादिति मूलार्थः प्रतिभाति । अतएवान्यथा ज्ञानस्या-
पौति पक्षिका सङ्गच्छते । न हीत्वादिपक्षिकायामपि प्रकाशपदं
ज्ञाततापरमेवान्यथा तदैवर्थापत्तेः । प्रकाशेनाश्रीयत इत्यग्रिम-
पक्षिकायामपि तथैवेति तदनुकारेण सर्वं योग्यमिति युक्तसुत्य-
ग्रामः ।

न हि वर्त्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यात्मा वर्त्तमानावभासता नाम । अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुष्टुतिमाचेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावप्रसङ्गात् । अथ मा भूद्यं दोष इति स्थूलशब्दवर्त्तमानः प्रकाशेनाश्रीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि सर्व विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति ।

रित्यर्थः । ननु ज्ञाततापचे अर्थनिरपेक्षवर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमाचेषैव (१)तज्ज्ञनकज्ञानस्य वर्त्तमानाभतार्थात्ययेषुपद्धते, तत्त्वयेऽर्थस्तौतत्वात् ज्ञाततायात्माभावात् सा गोपयदेतेत्यत आह । न हीति । विषयवर्त्तमानतया वर्त्तमानाभता ज्ञानस्य न स्ववर्त्तमानतया । (२)ज्ञाततायात्मा क्षणिकत्वेन तज्ज्ञानकाले नाज्ञानार्थविषयवर्त्तमानता । (३)तथात्वे वा अतौतादिविषयकमपि ज्ञानं वर्त्तमानाभस्तात् । (४)एवज्ञायिमन्त्रेष्व अतौतज्ञातताविषयकं ज्ञानं न वर्त्तमानाभस्तात् ।

(१) तज्ज्ञनकेति तदिष्यज्ञानस्येत्यर्थः । तेज नोत्तरविरोधः ।

(२) न गूळं वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमाचेषैव वर्त्तमानाभत्वमित्यत आह ज्ञाततायाचेति । यदिच स्थूलकालाभयत्वात् तस्याः क्षणिकत्वं, तदा ज्ञानस्यापि न स्यादित्याकरशब्द स्फुटम् ।

(३) तथात्वे वेति यदि स्ववर्त्तमानतया वर्त्तमानाभत्वमित्यर्थः ।

(४) एवमन्त्रेति वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धस्यापि तदानौमभावादिति भावः ।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेत् विषयसञ्चारो न स्यात्, संज्ञातसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः, तस्याः संशयपूर्वकत्वात् । तस्य च धर्मज्ञानपूर्वकत्वात् । धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासाऽपेक्षणे वा उभयवाऽप्यनवस्थानांदिति । तत्र । ज्ञातताप्नेऽपि तु लक्ष्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानापातात् जिज्ञासानियमस्य च तद्दनुपपत्तेः* ।

सादित्यर्थः । ननु यदि ज्ञानं मानसं स्वात्मदा विषयान्तरयहो न स्यात्, संयुक्तसमवायरूपादा मनःप्रत्यासन्तेः सदा सचेन ज्ञानपरम्परायाएव ज्ञेयतादित्याह । नन्ति । ननु ज्ञानं योग्यं मनः-प्रत्यासनमपि जिज्ञासाज्ञेयमिति तत्त्वियमात्रोक्तदोष इत्यत आह । न चेति । सामान्यतोज्ञाते विशेषतस्याज्ञाते जिज्ञासा जायते इति सामान्यतोज्ञानात्मभवो वाच्यः । तस्यापि यदि जिज्ञासानेरपेक्षणे सन्निकर्त्त्वमात्राद्यर्थः, तदाऽप्य सदातनत्वाद् यहणपरम्पराया अविच्छेदादनवस्था । अथ तदृपर्णेऽपि सा नियामिका, तदा तस्या-अपि सामान्यतोज्ञानार्थं जिज्ञासा वाच्या, साऽपि सामान्यज्ञानपूर्विका, तदपि जिज्ञासाऽधीनजन्मेति पूर्वपूर्वज्ञानायेज्ञायामनवस्थेत्युभयथाज्ञवस्थाऽर्थः । अच किञ्चिज्ज्ञानमजिज्ञासितं ज्ञायते किञ्चिज्जि-

* तद्गुप्तसन्तेः,—इति आ० ब्रौ० ।

न चेन्द्रियसम्बन्धविच्छेदादिराम इति युक्तम्, आत्म-
प्राक्षाव्याप्तानात् । स्वभावतर्व काचिदसाविज्ञा-
सिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेतुत्यम् । प्रागुत्पत्त-
ज्ञाततास्मरणजनितज्ञासः समुक्तीलितनयनः सज्ञा-
तज्ञानसमुत्पादितप्राक्ष्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्य-
तेनानवस्थेति चेत् । तुत्यमेतत् ।

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं; तस्य निर्विकल्पक-
पूर्वकत्वात्, निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानव-
स्थानात्, तस्य तेनैव विनाशत् । नापि केवलनिर्वि-

ज्ञावितं किञ्चित्क ज्ञायतएवेत्यनियमाङ्गोकदोष इत्यभिप्रेत्य समा-
धातुं प्रतिबन्धिसुखेनाह । ज्ञाततापचेऽपौति । ननु चकुरादिना
सम्बन्धविच्छेदात् ज्ञाततापहविच्छेदः खादित्यत आह । न चेति ।
वाञ्छे तथा सम्भवेऽप्यात्मज्ञाततायां मनःसम्बन्धविच्छेदो न सम्भवती-
त्यर्थः । तुत्यमिति । ज्ञानमपि (१)किञ्चिदुद्भवत्वाभावात्तद्याहकात्म-
मनःसंयोगविशेषाभावाद्वा न ज्ञायते इत्यर्थः । पूर्वोत्पत्तज्ञाततायाः
ज्ञामान्यतोयहादिहानीनन्यपि ज्ञातता ज्ञातैवेति तस्मिंखाराधीन-
ज्ञाततासामान्यजिज्ञासायामिन्द्रियसञ्चिकर्षादिदानीनन्यौ ज्ञातता
ज्ञायते इत्येवमनवस्थापरौद्धारोज्ञानप्रत्यच्छ्वेऽपि तुत्य इति ग्रन्थो-
प्तराभ्यामाह । प्रागिति । तावत्कालेति । उद्भवानस्य तज्जि-

(१) उद्भवत्वाभावादिति प्राचीनमते ।

कल्पकवेदं, तस्य सविकल्पकोक्तेयत्वेन तद्भावे
प्रमाणाभावात् । न च समवायाभावविर्विकल्पक-
निरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम् ।
तयोर्विशेषज्ञानस्य प्राग्नग्नादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः ।
प्रकृते तु ज्ञानत्वादेवनुपलब्धेरपृष्ठैतविशेषणायाच्च
बुद्धिर्विशेषानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात् । न । उत्पन्नमा-
त्त्वैव वाच्चविषयज्ञानस्यादेवत्वात् । ततस्तत्पुरःसरं

विकल्पकात् ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानकालात् नामात् विशेषणाभे-
षति तदिन्द्रेष्यकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानानुत्पादः स्तात्, प्रत्यच्चविशिष्ट-
ज्ञानस्य खल्पमनकालीनविशेषकल्पनिवमादित्यर्थः । तस्येति ।
निर्विकल्पकस्यातीतिश्रिष्टाभ्युपगमेन सविकल्पकैकोक्तेयत्वा तद्भावे
तत्र मानान्तराभावादित्यर्थः । समवायेति । उमवायवद्भावव्ये-
त्वर्थः । तत्वोरिति । समवायाभावयोर्विशेषणयोः समन्वितप्रतियो-
ग्निर्ज्ञानानन्तरमेव ज्ञानादिग्निष्टज्ञानसामयौनियमेन तथात्वेऽपि
ज्ञाने ज्ञानत्वलक्षपविशेषणस्य पूर्वमज्ञानात् क्रमं तदिग्निष्टज्ञानमित्यर्थः ।
तथाच जानामौति वर्त्तमाणज्ञावैशिष्टज्ञानमात्मनि न जायेतेति
भावः । अत्र किञ्चित्ज्ञानं (१)निर्विकल्पकैकवेदं किञ्चित्त्वावेद्यनेवत्य-
गिषम इति नोक्तदोष इत्यनिप्रेत्याह । उत्पन्नेति । व्यवसायमा-

(१) निर्विकल्पकैकेति तत्त्वाग्मिमविशिष्टज्ञानस्यैव तत्र मानत्वाज्ञ
पूर्वदोष इति भावः ।

प्रथमतएव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात् ।
इन्द्रियसन्धिकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारि-
सम्पत्तेः । व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं यद्दौतं
तदेवेत्युपयुज्यते । अन्यथा अनुमानादिविकल्पानाम-

ग्रन्थोत्पज्ञानान्तरे ज्ञानलविशिष्टज्ञानं प्रथमतएव जायते ।
व्यवसायगिष्ठविशेषणस्य ज्ञानलस्य निर्विकल्पकेन विषयीकृततया
सम्भूतसामग्रीकलात् । तज्जिष्ठतया विशेषणज्ञानस्य गौरवेणप्रयोजक-
त्वात् । नन्यन्यव्यक्तिसमवेतलेन विशेषणज्ञानं न विशिष्टज्ञानजनकं,
घटान्तरदृच्छिलेन गुणक्रियादीनां विशेषणानां ज्ञानेऽपि घटान्तरे
तद्विशिष्टज्ञानानुत्पादात्, पाञ्चव्यक्तिदृच्छितया च तस्य प्रकृतेऽसम्भावात्,
तदुत्पादानन्तरं पाञ्चज्ञानव्यक्तिग्राहात् प्रत्यज्ञानुपपत्तेरित्यत आह ।
व्याख्यन्तरेति । व्याख्यन्तरदृच्छिलेनापि ज्ञानलस्य ज्ञानं तज्जातीय-
व्याख्यन्तरेषु विशिष्टज्ञानं जनयति, विशेषणस्य ज्ञानलस्याभेदात् ।
यथा पर्वतोऽग्निमाणित्यतुमितिमन्यव्यक्तिगिष्ठतया वक्षिमलस्य
विशेषणस्य ज्ञानं जनयति । वक्षेभेदेऽपि वक्षिमलस्योपाधेर्विशेषणस्या-
भेदात् । अन्यथा अनुमित्यच्छेद इत्यर्थः ।

ननु ज्ञानान्तरस्य निर्विकल्पकाविषयस्य सविकल्पकवेद्यस्योत्पत्तौ
हेतुभावः, (१) अनुमिनोमीत्यतुव्यवसाये तदसम्भवस्य, सामग्र्यभावात् ।

(१) ननु सामग्रीवकात्वत्वाद्यं सम्भवत्वेत्यत आह अनुमिनोमीति । एचित्
प्रत्यक्षस्य सम्भवेऽपि तथात्मुमितिलस्य वाधादतुमितिलस्य सिद्ध-
साधनेनानुवपादात्तचासम्भवत्वेत्यर्थः ।

उच्चते । आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानात्मसमवायस्य च पूर्वसिद्धुत्वेनोत्पत्तं ज्ञानं भनसा समद्वयेत्येकः कालः । ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकस्योत्पादो याज्ञाज्ञानस्य विनश्चत्ता सविकल्पकस्योत्पत्तमानतेत्येकः कालः । ततः सविकल्पकस्योत्पादो याज्ञाज्ञानस्य विनाशो निर्विकल्पकस्य विनश्चत्तेत्येकः कालः । इत्येवमसमानकालत्वेन विशेषस्य ज्ञानस्य नाशस्त्रणएव ज्ञाने ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानम् । विशेषस्य ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कारणत्वाविरोधात् । प्रत्यक्षस्य समद्वयवर्त्तमानार्थजन्मलेऽपि स्वसमानकालतया विशेषस्यादेत्यलात्, गौरवात् । यथा दे इव्ये इत्यत्र यथार्थविशिष्टज्ञानं दिलनाशकालेऽपि, अव्यवहितपूर्वकालवर्त्तितया दिलस्य विशेषस्य विशिष्टज्ञानदेतोज्ञानात् । विशिष्टज्ञानं जानामीति च वर्त्तमानत्वेन सूचकालोपाधिर्भासते न तु चणः, तस्यातौग्नियलात् । (१) अहा, ज्ञानं ज्ञानत्वस्य निर्विकल्पके भासते, ततो ज्ञानत्वैशिष्ट्यं ज्ञाने, ज्ञानैशिष्ट्यज्ञात्मनि भासते, विशेषे विशेषणं विशेषणे विशेषणाकारं भासते इत्येव विशिष्टैशिष्टार्थः । वस्तुतो ज्ञानस्य विषयनिष्ठतया समवायाभावयोरिव विशिष्टज्ञानसामयौसत्तात् निर्विकल्पकं नाश्वयेत् । ज्ञाने विषयस्य विशेषणत्वात् तज्ज्ञाननैवत्येन सविकल्पकस्येव सम्भूतसामयौकल्पात् । तथाच तदेव ज्ञानं ज्ञान-

(१) अवसायग्रन्थक्षणे तदिशेष्यकं न ज्ञानं, किन्तव्यविशेष्यकमेव । तथाच विशेषस्य स्वसमयवर्त्तितया प्रत्यक्षदेतुलेऽपि न दोष इत्याशयेनाहयेति ।

नृथ्यादप्रसङ्गः । तद्गतस्य विशेषणस्याग्रहणात्, अन्य-
गतस्य चानुपयोगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्या-
दिति । एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति ।

स्यादेतत् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते । न
चातीन्द्रियस्य परमाखादेमनसा वेदनमस्ति । न चा-
यद्वैतस्य विशेषणत्वम् । न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्ष-

लांशे निर्विकल्पकं (१)विषयांशे* सविकल्पकमित्युभयरूपमेव, अंग-
भेदेनाविरोधात् । अनुमिनोमीत्यादौ तु न तथा, अनुश्ववसाये
अनुमितिलाभावात् । यन्यस्तु ज्ञानान्तरस्य सामयौसत्त्वाद् चत्र
सम्भवस्तप्तपरतया नेयः ।

एतेनेति । एकगकारादिनिष्ठतया गतादिनिर्विकल्पकेन
गतादिविशिष्टज्ञानकाले एकगादिव्यक्तेनांशेऽपि गादिव्यक्त्वन्तरे
गतादिविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नसैव
मानसप्रत्यच्चलादतौन्द्रियार्थविषयज्ञानस्य न मानसलं, परमाखा-
देरतौन्द्रियलात् । अतस्तदृष्टानेनेतरज्ञानस्यायमानसलमनुमेयम् ।
न चाप्रयोजकलं, वाञ्छेन सह मनसः सञ्जिकर्षभावसहजप्रति-

* विशेषांशे, — इति मकरन्दष्टतः पाठः ।

(१) विशेषांशे इति तथाच सविकल्पकतया तस्य योग्यतात्त्वैव ज्ञानस्य-
विशिष्टधीरूपदात्मकसैव ज्ञानस्यरूपविशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वा-
दिति भावः । अतश्वाह अनुमिनोमीत्यादाविति ।

विशिष्टबुद्धिविषयत्वं व्याघ्रातादिति । न । वाञ्छेन्द्रिय-
ग्राह्यस्वाग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा
वेदनात् । अन्यथा अतौन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । इयांस्तु विशेषः ; तस्मिन् सति तदसादेव, असति
तु तज्जनितवासनावस्थात् । न चैवं सति स्मरणमे-

कूलतर्कस्य विपच्चबाधकलादिति शङ्कते । स्थादेतदिति । ज्ञानो-
पनीतविषयेण संयुक्तसमवेतविशेषणताऽऽत्मकज्ञानरूपमनःप्रत्यासन्ध्या
मनसैव प्रत्यज्ञाप्रत्यज्ञविषयग्रहः । न चातौक्षियत्वव्याघ्रातः, (१)यो-
गजधर्माचन्द्र-जन्यखविषयकसविकल्पकाजन्यज्ञप्रत्यज्ञविषयस्थातौ-
क्षियलादिति परिहरति । वाञ्छेति । यदि च ज्ञानसंस्कारात्म-
पेचमयि मनो नातौक्षियार्थग्राहकं, ततस्तत्करणिका स्मृतिरतौ-
क्षिये न स्थादित्याह । अन्यथेति । यनु यदि ज्ञानादनुव्यवसायः
स्मरणम् स्थात्, तदाऽनुव्यवसायः साचात्कारौ न तु स्मरण-
मिति कुतो नियम इत्यत आह । इयांस्त्रियति । तस्मि-
क्षियति । ज्ञाने विद्यमाने तदूपप्रत्यासनेस्तदनुव्यवसायः साचात्-
कारौ, ज्ञाने लक्ष्मि संस्काररूपप्रत्यासनेस्तदन्यप्रत्यासनभावात्
स्मरणं परोक्षमेवेत्यर्थः । तथाप्यनुव्यवसायोव्यवसायमुहूर्तगोप्तवेन

(१) योगजधर्माचन्द्रेति अच सामान्यत्वाद्यग्रन्थवात्तत्त्वज्ञेत्रपि विशेषम्
कोथम् ।

तत्, अग्नितज्ज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयांगे तत्त्वा स्यादिति युक्तम् । अवच्छेदकतया प्रागवस्था-वद्वभासनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणाकारं, विरोधात् । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियतौ सामग्री? अधिकोऽर्थसन्निकर्षोग्रहणस्य, संखारमाचं सन्निकर्षः स्मरणस्य । अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदप-

ग्नितयाहिलात् स्मृतिः स्यादित्यत आह । न चैवमिति । अग्निते ते । ज्ञानस्य अवसायाविषयस्यैवानुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः । अर्धांगे ग्नितयाहिलेऽपि न घटस्य विशेषता, किञ्चु ज्ञाने विशेषणता तत्त्वावदित्याह । अवच्छेदकतयेति । यथा प्रागवस्था-स्मरणस्मरणकारिणा चक्षुषा जनिते प्रत्यभिज्ञाने प्रागवस्थायाः संयुक्त-विशेषणतया स्फुरणं न स्फुरणं, तथा अवसायस्मरणकारिणा मनसा जनितेऽनुव्यवसाये संयुक्तसमवेतविशेषणतया विषयस्फुरणेऽपि न तत्त्वाभ्यां त्वनुभव इत्यत आह । न चेति । स्मृतिलानुभूतिलिङ्गात्यो-व्याप्तिविलेनांगावृत्तेरित्यर्थः । अथेति । संखारज्ञत्वाविशेषात् प्रत्यभिज्ञानमनुभवो न स्मृतिरिति कुतोनियम इत्यर्थः । अधिक-इति । संखारातिरिक्तायाः संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासन्तोः प्रत्य-भिज्ञाने सत्त्वादित्यर्थः । अथ संखारज्ञत्वेन स्मृतिवत् प्रत्यभि-

रोक्षाकारम् ? कारकान्तरनिरपेक्षेण संखाराधिक-
सन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात् ।

अथ कः सन्निकर्षः ? ज्ञानेन संयुक्तसमवाक्यः तदर्थेन
संयुक्तसमवेतविशेषत्वमिति । मनसो निरपेक्षस्य
विद्वार्थापारेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । ज्ञानाद-
च्छेदकं प्रति नायं होषः । न च ज्ञानापेक्षया विद्विर-
त्यस्ति । नापि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वं, तस्यैव ज्ञान-
स्यापेक्षसात् । तथापि* ज्ञानं ग्रत्यक्षमित्यच किं प्रमा-

ज्ञानं परोच्चमेव कुतोनेत्याग्नयेन पृच्छति । अथेति । उत्तरं, कारका-
न्तरेति । चिक्षास्यपेक्षेत्यर्थः । (१) न च विनिगमनाभावः, प्रत्यभि-
ज्ञाये अनुभवामौत्यनुभवसाक्षात्कालाद्गुभवत्त्वेति भावः ।
वक्षुतः, तत्तास्यातिज्ञमेव प्रत्यभिज्ञानं, न संखारञ्चनम् । अम्भाय
संखारदारा पूर्वानुभवस्य तत्करणतया ज्ञानकरणतया तस्य परोच्च-
लापत्तिः । तत्तास्यतेषु निर्वापारत्वेनाकरणलादिति तत्तम् ।

ज्ञानेति । इतिथादिजनितव्यवसायापेक्षस्य मनवोवहिः प्रदृशेन
ज्ञातव्येषेति नोक्तदोष इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह । न चेति ।
साधकयाधकाभावात् संशयः ज्ञादित्याग्नयेन पृच्छति । अथेति ।

* अथ,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) न च विनिगमत्वेति इतिथायतया प्रत्यक्षत्वं संखारञ्चनतया
स्मृतित्वं वेतत्वं विनिगमकाभाव इत्यर्थः ।

णम्? प्रत्यक्षमेव । यदस्त्वयत्, ज्ञानविकल्पानां भावा-
भावसंबेदनादध्यात्ममिति ।

ननु नेत्रज्ञानं प्रमा नित्यत्वेनाफलत्वात् । नापि
प्रमाणम्, अकारकत्वात् । अतएव च न तदाश्रयः
प्रमातेति । उच्यते ।

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तदत्ता च प्रमातृता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

समौचीनो इनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथाचा-

उत्तरं, प्रत्यक्षमेवेति । जानामौति मानसप्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षमेव
मानमित्यर्थः । तत्र सूचकारसम्भवितमाह । यदिति । ज्ञानवि-
कल्पानां ज्ञानभेदानां प्रत्यक्षादीनां भावाभावौ अस्ति मे प्रत्यक्षं
ज्ञानं नास्ति मे प्रत्यक्षं ज्ञानमित्याकारेणात्मना मनसा संबोधेते
इत्यर्थः । न्यायरूपिं प्रति (१) आशुविनाशात्मविशेषगुणलेन सुखवत्
प्रत्यक्षलमनुभेदमिति भावः ।

नित्यलेनेति । नित्यलेन फलानात्मकलादित्यर्थः । प्रमाणाच-

(१) आशुविनाशीति धर्मादौ अभिचारवारणार्थमिति । अन्यस्त-
स्याप्रत्यक्षपदे तत्र अभिचारादाह आत्मेति । आत्ममोहिले
अभिचारादाह विशेषेति । न च निर्विकल्पकजीवनयोनियत्वयो
र्थमिचारः, मानसप्रत्यक्षातौयत्वस्य साधत्वात् । वक्षुतक्षु तदन्व-
त्वेन विशेषणान् अभिचार इति ।

नित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम् । तित्यानुभवसिद्धौ तत्त्व-
चेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवचेष्याभावात् । न
चेदमनुमानम्, आत्मासिद्धिवाधयोरन्वतरात्मान-
त्वात् । न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यतएव, प्रमया

क्रियात्मेन जन्यत्वादिति भावः । नापौति । (१) निर्व्यापारत्वेना-
कारकत्वा तद्विशेषकरणत्वाभावदत्वर्थः । अतएवेति । सम-
वाचिकारणस्य प्रमाहत्वादित्यर्थः । अग्नियत्वेनेति । अथार्यात्-
भवत्वमेव प्रमाणं नियानित्याधारणम् । (२) न च क्रियात्मवि-
रोधः, धार्यमाच्यैव नियानित्याधारणस्य सत्तादेविव क्रिया-
त्वात् । अग्नियत्वेन तद्विशेषणस्य गौरवेण व्यर्थत्वादित्यर्थः ।
दूषणात्मरमाह । नित्येति । न चेद्वज्ञानं न प्रमा फलानामक-
त्वादृगगमवदित्यनुमानमपि सम्भवतीत्याह । न चेदमिति । नापि
प्रमाणमित्यच मिद्धसाधनत्वमेवेत्याह । न तत्प्रमाकरणमिति ।
(३) सप्रमाणं प्रति तत्त्वाकरणत्वमित्यतएवेत्यर्थः । अस्मदादिप्रमाणं प्रति तु

(१) निर्व्यापारत्वेनेति प्रमाहनुकूलाभापारशून्यतया तदकारकतया इत्यर्थः ।
यद्यपि कूटजिङ्गादिस्यात्मेनुमितिप्रमाकरणात् तत्त्वेष्यतएव, तथापि
सप्रमाणं प्रति न तथात्ममिति भावः ।

(२) न च क्रियात्मेति क्रियात्मव्याप्तिविना कारकत्वाभावात्तद्विशेषप्रमाण-
त्वाद्यत्वमेव इत्यर्थः ।

(३) सप्रमाणमिति सप्रमाणाधिकारणप्रमाणमित्यर्थः ।

सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेतदेव ;
 यत् तत्समवायः । कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्व-
 वद्विर्यकमनुसन्धेयम् । यद्येवमासप्रामास्यादिति
 द्वृष्टिविरोधः, तेन हीन्द्रस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते न
 तु प्रमातृत्वमिति चेत् । न । निमित्तसमावेशेन व्यव-
 चारसमावेशाविरोधात् । प्रमासमवायो हि प्रमातृ-
 व्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः
 प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयव्यवहारे । अचापि
 कार्य्येति* विशेषणं पूर्ववद्विर्यकमूहनौवम् ।

तत्कारणलं वर्ततएव तस्य स्वापारलादिति भावः । तदाश्रयस्येति ।
 प्रमासमवायित्वस्यैव प्रमातृत्वात् तच तत्कारणान्तर्भावस्य वर्यलादि-
 त्वर्यः । पूर्ववदिति । सिद्धसिद्धोरभयोरपि व्यावर्त्याभावादि-
 त्वर्यः । (१) यदीन्द्रस्य न प्रमाणलमिथ्यते, तदा न्यायस्वच्छप्रतिपादित-
 तप्रमाणलविरोध इत्याह । यद्येवमिति । प्रमया लिति । चतुरा-
 दीनामपि चरमसहकारिच्छणे प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य
 विषमानलादित्वर्यः । पूर्ववदिति । सिद्धसिद्धोरभयोरपि व्यावर्त्या-

* कार्य्यतयेति,—इति क्वां० । कार्य्यत्वे सतीति,—इति क्वो० ।

(१) यदीन्द्रस्येति यद्यपि पूर्वं तज्ज्ञानस्य न प्रामाण्यमित्युत्तं न तु तस्य,
 तथापि तु स्वव्याप्ततया तदप्युक्तप्रायमेवेति भावः ।

स्वादेतत् । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिकोत्तीति प्रमातेति कारकशब्दत्वमनयोः । तदाच कदमकारकमर्थद्विति चेत् । न । इतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । प्रदत्तिनिमित्तन्तु यथोपदर्शितमेव, व्यवस्थापनात् । अन्यथा असदादिषु न प्रमादृव्यवहारः स्यात् । सर्वच स्वातन्त्र्याभावात् । करणव्यवहारस्त्वन्यथ यद्यप्यन्वनिमित्तकोऽपि, तदापीडोत्तनिमित्तविवद्ययैवेति । इवत्तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः । न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियसिद्धशब्दकरणत्वात् । न । साक्षात्कारिप्रमाप्रसिद्धेरित्यर्थः । सर्वचेति । यदि प्रमार्कद्वलेन प्रमादत्वं, तदा असदादीनामपि तदभावात् प्रमादृव्यवहारोन भवेत् । (१) तदनुकूलप्रथमवत्तं हि स्वातन्त्र्यं, तत्कर्त्तव्यं सर्वप्रमाणायामसदादीनामपि (२) नास्ति, असदादिप्रथमवत्तं विनायसदादिप्रमोत्पत्तेरित्यर्थः । अन्यचेति । सोकरूपत्वर्थः । अन्यनिमित्तकोऽपौति । अयोगव्यवस्थेदेन जनकत्वनिमित्तकोऽपौत्यर्थः । कारकविशेषवाचकः प्रमाणशब्दर्हश्चरे न वर्तते किंतन्यचेति भावः । साक्षात्कारीति । साक्षात्कारिप्रमाणा त्वयोग-

(१) तदनुकूलेति तदुपादानगोचरतदनुकूलशानेच्छाकृतिमत्त्वलक्षणमित्यर्थः ।

(२) असदादीनामिति जन्यात्मविशेषगुणमात्रस्यैवेन्वरकर्त्तव्येनाभ्युपगमादिति भावः ।

वत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात् । इन्द्रियार्थसन्निवर्णेत्यन्तत्वस्य च सौकिकमाचविषयत्वात् ।

स्यादेतत् । तथापौश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात् । यदा खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशते न ज्ञानावगाहनसम्बव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम् । तथाच तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात् । तदनवगाहने वा अस्मदादिविभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति । न । विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य

व्यवस्थेदेन समन्वय सम्बन्धेन प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावाचोक्तदोष इत्यर्थः । वाचात्कारिलं सौश्वरप्रमाण्या धर्मियाहकमानसिद्धमित्यर्थः । यथाश्रुतं सूचन्तु सौकिकप्रत्यक्षविषयमित्याह । इन्द्रियार्थति ।

नवौश्वरस्य सर्वज्ञलेन सविषयभ्रमज्ञपावौश्वरोऽपि भान्तः स्थान्, भ्रमस्थेव तस्मा अपि भ्रमविषयविषयकल्पादित्याह । तथापौति । शुक्रौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः, भान्तस्य तथालात् । इदुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः, तेन तद्वमः । ईश्वरज्ञाने तु रजतत्वप्रकारकलं प्रकार इति न भ्रमत्वम् । अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भान्त इत्याह । विभ्रमस्थेति । प्रमाणाभावादिति । भ्रमत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमविषयमुक्तिखतो भ्रमस्थेवायथार्थत्वादित्यर्थः । भ्रमविषयविषयकलेन न भ्रमत्वं, किन्तु अद्यन्त

तस्यमुक्तिखतोऽभान्तत्वात् । अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेद-
प्रसङ्गः, प्रमाणाभावात् । तथाप्यारोपितार्थावस्थित्य-
ज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भान्तत्वमिति चेत् । न ।
यद् यच्च नास्ति तच्च तस्यावगतिरिति भ्रान्तर्थत्वात् ।
एतदालम्बनस्य चैवमुक्तिखतः सर्वच्च यथार्थत्वात् । न

नास्ति तच्च तज्ज्ञानत्वेन । तथाच इकाविदं रजतमिति ज्ञानं
रजतत्वाभाववति रजतत्वविषयमिति भ्रमः । तदत्यवसायस्य यच्च
रजतज्ञाने रजतत्वप्रकारकलमस्ति, तच्च तदुक्तिखन् न भ्रमोवि-
षयावाधादित्याह । यद्यचेति । तदेव स्वष्ट्यति । न हीति ।
एतेन यद्यत्तास्ति, तच्च तज्ज्ञानं प्रस्त्रेत्यपि निरक्षम् ।

स्ववकार्थं शिवस्तुतिव्याजेन सङ्कलयति । साचात्कारिणीति । भूता-
र्थानुभवे यथार्थानुभवे । साचात्कारिणि प्रत्यचे । निविष्टोविषयौ-
भूतो निखिलः समस्तः प्रस्त्राविवस्तुनां नानापदार्थानां क्रमो यस्तु,
स तथा । अनुभवविषयसकलविष्य इत्यर्थः । निययोगिणि सदा
समद्वे । अतएव इश्वियादौनां दाराणामनपेत्या स्तिर्यस्तु । सेषा
श्रवणा या अदृष्टिर्विशेषादर्थनं, तस्मिन्नाथा या दुष्टिः रागदेषा-
त्मिका, तद्विगमेन प्रभ्रष्टः गङ्गातुषो वेदप्रामाण्यगङ्गालेश्वरस्तादि-
त्यर्थः । यदा, भूतार्थाऽनुभवोयस्तु, तादृशिः^(१) साचात्कारवति शिवे ।
निविष्टेत्यादि पूर्वबत् । स शिवः प्रमाणं नाप्रमाणमिति कष्टतः

(१) साचात्कारवति शिवे प्रत्यक्षज्ञानवति स्वस्तिन् इत्यर्थः ।

हि न तद्रजतं, नापि तचासत्, नापि तचावगत-
मिति* ॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परदारानपेक्षस्वितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवल्तुक्रमः ।
सेशाद्विष्टनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलशङ्कभिः किमपरैस्तमे प्रमाणं शिवः ॥६॥

(इति चतुर्थः स्तवकः ।)

परमतनिराशः । प्रमाणं चाचौ ग्रस्यमिति ध्वनितम् । दुष्टमिति
कर्त्तव्यं पाठः । तच भावे तः ॥०॥

इति महामहोपाध्यायश्चौवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे चतुर्थः स्तवकः ॥०॥

* नावगतमिति,—इति श्रौ० का० । तचावगतमिति,—इति आ० ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज-श्चौविरचिते कुम-
माञ्जलिमकरन्दे चतुर्थः स्तवकः ।

अथ पञ्चमः स्तवकः ।

नन्वैश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्,
तदेव तु न पश्याम इति चेत् । न च्छेष स्थाणोरपराधे-
यदेनमन्धो न पश्यति । तथाहि,—

कार्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संस्थाविशेषाच्च साध्योविश्वविद्वयः ॥१॥
क्षित्यादि कर्तृपूर्वकं कार्यत्वादिति ।

तसाधकप्रमाणभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिं निराकर्तुसुप-
न्यस्ति । नन्विति । सर्वमिति । प्रागुक्तान्यथाचिद्वादिनिराकर्तु-
पनित्यर्थः । स्थाणोरौशरस्य, अथ च दाहविशेषस्य । अन्वस्तु
प्रमाणादग्नीं, चचुर्हीनस्य । कारिकाणां संगट्हीतं कार्यत्वं हेतुं
विवृण्णोति । चित्यादीति ।

नन्वच प्रत्येकं चित्यादि न पञ्चः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्य-
त्वात् । नापि मिच्छितम्, एकरूपाभावात् । न च शरौराजन्यं जन्यं
पञ्चः, वेदाध्यात्मेः । अदृष्टदारा शरौरिणोऽपि चित्यादिकर्त्तव्यात् ।
नाथदृष्टजनकदृष्टयजन्यं जन्यम्, ईश्वरदृष्टतेरदृष्टजनकत्वेन चितौ तद-
भावात् । नापि जन्यष्टातिसाक्षादजन्यं जन्यं, घटादेरपि पञ्चताऽपन्तेः ।

नापि सकर्त्तृकलविवादविषयः (१) तस्मन्देहविषयो वा पच्चः, एकरूपा-
भावे चित्यादिसकलविषयविवादसंशययोरभावात् । किञ्च, न
वादिनोः संशयः, तयोर्निश्चितलात् । वाद्यनुमानयोस्तुत्यलेन मध्यस्थ-
संशय इति चेत् । तर्ष्णनुमानाभ्यां तस्मंशयो मध्यस्थसंशयानन्तररूप-
वाद्यनुमानमित्यन्योन्याश्रयः । न च चितिरेव पच्चः, अङ्गुरेण सन्दिग्धा-
नैकान्तिकलात् । इतौ साध्याभाववद्गमिलसंशयस्य दूषकलात् ।
तस्य च साध्याभाववति इतुसन्देहादिव इतुमति साध्याभावसन्देहा-
दपि दूषकलात् । पच्चे तस्मावेऽप्यनुमानमाचोच्चेदकलेन तस्या-
दूषकलात् । न चाङ्गुरेऽपि ततएव साध्यानुमितिः, तस्यापचलेन (२)
स्थापनानुमानाविषयलात् । (३) अनुमानानन्तरस्य च चित्या सन्दिग्धा-
नैकान्तिकलात् । तथा चान्योन्याश्रयादेकस्याप्यनुमानस्थाप्रवृत्तिः ।
एकैकमाचाभिज्ञसिद्धावपि सकलविषयज्ञानवदसिद्धिः ।

साध्यमपि न क्षतिमत्सहभावः तच्चन्यत्वं वा, अस्मदादिना
सिद्धसाधनात् । नायुपादानगोचरापरोच्चज्ञानादिमञ्जन्यत्वं, यत्कि-
चिदुपादानविवक्षायां घटोपादानगोचरज्ञानादिमताऽस्मदादिना-
ऽर्थान्तरात् । न च, ज्ञानादैनामपि जनकत्वं विवक्षितं; न च
घटोपादानगोचरज्ञानादेः चित्यादिजनकत्वसम्भव इति वाच्यम् ।

(१) सन्देहविषयत्वं वा पक्षाइति पाठे पक्षपदं पक्षतावच्चेदकपरम् ।

(२) अपक्षत्वेनेति प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वमित्यभिमानः ।

(३) ननु प्रथममङ्गुरे तदनुमाय चित्रौ तदनुभेयमित्यतस्माह अनुमाना-
नन्तरस्येति ।

तथापि चितिजनकादृष्टजनकज्ञानादौनामुपादानविषयत्वनियमेना-
दृष्टदारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साज्ञास्त्वन्यत्वं विवचितं,
घटादेदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । न च ग्रौरक्रिया दृष्टान्तः, घटे
व्यभिचारात्, तंलिङ्गयात्मस्यैवोपाधिलाभ । चित्युपादानविवज्ञायाम-
प्रसिद्धिः । न चोपादानशब्दस्य समन्विशब्दतया तत्त्वमभिव्याहा-
रात्तत्तदुपादानबोधकलम् । श्राव्यद्वय बोधे तथा व्युत्पत्तेः । अनु-
मितौ च येन रूपेण व्यापकत्वं, तेनैव रूपेण तस्य विषयत्वात् ।
तत्त्वोपादानलमेवेत्युक्तदोषापरीहारात् । किञ्च, घटे चिकौर्षादारा
क्षतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानमनुमितिरूपं जनकमिति साध्यविकल्पो-
दृष्टान्तः, साध्याप्रसिद्धिर्वा । प्रत्युत घटेऽनुमितिजन्यत्वदर्शनादौश्वरे-
ऽनुमितिः सिद्धेत् । यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे,
तथाऽनुमितेर्जिज्ञान्यत्वेऽपि नित्यैव सा तत्त्वस्यात् । द्वेषयोनिक्षतिसाध्ये
चिकौर्षाविरहाद्व्यभिचारस्य । तद्दृष्टान्तेन चित्यादौ द्वेषसाध्यत्वानु-
मानादौश्वरे द्वेषोऽपि सिद्धेत् । द्वेषवतस्मि^(१)* संसारिते भगवतोऽपि
तथा स्यात् । कथं वा उपादानगोचरा चिकौर्षा, असिद्धत्वात् ।

किञ्च, कार्यत्वं न योगोपस्थितक्षत्यर्हत्वम्, असिद्धेः । नापि
कादाचित्कल्पं, प्रागभावे व्यभिचारात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं,
ध्वंसे व्यभिचारात् । न च सत्त्वेन हेतुविशेषणं, सत्ताजातेः परं

* रागवतः—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) रागवतइति चिकौर्षावतइत्यर्थः ।

प्रत्यचिद्देः । खरूपसत्त्व धर्मसेऽपि सत्त्वात् । नापि पूर्वकासासमन्विते
सत्युन्नरकासासमन्वः, सकासापूर्वकासासाप्रचिद्देः, तत्त्वपूर्वकासास
चागनुगमात् ।

घटादिरपि दृष्टान्तः साध्विकासः, अन्यथव्यतिरेकाभ्यां ज्ञाना-
द्वेरेव जनकतथा तदाश्रयस्याजनकत्वात् । धर्मिणाहकस्यास्यव्यति-
रेकस्य वा तद्याहकस्याभावात् । न च ज्ञानवत् कार्यलेनात्मजन्य-
त्वमतुलेयम्, आत्मसमवेलतस्यैवोपाधित्वात् । अन्यथा ग्रन्थवदाकाश-
जन्यस्यानुमानापत्तेः । एतेन सर्गाद्यकासीनद्वाणुकं ज्ञानेच्छान्ति-
कमानकासीनसामयौजन्यं कार्यत्वात्, (१) अदृष्टसामयौजन्यत्वे चादृष्ट-
सापत्तिः, द्वाणुकासमवायिकारणसमानकासीनहतिजन्यमिति वा
साध्वित्यपासाम् । आद्ये, ज्ञानादिचिद्वावपि द्वाणुकाजनकत्वादु-
दासीनचिद्वावप्रयोजकत्वात् । अन्ये, गौरवात् द्वाणुकासमानकासी-
नहतिलेनाजनकत्वात् । अपिच, सामान्यज्ञानादिप्रत्यासन्तिजन्योपा-
दानज्ञानादिमताऽर्थान्तरम् । न चानागतगोचर-प्रत्यक्षजनक-प्रत्या-
सत्यजन्यं ज्ञानविशेषणम् । तादृशप्रत्यासन्तेसाध्यन्यत्वस्य च परं
प्रत्यचिद्देः ।

(१) न तु ज्ञानेच्छान्तिकमानकासीनसर्गान्तरीयादृष्टजनकसामयैवादृष्ट-
द्वारा द्वाणुकजनकतथाऽर्थान्तरमतस्याह अदृष्टसामयौजन्यत्वे चेति ।
न चादृष्टसमधिकं कारणमिति न तदापत्तिरिति वाच्यम् । तथाते
क्षित्वादेहदृष्टविशेषत्वापत्तेः । यथा शिंशपादक्षविशेषहत्याशयात् ।
काष्ठवाददृष्टसामयौजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वात् । तथा चादृष्ट-
सामयौ अदृष्टप्राग्मावादिविटिता नान्यत्र अनिकेति भावः ।

अचोच्चते । (१) अदृष्टादारकोपादानगोचरञ्चत्त्वत्यजन्वं समवेतं अन्वं, अदृष्टप्राग्भावव्यायप्राग्भावप्रतियोग्यपादानगोचरापरोच्च-श्वानपिकीर्षात्तिमञ्चन्वं, समवेतत्वे सति प्राग्भावप्रतियोगित्वात्, यदेवं तदेवं यथा अटः, तथा चेतत् तस्मात्तथा । एवस्तु शब्द-फूलारादीनां पञ्चताम्ब तैः सन्दिग्धानैकान्तिकलम् । (२) यदि च

(१) पञ्चताम्बते उक्तसन्दिग्धानैकान्तिकभियाऽनुगतं पञ्चतावच्छेदकमाह अदृष्टादारकेति । तचोपादानपदं खोपादानपरम् । तथा च खोपादान-गोचरञ्चत्तिमन्या घटादवः प्रसिद्धाः, तदन्तत्वं पञ्चतावच्छेदकम् । एतेन उपादानपदं यदि यत्किञ्चिद्दुपादानपरं तदा अदृष्टादारकरूपाद्युपादानम्भदङ्गादिगोचरास्तदादिक्षतिमन्यानां शब्दादीनां पञ्चता-म स्थाव, चित्वाद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरित्वपात्तम् । गन्त्वेवमदृष्टादा-रकेति अर्थं अदृष्टादारकक्षतिमादाय प्रकृते दोषास्यर्जनादिति चेत् । अचाङ्गः । काजीश्वरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं, तत् काजीश्व-रौरगोचरतपञ्चरणादिक्षत्वा जन्यते । सा च छतिरदृष्टादित्वा तत्रूपोपादानकाजीश्वरौरगोचरा चेति तत्रूपेऽन्यासिवारणाय तदि-शेषवलमिति । केचित्तु येहिकपुष्टश्वरौरकामनया कामनातीर्थ-स्थानानन्तरं चिरादयदिहैव पुष्टं श्वरौरमुत्पद्यते, तत्र श्वरौरा-न्नरवदक्षदादिकर्त्तकम् । तथा च प्रयागस्थानानुकूल-श्वरौरावयव-गोचरक्षत्वा अदृष्टादारा जनिते पुष्टश्वरौरेऽन्यासिवारणाय तदित्याङ्गः । काष्ठेऽप्युपादानगोचरत्वेन जगकता विवक्षिता । तेन म्भदङ्गोचर-क्षतिमन्यत्वमादाय न शब्दाद्यंशे सिङ्गसाधनम् । एवस्तु काजीरूपा-च्चंशे सिङ्गसाधनवारणाय तचाकृतेभादिविश्वेषणमित्ववधेयम् । शेषं प्रपस्त्रिमनुमानप्रकाशेऽनुसन्वेष्यम् ।

(२) पञ्चताम्बे सन्दिग्धानैकान्तिकं न देष्टद्वयनुपदवच्छमायावश्वम्भादम्भुप-गमवादेनाह यदि चेति । तमादाय समूहालम्बनानुभितावित्वर्थः ।

कस्यचित्पचे नान्नभावः, तदा तमादाय निरक्षय पचले समूहा-
सम्बनानुभितावविरोधः । जन्यत्यजन्यलक्ष्म जन्यक्षतिजन्यान्यल-
भित्यन्यलेन रूपेण सामान्यलक्षणप्रत्यासन्धा तावतामुपस्थितिः ।
जन्यलक्ष्म छतौ स्वपचे विशेषणं, परं प्रत्युपरक्षकमाचं प्रभेयो घट-
दत्तिवत् तत्प्रकारकज्ञानोपयोगि । उभयसिद्धुप्रयोजनलमाचं तन्मं,
न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धलम् । चितिरेव वा पचः । पचपचम-
मनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्चिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयज्ञानुभि-
त्यविरोधान्न चन्द्रिगधानैकान्तिकम् । (१)अनुभित्योरन्योन्यानपेक्ष-
णाज्ञान्योन्याश्रयः । न चाङ्गुरे पचधर्मताज्ञानाभावः, सिषाध्यि-
षाविरहस्यहृष्टसाधकप्रमाणाभाववतएव पचलात् । तच्च चितौ
पचावयववाक्येनाङ्गुरेऽन्यत इति न विशेषः ।

यदि च चितौ लिङ्गनिश्चयदशायां तदन्तयाऽङ्गुरस्य न निश्चयः,
तदा क्वचन्द्रिगधानैकान्तिकम् । पचसमे साधाभावसामानाधि-
करणसन्देहाङ्गिङ्गे व्याप्तियहएव नोत्पदते इति चेत् । तर्हि धूमे-
ऽपि व्याप्तियहो न स्यात्, चन्द्रिगधवक्षिपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्मां-
भावेनापचलात् । तसादनुमानोङ्गेदप्रसङ्गात् चन्द्रिगधसाधे लिङ्गनि-
श्चयो न दोषः । खाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवा-
हाजनकले नित्यलसिद्धौ, कारणं ततो निवर्त्तमानं नियतविषय-
तामादार्थैव निवर्त्तते । तस्माः कारणाधीनलात् । अनित्यासर्व-

(१) अनुभित्योरिति एतच्च पराभ्युपगमरौयोङ्गं, पचमेदमात्रिय मेदा-
रोपादा । वस्तुत एकैव समूहासम्बनाऽनुभितिरिति ध्येयम् ।

विषयकज्ञानाजन्त्वेन पञ्चविशेषणादा ज्ञानस्य सर्वविषयकत्व-
सिद्धिः ।

साध्ये च ज्ञानादीनां विशेषणतया विशिष्टस्य साधनत्वेन विव-
चितलाभ्य तदुपलचित्तचेत्तेनार्थान्तरम् । अदृष्टप्रागभावेति विशे-
षणाद्वादृष्टद्वारा नास्तदादिभिः सिद्धसाधनम् । नापि साध्याप्रसि-
द्धिः, सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि छतिः सिद्धविषयप्रत्यचे बति
भवति । न हि मृद्वयवानां संस्कानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाध-
नत्वानुभितावपि अवयवानां प्रत्यचेणोपस्थितिं विना प्रदृष्टिः ।
न चोपादानप्रत्यचं प्रवर्त्तकज्ञानोपचौणम्, अप्रत्यचे परमाणौ
तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रदृष्टिः । (१)प्रदृष्टिविषयमृद्वज्ञादेः
प्रत्यचलात् न शब्दादिना व्यभिचारः । न चेश्वरेऽनुभित्यापत्तिः,
खसुखादिसाधनतानुभितेहेतुताया गृहीताया ईश्वरे धर्माद्यभावेन
वाधात्, अनुभितिमाच्य च हेतुलायहात् । उपादानस्य सिद्धत्वे-
ऽप्युपादेयवत्त्वेन चिकीर्षाविषयत्वात् । न च द्वेषसिद्धिः, तस्य
कृतिद्वारा कार्याहेतुलात् । प्रयोजनं विना द्वेषमाचात् शब्दुना-
शानुकूलकृतेरनुत्यक्तेः । किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तस्याधुःखानु-
त्पादं वा फलसुहित्य तस्याधनताज्ञानात् छतिः । तथा चेष्ट-
साधनताज्ञानात् तत्रेष्काऽस्येवेति सैव कृतिकारणं, कृत्यत्वात् ।

(१) नवूपादानप्रत्यक्षं विनाऽपि शब्दार्थप्रदृष्टसेर्वभिचारहृत्यत आह प्रदृ-
त्तिविषयेति । न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वं ब्रूमः, किन्तु प्रदृष्टिवि-
षयप्रत्यक्षत्वेनेति न व्यभिचारहृत्यथः ।

देषस्तु परन्परया तदुपचौणः । शु देहीत्याधितमानसप्रत्यचाच
तस्मिद्द्विः ।

नापि साध्विकसो दृष्टान्तः, प्रथमवदात्मसंयोगस्त चेष्टादारा
घटहेतुतया प्रथमस्येवात्मनोऽपि हेतुलात् । न चात्मसंयोगे सत्यपि
प्रथमं विना न चेष्टेति प्रथमएव तत्कारणं संयोगपरिचायक-
माचमात्मेति वाच्यम् । संयोगमाचस्याकारणलेन संयोगिविशेषि-
तस्य तस्य हेतुलात् । नात्मसंयोगः क्रियाहेतुः, संयोगाभावेन
तदभावादर्थनादिति चेत् । न । (१)यः स्यन्दो व्यधिकरणयद्गुणजन्मः
स तसंयोगासमवायिकारणकः, यथा स्यर्थवद्वेगवल्संयोगजा क्रियेति
तस्मिद्द्वे । (२)असमवायिकारणसंयोगात्यस्य तत्कार्यजनकत्वनि-
यमाच्च ।

केचित् तु अनुकूलाङ्गतियमवायिलमेव कर्तृलं न तु जनक-
त्वविशेषितं गौरवात्, तथाच ज्ञानेष्टाङ्गतिजन्मत्वस्यैव साध्विता-
तदात्मयत्वमेवेश्वरस्य कर्द्मलमित्याङ्गः । सामान्यादिगोचरप्रत्यासत्या
कपासगोचरप्रत्यचेऽपि घटादावकर्द्मलात् कर्द्मलेन ज्ञानं सिद्धम्-
दिष्टाचणमेव सिद्धतीति संचेपः ।

(१) यः स्यन्दहत्वाद्यनुमानप्रकाशे ब्रह्मम् ।

(२) असमवायीति असमवायिपदं प्रकृताभिप्रायेत् स्यरूपनिर्बन्धम् ।
वद्यप्रकृतीतदस्येवासमवायिकारणके इत्यरतदस्येवोऽनुकूली च
कारणमिति अभिचारः, तथापि क्रियायाभेदाश्यहत्वन्ते । तत्त्वाय-
कुली कारणमिलेते ।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।
सिद्धसिद्धोर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

यद्यपि बाधसूतौ यस्तवक एव निरस्तः, तथा पि प्राधान्येन तत्र
योग्यानुपलभिवाधो निरस्त इह त्वनुमानबाधो निरस्तः । तत्र
व्यापकानुपलभिविरोधेन बाधो विवचितः, प्रतिरोधो वा ? आद्ये,
न बाधोऽस्य कार्यत्वस्य धर्मिसिद्धिर्थमन्यैर्हतुभिः कर्त्तवादिभिरुप-
जीव्यत्वात् । अन्ये, प्रतिबन्धः प्रतिरोधो न, हीनो ज्ञमवलयोस्तद-
भावादित्यर्थः । ननु परत्वाप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्तुपदर्शनेन
तदिरोधमाचं स्यात् । यदा, व्याप्तिपर्वमतोपस्थायविशेषयोर्विरोधेन
विशेषविरोधः स्यादित्यत आह । सिद्धसिद्धोरिति । आद्ये
कार्यत्वस्य पच्चर्धमलसिद्धौ कर्त्तवादेष्य तदसिद्धौ सत्यां तु अ-
वलत्वाभावेन विरोधाभावादित्यर्थः । अन्ये अभिमतविशेषसिद्ध-
सिद्धोः सहोपस्थमविरोधिविशेषानुपलभाभ्यां विरोधस्य प्रत्येतु-
मग्रक्षत्वादित्यर्थः । (१) सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रतीतव्याप्तिकलोपाधि-
भिरसिद्धिरपि नेत्याह । नासिद्धिरिति । (२) विपच्चबाधकोपदर्श-
नव्याप्तिज्ञानोपायोपाधिविरहप्रतिपादनैरसिद्धिनिबन्धनस्याभावादि-
त्यर्थः ।

(१) सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रयोजकत्वम् ।

(२) क्रमेण हेतुमाह विपक्षेति ।

तथात्मा ये शरीरप्रसङ्गमुद्भाटयन्ति, कर्त्तेषामाशयः? किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्चरीरित्वं; ततः* शरीरव्याहृत्तेरकर्तृत्वम्†, अथ चित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्चरीरिकर्तृकत्वं, यदा शरीराजन्यत्वादकार्यत्वं, ततएव वाऽकर्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्तुगपदर्शनमाचं वेति। तथ प्रथमद्वितीययो-राश्रयासिर्विवाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। द्वृतीये

कारिकार्थं सङ्कलयितुं पराभिप्रायं विकल्पयति। तथाहौति। सत्त्वाऽनुपत्त्वमेः प्रागेव निराशात् ज्ञातायास्तथात्वं वाच्यं, तत्पक्षादिविभागं पृच्छति। किमीश्वरमिति। कर्द्वलादिति। तथा चाश्रीरस्य कायनिर्माणशङ्खभावापत्तिरिति भावः। ततएव, शरीराजन्यत्वादित्यर्थः। परव्याप्तिः, कार्यत्वसकर्द्वकलव्याप्तिः। तत्त्वेति। ईश्वरस्य धर्मिणः प्रमाणेन ज्ञानाज्ञानयोर्धर्मिण्याइकमानवाधाश्रयासिद्धौ। ईश्वरद्वेषिणः परस्य कर्द्वलान्तच्चरीरिलक्षी-कारेऽपसिद्धान्तः। ईश्वरः शरीर्यकर्त्ता वेत्यच माता वन्धेतिवत् प्रतिज्ञापदयोर्बाधातः, ईश्वरपदस्याश्रीरकर्द्वलाचकलादित्यर्थः। कार्यत्वशरीरिकर्द्वलयोर्बाधाप्तिवसात् चित्यादौ शरीरिकर्द्वलाधगेऽपि नाश्रीरिकर्द्वनिराश इत्याह। द्वृतीयेति। चित्यादौ शरीरिः।

* अथ,—इति का०।

† शरीरव्याहृत्तेरकर्द्वलत्वम्,—इति क्री० का०।

तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यान्तु न प्रसङ्गः ।
 चतुर्थं बाधानेकान्तिकौ* । पञ्चमे त्वसमर्थविशेषत्वम् । षष्ठेऽपि नायुद्धमाणविशेषया व्याप्त्या बाधः । न
 चायुद्धमाणविशेषव्याप्त्या युद्धमाणविशेषायाः सत्प्र-
 तिपक्षत्वम्† । अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरि-
 ग्रहो विशेषः; कर्ता शरीरौ, विपरीतो न कर्त्तेति
 चानयोस्तद्विरहः ।

कर्तुर्योग्यानुपत्तिभेन बाध इति भावः । वस्तुतः शरीरकर्त्तभावे-
 यष्टुरादौ कार्यत्वाद्विभिचारेण न व्याप्तिरित्याह । असत्याद्वेति ।
 चिद्यादेः सर्वस्य पञ्चते बाधः, कस्यचिदपञ्चते तचानेकान्तः,
 प्रमितसाध्याभाववद्वर्धिकस्यैव बाधत्वादित्याह । चतुर्थदति । अन्य-
 लमाचस्यैव गमकते शरीरं व्यर्थं व्याप्तानवच्छेदकलरूपम् । शरीर-
 अन्यत्वाभावादिति नन्नः प्रतियोगिविशेषतायामखण्डस्यैव इतुता-
 यामजन्यत्वमेवोपाधिरिति न साधनं साधव्याप्तिरित्याह । पञ्चमे
 लिति । स्तम्भनं बाधः प्रतिरोधोवा न सम्भवतौति क्रमेणाह ।
 षष्ठेऽपौति । विशेषः पक्षधर्मता । अस्ति चेति चौहेतौ । अस्माद-
 अद्वाप्तौ पक्षधर्मताऽस्ति त्वदौयव्याप्तौ च सा नालिः धर्मज्ञानात्,
 ज्ञाने वा धर्मियाहकमानबाधः, केवलव्याप्तेशासाधकत्वमित्यर्थः ।

* बाधानेकान्तौ,—इति क्री० आ० ।

† न च युद्धमाणविशेषयाः सत्प्रतिपक्षत्वम्,—इति क्री० आ० ।

ननु यदुद्धिमद्देतुकं तच्चरौरहेतुकमिति नियमे
यच्चरौरहेतुकं न भवति तदुद्धिमद्देतुकमपि न भवति
इति विपर्ययनियमोऽपि स्यात् । तथाच पक्षधर्मता-
ऽपि लभ्यते इति चेत् । न । गगनादेः सपक्षभागस्यापि
सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशे-
षणासामर्थ्यात् । हेतुव्यावृत्तिमाचमेव हि तच कर्तृ-
व्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरौररूपहेतुव्यावृत्तिरित्यक्तम् ।
व्याप्तश्च पक्षधर्मं उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु चित्यादिकं न बुद्धिमद्देतुकं शरौराजन्यतादित्यत्र यद्बुद्धि-
मद्देतुकं तत् शरौरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षधर्मतालाभः स्या-
दित्याह । नन्ति । इदं केवलव्यतिरेकित्या साधनम्, अन्वय-
व्याप्तिसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिव्याप्तिबलेन, अन्वयव्यतिरेकित्या वा ? तच
नाद्य इत्याह । गगनादेरिति । असप्तपक्षस्यैव केवलव्यतिरेकित्वा-
दित्यर्थः । शरौररूपविशेषणवैयर्थ्यनान्वयव्याप्त्यभावाद्बृतिरेकेऽपि त-
दभावान्वान्य इत्याह । अन्वये चेति । व्याप्ततासिद्धिं परिहरतस्म
खरूपासिद्धिप्रसङ्गं इति भावः । केवलायाश्च पक्षधर्मताया असाधक-
त्वाद्बृत्यभावे साऽप्यनुपयोगिनीत्याह । व्याप्तेति ।

ननु ज्ञानमनियमेवेत्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् ना-
शरौरनियमज्ञानादिकर्त्तव्यसिद्धिः । अतएव शरौरमनियमेवेति निय-
माच कर्त्तव्येन नियातौद्विद्यतसिद्धिरौश्वरे । न चाप्रयोजकलं,

एतेन तद्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्या-
सिद्धत्वं वेदितव्यम्* । न हि यद्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वय-

निरपाधिलात् । कार्यलसकर्त्तव्योरपि यदि निरपाधिलमस्ति,
तदा तु स्वबललेन ज्ञातात् सम्प्रतिपच्चवत् प्रतिबंधोऽस्तु । मैवम् ।
पच्चधर्मताबलाच्चित्यज्ञानादिसिद्धौ ज्ञानमनियमेवेत्यादिव्याप्तियह-
स्याप्रतिबन्धकलात् । असदादिज्ञानमात्रविषयलेन तत्राथमिकव्या-
प्तिप्रत्यच्छ्य तस्य भिन्नविषयलात् । एकविषयकविरोधिज्ञानस्यैव
प्रतिबन्धकलात् । नियतानियत्योरेकज्ञातौये द्रव्येऽविरोधात् ।
न च ज्ञानलं नियतावृत्त्येवेति ज्ञातमतस्तत्र न नियवृत्तिलज्ञान-
मिति वाच्यम् । उभयसिद्धनियावृत्तिलज्ञानेऽप्यतिरिक्तनियवृत्ति-
लज्ञानावविरोधात् । अतएव कर्त्ता ग्रन्थीर्थेत्याद्यपि ज्ञानं प्रति-
बन्धकमपास्तम् ।

ननु चित्याद्यकर्त्तकं कर्त्तव्यापकरहितलादित्यच नोक्तदोष इत्य-
तश्चाह । एतेनेति । दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्यप्रदर्शनेन (१)सामान्यतः
कर्त्तव्यापकरहितलमसिद्धम् । ग्रन्थैरजन्यलादेश्च रहितल (२)मस-
मर्थविशेषणतयेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । न हीति । यद्यावृत्तिः,

* सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वमुक्तां वेदितव्यम्,—इति आ० ।

(१) ननु कर्त्तव्यापकरहितलादित्यच कुतोविशेषणासामर्थ्यमित्यत शाह
सामान्यतइति ।

(२) असमर्थविशेषणतयेति असिद्धमित्यनुष्यते ।

व्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तुमशक्ता*, तत्स्य व्यापकं ना-

ग्रीरव्यावृत्तिः । यद्भावे, कर्त्तभावे । तच्चरौरं तस्य कतुर्वर्णपक-
मित्यर्थः । सएव तस्य व्यापको यस्याभावे साधे दृष्टान्तेऽन्यव्यव्यति-
रेकाभ्यां पञ्चे उपसंहर्तुं ग्रह्यते । यथा वज्रेरभावो धूमाभावे ।
प्रज्ञते चान्वयिनि दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्यं तदप्रयोजकलस्योक्तवा-
द्वितिरेकोऽप्यप्रयोजक इति भावः ।

ननु किं विशेषणस्यासामर्थ्यं ? न तावन्निःप्रयोजनकलं, व्याप्ति-
यहोपयुक्तविशेषणस्येव पञ्चधर्मतौपरिकस्यापि तस्य सप्रयोजनकलात् ।
व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकलेऽनुभितिप्रयोजकलस्यैव तन्मत्वात् ।
नापि व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिरिति तच्चून्यलं, निर्वि-
शेषणेऽपि गोलादौ व्याप्तेः । तच व्यक्तेरेव विशेषणलेऽन्योन्याश्रयात् ।
नापि व्यभिचारवारकं विशेषणं विशिष्टे व्याप्तियाहकं, सहचारदर्श-
नादिसत्त्वे तद्भावे व्याप्तियहाविलम्बात् । न च व्यभिचारावारक-
विशेषणशून्येव व्याप्तियहः, प्रमेयलेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तियहात् ।
तचोपात्त्व्यभिचारावारकविशेषणशून्यतस्य च विवक्षितवे विरोधः,
तचोपात्तं तेन शून्यस्वेत्यसम्भवात् ।

अथ ग्रीरजन्यताभावे न व्याप्तिः, एकदृत्तिलबाधे सत्येव व्या-
सञ्चदृत्तिलात् । विशेषतावच्छेदकस्य व्याप्तिगतच्छेदकले सत्येव
विशेषणस्य तदवच्छेदकलात् । किन्तु जन्यताभावे व्याप्तिः । तच

* व्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्त्यार्था,—इति ऋौ० का० ।

सर्वपापिद्धिः । तज्जिरासार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्त्यतापिद्धिः । न । अव्यभिचारानौपाधिकलयोर्विशिष्टे सत्त्वेन तदभावसाधने वाधात् । किञ्चैवं निर्धूमोऽयं आद्रैन्धनप्रभववक्षिरहितलादित्याद्यथ-
नुमानं न स्थात् । (१)यद्वा, ग्ररौरजन्यताभावोऽप्यखण्डेव हेतुरस्तु, तत्त्वं वर्णविशेषणत्वाभावात् ।

अचारः । ग्ररौरजन्यत्वस्य व्याप्त्यतेऽपि ग्ररौरं न व्याप्तता-
वच्छेदकं, गौरवात् । (२)येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्ण व्याप्तते, तस्यैव
व्याप्तावच्छेदकलनियमात् । अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकलादित्यता-
प्रसिद्धत्वेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्णहीतुं च
ग्रक्षते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकम् । व्याप्तावच्छेदक-
स्यैव हेतुतावच्छेदकलात् । धूमे च वक्षिविशेषस्य कारण्यतात्
कारणाभावस्य च कार्याभावव्याप्ततात् न ततोऽप्यदोषः ।

ग्ररौरजन्यताभावोऽप्यखण्डो न हेतुः । यदि हि ग्ररौरजन्यत्व-
प्रयुक्तं सर्वार्थकलं स्थात्, तदा तदभावप्रयुक्तः सर्वार्थकलाभाव इति
तस्य साधव्याप्तता स्थात् । न चैवम् । किन्तु जन्यत्वप्रयुक्तं, स्थापवात् ।
तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः । न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदात् पूर्वसाधनव्य-

(१) ग्ररौरजन्यत्वाभ्यमाच्यप्रतियोगिकथावदन्योन्याभावहेतुत्वे वैयर्णेऽपि
ग्ररौरजन्यत्वाभ्यन्ताभावेऽप्यखण्डे न वैयर्णं, ग्ररौरं विना व्याप्तानेन
तत्त्वं व्याप्तेऽप्यहादित्याह यदेति ।

(२) येन विशेषणेन विनेति यद्यप्येवमपि नौजधूमादौ अभिचाराभाव-
विशिष्टत्वहात्तादित्यत्वाप्तेः सत्त्वात् कर्त्तव्यं व्याप्त्यतापिद्धिः, तथा-
नुमानप्रकाशेऽप्यमनुसन्धेयम् ।

तिरेको नोपाधिः, आभासस्यापनायां पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साधा-
स्यापकलेनानुपाधिलेन तत्र सत्प्रतिपक्षावकाशात् ।

यदा, यन्निरुपिता ^(१) यन्निष्ठा व्याप्तिर्थेन विशेषणेन विना
न गृह्णते, तत्र विशिष्टं व्याप्ततावच्छेदकम् । अकर्त्तव्यनिरुपिता-
भावनिष्ठव्याप्तौ^(२) च ग्रौरं विनैव प्रतियोगितया अन्यत्वमवच्छेदकं
कृप्तमिति^(३) न ग्रौरजन्यत्वमवच्छेदकम् । अतो गौरवेण ग्रौर-
जन्यत्वमप्रतियोगितया च अन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्ततावच्छे-
दकाभावान्न ग्रौरजन्यत्वाभावोऽकर्त्तव्यव्याप्तः । अन्यथा अदृष्टाजन्य-
त्वस्यापि चित्यादावनुभित्यापत्तेः ।

^(४) अस्मत्पितृचरणस्तु । प्रतिपक्षानुमानस्य प्रसिद्धकर्त्तव्यन्यत्वाभाव-
विषयत्वात्, अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरुपयितुमशक्यत्वात्,
स्यापनानुमानस्य च पञ्चधर्मतावलात् प्रसिद्धकर्त्तव्याधकलात्, भिन्न-

(१) यन्निष्ठेति यदिशेषतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्वर्थः ।

(२) अभावनिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेषतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्या-
प्तावित्वर्थः ।

(३) न ग्रौरेति अभावत्वावच्छेदे जन्यत्वाभावे ग्रौरं विनैवाकर्त्तकत्वं
निरुपितव्याप्तियहान्न तद्विशिष्टे व्याप्तिरित्वर्थः ।

(४) नन्देवं जन्यत्वाभावोऽपि तद्वायो न स्यात् चकारणकत्वाभावादौ
जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि अभावत्वावच्छेदनिष्ठव्याप्तेर्हादिवनुश-
यादाह अस्मत्पितृचरणस्त्विति । सामान्यत्वान्त्यानुकूलारेत्तत्पते
भिन्नविषयत्वं बोध्यम् । वस्तुतस्तु स्यापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य
च तदभावाद् अर्थविशेषत्वादिदेवाच व्यूनवलत्वमिति न सम्बति-
पक्ष इति भावः ।

मेति । विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहेपलम्भेन तद-
सिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाश-
ङ्गामय्यधिरोहतौति ।

विषयतया न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । न च कर्णजन्यत्वस्थोपाधेः
स्थापनाविषयतया तदभावः साधः, तस्याप्यप्रसिद्धकर्णव्यक्तिमादाय
पर्यवसानात् । न चैव सप्रतिपद्मोच्छेदः, (१)तस्य गोत्वाद्येकभावा-
भावसाधकविषयत्वादित्याङ्गः ।

अर्थान्तरेण सिद्धसिद्धोरिति व्याचष्टे । विशेषेति । व्याप्तिपदधर्मता-
भामानीयमानश्शरीरित्वाश्शरीरित्वसिद्धौ (१)रूपरसवत् कर्त्तरि सहो-
पलम्भेन, तदसिद्धौ कर्त्तरि तदुभयासिद्धौ (१)यो मिथो धर्मिपरी-
हारोऽन्यधर्मिप्रतिचेपः, तस्यानुपलम्भेन निरस्तोविशेषविरोधोम्

(१) तस्येति गोत्वाद्येकभावसाधकत्वविषयत्वेन तथा समाधेयत्वा-
दित्यर्थः ।

(२) रूपरसवत् कर्त्तरीति यद्यपि शश्शरीरित्वाश्शरीरित्वयोस्तथा न सहेप-
लम्भः, तथापि कर्णजातीये तथोपलम्भेव सहेपलम्भोबोधः ।
यद्वा कर्त्तुत्वाश्शरीरित्वयोः सहोपलम्भो बोधः ।

(३) यो मिथो धर्मीति शश्शरीरिकर्णत्वाश्शरीरिकर्णत्वयोरिति शेषः । न
च कर्णत्वाश्शरीरित्वयोः प्रत्यक्षविरोधात्तथापि कथं समावेश इति-
वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धमात्रविषयत्वेन पक्षधर्मतावलोभ्यकर्त्तरि-
तदुभयसिद्धौ विरोधाभावात् । अन्यथा अवश्वो महानेवेत्यादिधी-
विरोधात् परमात्मादेरसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ।

स्यादेतत् । अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो-
यतः शरीरिकर्तृकत्वमनुमीयते । तथाच तत्प्रयुक्तामेव
व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् । न
स्यात् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् ।
तथा सति सौरभकटुत्वनौलिमादिविशेषे सति* न

शङ्कामयधिरोहतौत्यर्थः । अस्मिद्द्विनिबन्धनमुपाधिमाह । अस्तीति ।
शरीरजन्यकार्यं यदवच्छेदेन शरीरस्य कारणलं गम्भीते, तत् सामा-
न्यात्मकमेवकमङ्गीकार्यम् । अतस्यामान्यवच्छेदेवोपाधिरिति न
कार्यत्वसामान्यं कर्वजन्यत्वायाप्तमित्यर्थः । (१)तस्यामान्यानङ्गीकारेऽपि
घटत्वादिकमेव कर्वजन्यत्वे प्रयोजकम् । अग्निजन्यतायां धूमत्वादे-
रिवाननुगतस्यापि जन्यत्वावच्छेदकलादिति भावः । तथापि कार्य-
त्वसामान्यस्य कर्वसामान्येन व्याप्तौ विशेषो नोपाधिः । न हि विशे-
षोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् । तथाले वाऽग्निजन्यत्वे धूमविशे-
षस्य प्रयोजकत्वात् धूमसामान्यमग्निं गमयेत् । तस्यात् यद्विशेषयोः
कार्यकारणभावः, तस्यामान्ययोरपि वाधकं विना तथात्वनियम-

* विशेषेण,—इति क्री० ।

(१) तस्यामान्यानङ्गीकारे इति न च घटत्वादीनां प्रत्येकं साध्याप्यकलं,
शरीरजन्यतावच्छेदकरूपवच्छस्य विवक्षितत्वात् । तावदन्यतमवच्छ-
त्येत्यप्याज्ञः । केचित्सु तदनङ्गीकारात्तस्यानुपाधिखेऽपि घटत्वादि-
कमेव कर्वजन्यतावच्छेदकमस्तु न तु जन्यत्वमित्यप्रयोजकमेवास्त्विति
तात्पर्यमित्याज्ञः ।

धूमसामान्यमग्निक्षमयेत् । किं नाम साधकसामान्ये
साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्त्तमाने तद्विशेषः साध्यवि-
शेषव्याप्तिमाश्रयेत्, न तु विशेषे सति सामान्यमकि-
चित्करम् । तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्कर-
त्वप्रसङ्गात्* । सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्नि-
ईषः, न तु विशेषं विहाय कार्यं कर्त्तेति चेत् । न ।
कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यका-
रणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथा कुर्यादिति । किं नदृष्टं
कार्यं कारणमाचे अङ्गुरो बीजे तद्विशेषो धान्ये तद्वि-
शेषः शालौ तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा

इत्याह । न हीति । नन्दिधूमसामान्ययोर्वास्त्रौ धूमविशेषो नो-
पाधिः, प्रत्येकं साध्याव्याप्तेः । कर्द्मकार्यसामान्ययोर्वास्त्रौ ग्ररौरप्रयो-
व्यजातिर्नं साध्याव्यापिकेत्याशयमविद्वान् (१)शङ्खते । सौरभादीति ।
सा जातिर्नं कर्द्ममाचप्रयोज्यतया कस्तिता ; किन्तु ग्ररौरप्रयोज्यतयेति
तदभावाङ्गरौरनेव कारणं निवर्तते, न कर्द्मसामान्यं, तत्त्वैव
कार्यकारणभावप्रदृत्तौ कर्द्ममाचनिष्ठावप्रयोजकलादिति परि-
हरति । कार्यविशेष इति । ग्ररौरकर्द्मलानुमानञ्च घटलादिभि-

* विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गः,—इति ज्ञौ० ।

(१) इत्याशयमविद्वानिति इति शङ्खते इत्यन्यः ।

हृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारभ्यं रूपादि ।
तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात् सिद्धत्येव । अवश्य-

रेवोपपन्नमिति तज्जातौ मानाभावः । (१)तेषाम् नोपाधिलं, प्रत्येकं
साध्याव्याप्तकलादिति भावः । नन्वच बाधकाभावादस्तु तथा, प्रकृते
तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकवज्ज्याप्तिप्रत्यक्षबाधः, तु ल्यलेऽपि
व्याप्तिसंशयाधायकलात् । न च कार्यकारणभावमूलकलेन कार्यल-
सकर्तृकलव्याप्तिर्बलौयसौति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-
कारणभावस्यैवाप्तिद्विरित्यत आह । क वेति । एवं सति, अवश्यवो-
महानेव (२)रूपारभकं रूपमनित्यमेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि
व्याप्तियहात् परमाणुतद्वृपचक्षुरादेरथसिद्धिः स्यात् ।

अथ द्रव्यचाचुषलेऽनेकद्रव्यवत्तस्य रूपे स्वात्रयसमानाधिकरणरू-
पस्य साच्चात्कारे विषयेन्द्रियसम्बिकर्षस्य कारणलात् तन्मूलविपच्चबा-
धकेन परमाणुदादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाणुदादिसिद्धौ विरोधि-
व्याप्तिर्बाधः । न तु वैपरीत्यं, विपच्चबाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वात् ।
तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्यकारणभावावधारणात् तन्मूलविपच्च-
बाधकेन व्याप्तियहात् पच्चधर्मतासचिवाच्चित्यज्ञानादिसिद्धौ अभि-

(१) तेषाम्भेति घटस्वादौनामित्यर्थः । यद्यपि विवक्षितोपाधौ नायं दोषः,
तथापि यथाश्रुताभिप्रायेदम् । विपक्षबाधकेन च हेतौ साध्यवा-
पक्षतया नायमुपाधिरित्यच तात्पर्यम् ।

(२) रूपारभकमन्तिप्रयोगकं बोध्यम् ।

चाराच व्याप्तिः । न च कार्यकारणभावे बाधः, साधं पञ्च-
तिरिक्तएव सुखं दुःखसम्भिजमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् कार्यात् कार-
णानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्ञायेतेत्यर्थः ।

ननु श्ररौरजन्यलमुपाधिः । पञ्चेतरत्वत्पञ्चमाच्चायावर्त्तकविशेषण-
लात् साधनविशेषितलात् साधनतुख्ययोगचेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानि-
स्याच न तदुपाधिरिति चेत् । न । तेषामनुपाधिले साध्याह-
कमानाभावस्य तन्मत्वात् । प्रकृते तु चेष्टेतरकार्यं श्ररौरव्यापारद्वा-
रैव कर्तुः कारणलात् श्ररौरसहजतस्यैव खकार्यजनकत्वाच विप-
च्चबाधकात्तचिस्यात् । अतएव बाधोच्चौतं पञ्चेतरत्वमग्निमत्वेन
धूमवत्ते साध्ये आदैन्यनप्रभवाग्निमत्वं रसवत्तेन गन्धवत्ते साध्ये
पृथिवीत्वमुपाधिः, विपच्चबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिस्यात् ।

मैवम् । कर्तुर्हि श्ररौरसहकारिता यदि घटादौ कर्त्तव्ये
तदा श्ररौरं विना तस्य घटाद्यकरणेऽपि किमायातं कर्तुः कार्य-
माचकरणे । न च कार्यमाचकरणे वा, तस्य त्या कर्त्तव्यन्यलान-
भ्युपगमात् । तथात्वे वा श्ररौराजन्यमपि कार्यं कर्त्तव्यमिति तस्य
साध्यव्यापकत्वम् । नापि खकार्यं, तचैव तस्मानवच्छेदकत्वात्, आ-
त्माश्रयात् ।

तथापि सन्दिग्धोपाधिः स्थान्, तुख्ययोगचेमतया साधा-
व्यापकतासंश्याधायकत्वादिति चेत् । न । साधवेन बाधकं विना
कर्त्तव्यत्वे जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । न तु श्ररौरजन्यतस्य, गौर-
वात् । तथा च न श्ररौरजन्यत्वं सकर्त्तकत्वव्यापकम् । घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन श्ररौरजन्यत्वनियमात्, न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः ।

अपि च, श्रीरजन्यत्वं हस्तादिजन्ये साध्यापकम् । न च साचात् प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वं तदर्थः, (१) साधन्यापकत्वात् । परमाण्णा-देहसाचान्नयत्नाधिष्ठेयत्वात् । श्रीरिकर्त्तव्यमपि नोपाधिः । कार्यमाचे कर्तुः श्रीरसहकारित्वाभावात्, तस्य साध्यापकत्वानिश्चात् ।

ननु घटादौ छतिसाधता श्रीरव्यापारद्वारैव, न साचात् । न च श्रीरस्य तत्सम्भव इति तद्वाधात् कर्तुरपि वाधएव । श्री-रव्यापारजन्यत्वं वोपाधिः । मैवम् । कार्यमाचे हि तथा च छति-साधता, छित्यादौ व्यभिचारात् । घटादौ च तथात्वेऽपि कार्य-माचे छतिमाचस्य जनकत्वाविरोधात् । विशेषयोर्हेतुहेतुमङ्गावे वाधकं विशा सामान्ययोरपि तथात्वात् । न च चेष्टरकार्यं श्रीरव्यापारद्वारैव छतोर्जनकत्वं, छित्यादौ व्यभिचारात् । किञ्चु घटादावित्युक्तम् ।

अतएव, सहभावनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्जितिं कारण्णत्वम् । न च छतेः कार्यसहभावनिरूपकत्वं, स्ततः कार्यकाले तद्भावात्, तथा च तत्परिचायित्वापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वम् ।

(१) साधन्यापकत्वादिति ननु चेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरसु, तथा च नोक्तदोषः । न चावृद्धादारा छित्यादौ श्रीरजन्यत्वादिदमपि साधन्यापकमेवेति वाचम् । अवृद्धादारकत्वस्यापि तदिश्चेष्टत्वादिति चेत् । न, विपक्षवाप्तवेति हेतोः साध्याप्तया तद्व्यापक-त्वेनागुपाधित्वात् ।

चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्व-
प्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । अन्यत्वतिरेकि तावदिदं कार्यत्व-
मिति परमार्थः । तचाकाशादेव्विपक्षात् किं कर्तव्या-
वृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहेत्वित् कारणमाचव्यावृत्ते-
रिति सन्दिग्धते । तदसत् । कर्तुरपि कारणत्वात् ।
कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्यानुत्पत्तिं प्रति
प्रयोजकत्वात् । अन्यथा कारणत्वव्याघातात् । करणा-
दिविशेषव्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गात् । कथं हि निश्चीयते
किमाकाशात् कारणव्यावृत्या कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत
करणव्यावृत्या । एवं किमुपादानव्यावृत्या, किमसम-
वायव्यावृत्या, किं निमित्तव्यावृत्येति । कार्यत्वात्
करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्धादिषु न

अतः ग्रौरव्यापारद्वारैव छतेर्जनकलं, न तु केवलाद्या दृत्यपास्तम् ।
कार्यमाचे तथालाभावात् ।

कार्यत्वस्यकर्तव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह । अन्यथेति । (१)कार-
णान्तरस्येव कर्तुरप्यभावेन कार्यमाचावात् कर्त्तभावे कारणा-
न्तरस्याथनुत्पादकत्वे कार्यमाकस्मिकं स्थादित्यर्थः । यदि व्यतिरेक-

(१) ननु कारणान्तरसत्त्वे कथमाकस्मिकत्वमित्यत आह कारणान्तर-
स्येति ।

सिध्येत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितं, तदेव त्वसिद्धमिति चेत् । किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्ता, प्रत्युते वोदासौनेव साधयितुमुपक्रान्तः । तस्मात् यत्किञ्चिद्देतदपीति ।

ननु कर्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षादा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत्? तच न पूर्वः, परमाण्वादौनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वाराभावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ।

तदयं प्रमाणार्थः । परमाण्वादयो न साक्षात्तेतनाधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् । यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं, न तदेव, यथाऽस्मच्चरीरमिति । नापि परम्परया अधिष्ठेयात् प्रकृते नानुमानं, तदा तादृश्यतिरेकसन्देहस्य कार्यात् । (१)कारणविशेषानुमानेवपि कर्तुं शक्यते इति तेषामप्यनुमानाभासलं स्वादिति शङ्कोन्तराभ्यामाह । स्वादेतदिति । अन्यथा स्वप्रतिपक्षाभिधानाय भूमिकामारचयति । न चिति । यच प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियोत्पादको यः, स तच साक्षादधिष्ठाता, यथा स्वशरीरे अस्त्रादिः । शरीरक्रियया यो-यत्क्रियाजनकः, स तच परम्पराऽधिष्ठाता, यथा दण्डादौ कुला-

(१) कारणविशेषउपादानादिः ।

ष्टेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्म-
श्चरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाइरण्म् । एवं*
क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वा-
दित्यतिपीड़या सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अपि च । पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थ-
मपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारक-
त्वेन? न पूर्वः, तेषां परमेश्वरेणीवाधिष्ठानात् । न द्यस्य
ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादौन् न व्याप्तोत्तीति
सम्भवति । न चाधिष्ठितानामधिष्ठाचन्तरापेक्षा तदर्थ-
मेव । तदा सत्यनवस्थानादेवाविशेषात् । न द्वितीयः,

कादिः । आदे परमाणुकादिः शरीरं स्थात्, तादृशक्रियाश्रयत्वा-
दित्याह । परमाणुदौनामिति । स्वव्यापारहति । (१)स्वक्रियार्थं
शरीरव्यापारानपेक्षत्वादित्यर्थः । स्वचेष्टायामिति । शरीरक्रिया-
वाद्यनिक्षयानपेक्षत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । यत्परम्पराऽधिष्ठेयं
तत्र स्वव्यापारे शरीरक्रियानपेक्षमपि तु तदपेक्षमेव, यथा दण्डा-
दौति व्यतिरेकीत्यर्थः । एवं कारणपञ्चकानुमानमुक्ता कार्यपञ्चकमाह ।
एवमिति । सिद्ध्याधनमभिधातुं भूमिकामारचयति । अपि

* एवच,—इति ज्ञौ० ।

(१) शरीरव्यापारे शरीरानपेक्षत्वमसम्भवौत्यत आह क्रियायामिति ।

अधिष्ठात्रत्वस्यानङ्गत्वप्रसङ्गे हृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः । न च हेतुलेनैव तस्यापेक्षाऽस्तु इति वाचम् । एवन्तर्हि यत्कार्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकृत्तृकमिति । तथाच तयैव प्रयोगे सिद्धसाधनात् ।

किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत्कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम् । न च नित्यप्रयत्नोऽपि बुद्धा शरौरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन तनिवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न* निवर्तते इति ।

चेति । अधिष्ठात्रत्वस्येति । चित्यादेष्वेतनाधिष्ठितहेतुजन्यले साधे पटादिर्हृष्टान्तः साध्यविकलः, कुविन्दादेः कारकलेनैवापेक्षणीयतया कारणाधिष्ठात्रलेन तदभावादित्यर्थः । तथा चेति । कर्चजन्यलेऽप्यचेतनयमवायादिहेतुकलस्य भयाऽयुपगमादित्यर्थः ।

उपाधिमाह । किञ्चेति । न हीति । यथा शरौरनिवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्तते इति न, शरौरं हि बुद्धा कारणलेनापेक्ष्यते इति शरौरनिवृत्तौ कार्यबुद्धिर्निवर्तते इति युक्तं, न पुनरनित्यप्रयत्नो बुद्धा कारणलेनापेक्ष्यते येनानित्यप्रयत्ननिवृत्तौ कार्या बुद्धिर्निवर्तते न नित्येति स्थान, अपि तु व्यापकलमाचेषेत्यर्थः । शरौरवदिति प्रथमासमर्थादतिः । बुद्धा शरौरं यथा कारणतयाऽपेक्ष्यते, न तद्वनित्यः प्रयत्नः कारणतयेत्यर्थः । तनिवृत्तावपौति । अनित्यप्रयत्ननिवृत्तावपौत्यर्थः ।

* तनिवृत्तावप्यकार्या बुद्धिर्न, — इति आ० ।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नेत्तरान्तरमपेक्षते ।
 तथाहि । साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाखादीनां
 शरौरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरौरत्वं, यत्प्रसज्यते ?
 यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तदिष्यतएव । न च ततो-
 ऽन्यत् प्रसज्जकमपि । अथेन्द्रियाश्रयत्वं ? तत्र, तदव-
 च्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नानजननद्वारेणेन्द्रिया-
 णामुपयोगात् । अनवच्छन्ने प्रयत्ने नायं विधिः, नित्य-

तदेतदिति । विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वादित्यादिना । अच
 प्रसङ्गदग्धायां तावद्वृष्टप्रमाह । यदीति । इष्टापादनमित्यर्थः । न
 चेति । आपाद्यापादकस्याविशेष इत्यर्थः । अथेति । तथा
 चापाद्यापादकयोर्भेद इत्यर्थः । तचाप्रयोजकत्वमाह । तदवच्छन्नेति ।
 साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वं, (१) यदवच्छिन्नात्मनि-
 प्रयत्नः तदवच्छिन्नात्मनिष्ठानेनेन्द्रियकार्येण भोगो जनयितव्यो-
 ज्ञायार्थं तु ज्ञानप्रयत्नाविन्द्रियाश्रयत्वं विनाऽपि स्थानिति न
 विरोध इति मूलगैथित्यमित्यर्थः । प्रयत्नोत्पत्ताविति निमित्त-
 सप्तमौ । अतएवेति । सोपाधिलेन मूलगैथित्यादेवेत्यर्थः । उपाधि-

(१) यदवच्छन्ने आत्मनि येन्द्रियकार्यज्ञानेन प्रयत्नो भोगस्य जनयितव्य-
 स्तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । यद्यपि भोगान्तर्भवेन न मूलार्थ-
 त्वापि तात्पर्यार्थोऽयमिति भावः ।

त्वात् । अतएव नार्थाश्रयत्वम् । न हि नित्यज्ञानं भोग-रूपमभोगरूपं वा यत्तमपेक्षते । तस्य कारणविशेषत्वात् । न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि विशेषादर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसम्भात् ।

तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाद्वेति द्वयं साध्याविशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वा-

माह । न हीति । ^(१)ज्ञानानित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः । न च नित्येति । यदवच्छिन्नात्मन्यर्थभोगं जनयन्ति तस्यार्थाश्रयत्वं ^(२), नित्यज्ञानाश्रयस्य लौश्वरस्य भोगाभावात् तदर्थं तदपेक्षेत्यर्थः ।

प्रसङ्गदूषणैव तदनुपाद्धो छेतुरपि दूषित इत्याह । तस्मादिति । श्ररौरत्वं यदि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं, तदा श्ररौरेतरत्वं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठितत्वम् । ^(३)तथा स्वव्यापारे श्ररौरानपेक्षत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव । तथा च साधाविशेष इत्यर्थः । यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं वा श्ररौरत्वं, तदा श्ररौरेतरत्वादित्यस्यानिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वादेत्यर्थः ।

(१) ज्ञानानित्यत्वमिति अनित्यज्ञानवस्त्वमित्यर्थः ।

(२) अर्थाश्रयत्वं, व्यर्थप्रयोज्यभोगाश्रयत्वमित्यर्थः ।

(३) तथेति स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयापेक्षत्वमेव परम्पराधिष्ठेयत्वमिति साधाविशेषइत्यर्थः ।

द्वेषोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाचेति चयम-
यन्यथासिद्धम् । अभेषोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि,
भेषकृकर्मानुपग्रहादभेषोगायतनमपि, स्पर्शवदेगवद्व्या-
तुदत्ततदनपेक्षमपि स्यात्, अचेतनत्वाचेतनाधिष्ठित-
मपि स्यात् इति को विरोधः ।

तथाच साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति सा-
धसमः । इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात् भेषोगायतनेतरजन्य-
त्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम् । कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वा-

(१) स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेचत्वाद्वोगायतनानपेचत्वादिति वा
हितीयहेत्वर्थः । तदेतत् सर्वमन्यथासिद्धमित्याह । अनिन्द्रि-
याश्रयत्वादिति । अन्यथासिद्धमेवाह । अभेषोगायतनत्वादिति ।
ईश्वरे षष्ठ्याभावेन भोगाभावात् परमाण्वादिर्भींगानवच्छेदकलेना-
निन्द्रियाश्रयोऽपि स्यात्, स्पर्शवदेगवद्व्यान्तराप्रेर्यमाणत्वाच्छरौरानपे-
चक्रियोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः । (२) क्षित्यादिकं न चेतनाधि-

(१) वदनपेक्षत्वादित्यच तत्पदेनोभयपरामर्शाद्वितुदये तात्पर्यमित्याह
स्वव्यापार इति । एवच चयमिति मूलस्य चतुष्टयमिति तात्पर्यम् ।
(२) क्षित्यादिकमिति यद्यपि यथाश्रुते न साध्याविशेष उपाधिमेहात्,
तथापि चेतनाधिष्ठानप्रयत्नद्वारैति प्रयत्नानधिष्ठितहेतुकालमेव
साध्यमभिप्रेतम् । यदा साध्याविशेषउक्तः । यदा साध्यवद्वेतुरप्य-
सिद्धहृति साध्यसमः ।

चरीरेतरजन्यमपि स्यात्, अचेतनहेतुकत्वाद्येतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः ।

अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न हि चेतनानधिष्ठित-हेतुकत्वं क्वचित् प्रमाणसिद्धम् । न च चेतनाधिष्ठित-हेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात् । गगनादेरपि सपक्षाद्वावृत्तेः ।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेष्टेति । तत्पकारकतयेति कः सन्देहः । किन्तु कारकत्वमेव तस्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः । तदेव चाधिष्ठातृत्वम् ।

यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति । तत् किं कुविन्द-उद्वार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽपाद्यते । न प्रथमः,

षितहेतुकं गरीरेतरजन्यतादित्यचापि गरीरपदार्थस्य विकल्पचये दोषमाह । तथाचेति ।

दूषणान्तरमाह । अप्रसिद्धेति । ननु चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वं तावदन्यचावगतमतः प्रतीतप्रतियोगिकत्वे तज्जिषेधः शक्यसाधनः स्यादित्यत आह । न चेति । कुविन्द इति । ईश्वरेणैव तस्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थं कुविन्देनेत्यर्थः । ईश्वरो वेति । कुविन्देनैव च तस्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थमीश्वरेणेत्यर्थः । अनवस्था वेति । घटादैर्द्विकर्त्तव्यतया तदृष्टान्तेन कार्यत्वात् चित्या-

अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, परमाख्यदृष्टा-
द्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादौनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधि-
ष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् । न तु तदधिष्ठानार्थमेवे-
श्वरसिद्धिः ।

देरपि द्विकर्द्धकलापन्तौ *पुनर्धटवत् चितिः चितिवद्घट इती-
श्वरानन्यं स्थादित्यर्थः । अन्वयेति । कुविन्दव्यापारस्यान्वयव्यति-
रेकादित्यर्थः । ईश्वरज्ञानादौनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् पटा-
द्युपादानविषयत्वमपौति कथं न तेषां पटादिकारणत्वं, कुविन्द-
ज्ञानादित्यत्वादित्याह । परमाख्यति । (१)पटाकाशसंयोगादिकं
प्रति ईश्वरस्य कर्द्धत्वात् पटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति
भावः । न त्विति । न त्वधिष्ठिताधिष्ठानार्थमेवेत्यर्थः । यथा कुवि-
न्दधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथेश्वरस्याधिष्ठानं, ज्ञानादौनां नित्य-
तया सर्वविषयत्वात् । तद्वधिष्ठाचन्तरकल्पनायां न मानमस्ति,

* तस्यापि पञ्चधर्मतावकात् सर्वज्ञेन सर्वज्ञाधिष्ठातृसिद्धौ पुनर्धटादि-
द्युपान्तेन चित्यादौ कर्द्धत्वं स्थादिति,—इत्यधिकमत्र पश्यते सोऽ-
पुस्तके ।

(१) ननु सर्वविषयत्वमेव तस्यासिद्धमिति पटादिविषयत्वासिद्धेत्तदुपा-
द्याधिष्ठानं न स्थादित्यत्याह पटाकाशेति । वल्लतो नियतविष-
यता कारणाधीनेति नियतयैव सर्वविषयत्वमिति भावः । तदिद-
माह निव्यतयेति ।

न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात् । तथाप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत् । हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा ? नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वइत्यधीनत्वात् । न द्वितीयः, कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्यष्टत्वात् ।

एकाधिष्ठानेनैव कार्यं स्यादिति चेत् । स्यादेव, तथापि न समेदेऽन्यतरैयर्थम् । परिमाणं प्रति सङ्खारपरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्येपलब्धौ समूयकारित्वोपपत्तेः ।

अस्ति तच वैजात्यमिति चेत् । इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति । न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंक्षेपाभादिसाध्यो भोगः सिद्धेदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमौश्चरोऽनुमन्यते, तदर्थमाचत्वादैश्वर्यस्येति ।

यस्त्रियप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्निवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्त्तेत । न त्वेतदस्ति, उदासौनस्य

येनानवस्था स्थात् । कार्यं हि कर्तृत्वेन कारणता, न द्विकर्तृत्वादितेति न तत्सिद्धिरित्याह । प्रमाणाभावादिति । वैजात्यमिति । प्रत्येकजन्यव्यावृत्तं कारणमेत्यक्षयज्ञमित्यर्थः । दृश्यौति । द्विकर्तृत्वे घटादावेककर्तृकचित्यादैर्जात्यमित्यर्थः । उदापौति ।

प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसङ्गावात् । हेतुभूता बुद्धिनिर्वर्त्तते
इति चेत् । न । उदासौनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतु-
त्वात् । कारकविषया बुद्धिनिर्वर्त्तते इति चेत् । न ।
उदासौनस्यापि कारकबोद्धत्वात् । न हि घटादिकम-
कुर्वन्तश्चक्रादिकं नेत्रामहे । हेतुभूता कारकबुद्धिनिर्व-
र्त्तते इति चेत् । न । अयतमानस्यापि दुःखेतुभूताया-
पि तद्वेतुकण्ठकस्पर्शबुद्धेरभावात् । चिकीर्षाहेतुभू-
तोऽनुभवो निवर्त्तते इति चेत् । न । केनचिन्निमित्ते-
नाकुर्वतेऽपि चिकीर्षातद्वेतुबुद्धिसम्भवात् । अनपेक्ष-
क्षतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिनिर्वर्त्तते इति चेत् । न
तद्विं बुद्धिमाचम् । तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं

सौनस्येति । (१)कारणान्यव्यापाररथत इत्यर्थः । (२)उदासौनबुद्धेरिति
कर्मधाररथः । दुःखेत्विति । (३)दुःखेतुस्यासौ कण्ठकस्पर्शस्येति विध-
ः । तस्य बुद्धेरित्यर्थः ।

(१) ननुदासौनो निःप्रयत्नइत्यनर्थाग्नन्तरम् । तथाच प्रयत्नाभावेऽपीति
व्यर्थमत्वाह कारणागीति ।

(२) प्रयत्नाभावकाभार्थमाह उदासौनबुद्धेरिति । पूर्वोक्तव्याख्यानेन तद-
कामेऽपि प्रयत्नाभाजनकबुद्धेरिति कर्मधाररथात्तदर्थपर्यवसाने तस्माभ-
इत्यर्थः ।

(३) पौनशस्यभ्यमं निवारयति दुःखेतुस्येति । यतच कारकत्वद्योत-
वार्थम् ।

विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षा हेतु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ
तदेव निवर्त्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमाचम् । तत्वं
तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्वं* साध्यपक्षे परी-
हारः । सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नाति,
तस्यैव तचानुपाधित्वात् ।

एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे
प्रयत्नगतकार्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । यो हि बुद्धा
शरीरवच्छरीरनिष्टन्त्या बुद्धिनिष्टत्तिवदा प्रयत्नेन बुद्धिं

तचेति । बुद्धिमत्पूर्वकले साध्ये । तस्य, अनित्यप्रयत्नस् ।
प्रयोजकले बोद्धासीनबुद्धेनिर्वृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । तदनेन
प्रबन्धेन यो बुद्धिमत्पूर्वकमिति साध्यं प्रतिजानीते, तदनु-
कूलतया परिच्छितम् । ^(१)यदा तु सकर्तृकमिति प्रधानीभूतह-
तिविषयाप्रधानीभूतबुद्धिमत्पूर्वकलं प्रतिज्ञायते, तदानीमनित्यप्र-
यत्नसोपाधिलग्नाऽपि नास्तीत्याह । बुद्धिमिति । ननु प्रधा-

* पूर्वकत्वमिति,—इति क्री० का० ।

(१) यदा त्विति यदि कृतिजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः । एवच्छ बुद्धिमत्-
पूर्वकत्वस्याप्राधान्यमनुपादानमेवेति बोध्यम् । यद्यपि विशिष्टाति-
शिष्टमेदादुपाधित्वं सम्भवति, तथापि आप्य आपककोटावग्निवेशयत-
एव आप्तियाहकत्वमिति मते साध्यापकत्वायहादुपाधित्वमिति
भावः । वल्लुतो हेतौ विपक्षवाधकसम्भवादत्र च तदभावान्न तथा-
त्वमिति ।

बुद्धिनिष्ठ्या प्रयत्ननिष्ठत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचि-
दुपालभ्यः । प्रयत्नवगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिका-
रकप्रयोक्तारं कार्यादेवानुमिमानानैवमास्तन्दनीयाः ।
तत्र तस्यानुपाधित्वात् । न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव
मतिमपेष्टते, विषयलाभार्थमप्यपेष्टतात् । ततः प्रय-

नीभूतछतिपूर्वकलसाधपचे बुद्धिरप्रधानीभूता बुतः सिष्टेत् ? न
हि यत्वात्तिद्धिः, ग्रौरसम्बन्धे ज्ञानगतकार्यत्वद्वबुद्धिसम्बन्धेऽपि
प्रयत्नगतकार्यत्वस्योपाधेः सुवचलात् । तथा च छतिमाचग्रासौ कर्त्ता
प्राप्त इत्यत आह । एतेनेति । (१)प्रयत्नानिष्ठत्वस्यानुपाधित्वेनेत्यर्थः ।
कार्यत्वादैककजन्यत्वं सिष्टत् चित्यजन्यत्वमपि सिष्टति । आर्थक्षु
समाजः । अतएव, ज्ञानादिच्यव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः, किञ्चे-
कैव्यतिरेकादिति वर्थविशेषणलेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतु-
व्यतिरेकव्याप्त इति न हेतोर्विशिष्टव्यतिरेकः, साधाभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगिनएव साधगमकलादित्यपास्तम् । (२)ज्ञानाद्यैककजन्यत्वस्यैव
साधलात्, तथैव व्याप्तेरिति भावः ।

तच्चेति । ज्ञानाद्यैककजन्यत्वे साधे इत्यर्थः । तस्य, प्रयत्नगत-
कार्यत्वस्येत्यर्थः । किञ्च, यदि प्रयत्नेन बुद्धिः खोत्पत्त्यमेवापेष्टते,

(१) प्रयत्नानिष्ठत्वस्येति तथा च प्रयत्नादेव बुद्धिसिद्धिरिति भावः ।
वस्तुतस्तु समूहात्मनरूपवानुमितिर्गं तु प्रयत्नात्तवसिद्धिरितेकदैव
चित्यजन्यत्वं सिद्धतीत्वाह कार्यत्वादिति ।

(२) ज्ञानाद्यैकैति प्रव्येकचामिभिरिति शेषः ।

तादुद्धिः तन्निवृत्तेष्व प्रयत्ननिवृत्तिः सिद्धत्येवेति विस्तृमन्यथ । कार्यबुद्धिनिवृत्या तु कार्येष्व प्रयत्नोनिवर्तते न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्तते नानित्या । न हि तया तस्य विषयसाभसमवः । शरीरादेः प्राक् तदसमवे देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेः* । शरीराजन्यत्ववस्थानित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः ॥

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम् ।

अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपेविभूषणम् ॥३॥

तदा प्रयत्नगतकार्यलभेवोपाधिः स्थात् । न चैवम् । प्रयत्नस्य निर्विषयलेन ज्ञानविषयेषु कार्यजनकमिति तदर्थं बुद्धिपेचा स्थादेवेत्याह । न च प्रयत्न इति । तथापि नित्या बुद्धिः कुतः सिद्धतीत्याह । नित्ये च प्रयत्ने इति । न हीति । बुद्धिनित्यले तद्वेतुशरीरात् प्राक् तदभावे शरीरोत्पत्तिरेव न स्थादिति कदाऽपि सा बुद्धिर्जायेतेवर्यः । अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् चित्यादेरकर्त्तकवे साधे शरीराजन्यत्ववद्वार्थविशेषणलमित्याह । शरीराजन्यत्ववदिति ।

तर्कापरिशुद्धिष्य यदि प्रतिकूलतर्काप्रतीघातः, तदा तेषां यदौ-श्वरः कर्त्ता स्थात् शरीरौ स्थादित्यादीनां तर्काणामीश्वरसिद्धिष्ठिद्धिभ्यां व्याघातेनाभासत्वाच्च दूषणलमित्याह । तर्काभासतयेति । अथा-

* देहानुपत्तौ सर्वदानुपत्तेः,—इति श्री० का० ।

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । चेत-
नाचेतनव्यापारयोर्हेतुपलभावावधारणात् कारण-
न्तरभावे इव कर्चभावे कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । कर्तुरपि
कारणत्वात् ।

यत्त्वाह, प्रत्यक्षानुपलभाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चये-
दश्ययोरेव न त्वदश्ययोः । प्रत्यक्षस्यानुपलभस्य च ता-
वन्माचविधिनिषेधसमर्थत्वात् । धूमाभिवत्, कम्यमा-
रुतवच् । न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्थस्यापि,
न हि शास्त्राकम्यो मातरिश्वन इति स्तिमितस्यापि*
स्यात् । किन्तु भौमस्युश्ययोरेव । तथेहापि शरीरवत-
एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं नान्यस्येति ।

नुकूलतर्काभावरूपा सा ? तचाह । अनुकूलस्त्विति । कर्तुः कारण-
स्याभावे कार्यं न स्यादित्येवानुकूलस्तर्कं इत्यर्थः ।

ननु कर्चभावेऽपि कारणान्तरव्यापारात् कार्यं स्यादित्यत-
आह । कारकव्यापारेति । कारकान्तरव्यापारं प्रति चेतनव्यापा-
रस्य हेतुलात् कर्चभावे सोऽपि न स्यादित्यर्थः । कारणान्तरव्या-
पारस्त्वेऽपि कर्चभावे कार्यं न स्यात् यत्किञ्चित्कारणाभावस्य
कार्यानुत्पत्तिव्याथलादित्याह । कारणान्तरेति ।

सौगतमतमाह । चत्विंश्चिति । छतिमाचकार्यमाचयोर्नान्य-

* स्तिमितवायोरपि,—इति का० ।

तदसत् । प्रत्यक्षानुपलभ्मौ हि दृश्यविषयावुपाय-
स्तदुत्पत्तिनिश्चये । न तु दृश्यतैव तत्रोपेया । किञ्चाम
दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम् । तदालौदृश्य हि तदुत्पत्ति-
निश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातौर्यं तदुत्पत्तिम-
त्तया निश्चितं भवति । यथा स्पर्शरूपरसगन्धाना*
मुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकच्चातौन्द्रियसम-
वायादिसिद्धौ† । नचेदैवमुदाहृतयोरेव दहनपवन-
योराखोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनाखोक-

वतिरेकाभ्यां व्याप्तियहः, लभते व्यापकहृतेः सत्त्वेनायोग्यहृते-
र्थतिरेकानिरूपणात् । यदि च छतिमाचेण व्याप्तियहाददृश्य-
कर्द्धिद्धिः, तदा वक्त्रिमात्रव्याप्यधूमाददृश्यजाठर्थादिवक्त्रिरपि सि-
धेत् । ग्राहाकम्ये चायोग्यस्थापि^(१) स्त्रिमितवायोः कारणतायहृश्य-
स्थादिवर्थः ।

छतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकयहो वाधकं विना छति-
माचकार्यमात्रयोर्व्याप्तियहोपायः । न तु पञ्चधर्मतालभविशेषयो-
रन्वयादियहः । यथा वक्त्रिधूमविशेषयोरन्वयादिना तत्सामान्य-
योरपि व्याप्तियहः, अन्वयादनुमानमात्रोच्छेदादित्याह । प्रत्य-

* रूपस्पर्शगन्धाना,—इति का० ।

† समवायादिसिद्धौ,—इति का० ।

(१) अयोग्यस्थापीति उद्भूतस्पर्शवेगशून्यवायोरित्वर्थः ।

निरस्तरूपयोः सिद्धिर्यदुर्ध्यस्तिमितसाधारणी सिद्धिः
स्थादिति । तद्वेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्य-
मिव भौमं स्पर्शवदेगवन्तच्च विना अग्निमाचात् पवन-

चानुपलभाविति । अन्यथा पाकं प्रत्यालोकात्मकस्यैव^(१) वज्ञः
कर्म प्रति रूपवतएव दण्डादेः प्रत्यच्चानुपलभाभ्यां कारणतनिष्ठ-
यादनालोकात्मकजाठर्यदहनस्य निरस्तरूपस्य पवनस्य च कर्त्त-
सिद्धिः स्थादित्याह । न चेदेवमिति । उदाहृतयोः^(२) पूर्वोक्तयो-
रित्यर्थः । दहनपवनयोरनालोकनिरस्तरूपयोः कुतः सिद्धिरालोक-
रूपवतोरेव तदुत्पत्तिनिष्ठये सतीति योजना । आलोकवतएव वज्ञे
धूमोत्पत्तिनिष्ठये^(३) रूपवतएव इस्तादेल्लोष्टादौ कर्मनिष्ठये सती-

(१) आलोकात्मकस्येति आलोकवतइत्यर्थः । तथाच पाकेन जाठर्यवज्ञः
कर्मेन पवनो नानुभौयेतेत्यर्थः ।

(२) पूर्वोक्तयोरिति यद्यपि पवनः स्तिमितश्च यूर्बेक्तः स च न कर्मा-
तुमेयस्तथापि कर्ममारुतवचेत्वनेन कर्मजनकवायोरपि पूर्वोक्तत्व-
मिति भावः । दहनस्तु धूमाग्निविद्यवेनोक्तो न बोध्यः, किन्तु
जाठर्यश्च उदाहृतस्थलश्चवेति जाठर्यलाभाय पूर्वोक्तयोरित्वर्थद्वयाति
आस्थातमिति ध्येयम् ।

(३) धूमोत्पत्तिनिष्ठयद्वयाति पाठे धूमपदेनैव पाक उपलक्षितः । तस्यैव
जाठर्यवज्ञसाधकत्वादुपक्रान्तत्वाचेति । तेनापि जाठर्यवज्ञसिद्धिर्ग-
स्थादित्यर्थः ।

माचादा धूमकम्पौ स्यातां, न त्वेवम् । न चैवं चेतन-
व्यभिचारोऽपि* शक्याभिधान इत्यर्थं बालप्रलापानां
समाधानैः ।

तदुत्पत्तेरसिङ्गावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभा-
विकृत्वस्थितौ यदि कर्त्तारमतिपत्य कार्यं स्यात् स्व-
भावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति । एतच्च
सर्वमात्मतस्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेत्र
प्रतम्यते । एवच्च सिंहे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्धादेः
क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः । प्रतिबन्धसिङ्गाविष्टापादनात्,
तदसिङ्गौ तत्तत्त्वं तत्सिंहेरप्रसङ्गादिति ।

त्वर्थः । अदृश्ववक्त्रेधूमानुत्पत्तेः (१)पवनमाचाच कम्पानुत्पत्तेसञ्च दृश्व-
वमेव तत्त्वमिति न धूमाददृश्ववक्त्रेधूमित्विर्द्धिर्व वा कम्पात् पवन-
माचस्यानुदृततस्य गर्भस्य चिद्विरित्याह । न लिति । कारणलचिङ्गावपि
प्रकारान्तरेण कार्यलोपप्रसङ्गं वक्तुमाह । तदुत्पत्तेरिति । ननुपा-
धिविधूननमेव कथमित्याह । एतच्चेति । प्रतिबन्धादेरिति । ग्रन्थे
पशुलाददृश्वप्रसङ्गवाधेऽपदृश्वप्रसङ्गचिद्विरित्यादेरित्यर्थः । प्रतिबन्ध-
सिङ्गाविति । वस्तुतो विपच्चबाधकाभावाद्वाप्यभाव इत्यर्थः ।

* चेतनव्यवहारोऽपि,—इति आ० ।

(१) उद्धमाचाचेति यदि पाठ्यदा उद्धपदं वायुपरमेवेति गोधम् ।

ननु तस्य सर्वदा सर्वचाविशेषे कार्यस्य सर्वदै-
त्यत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे हैषः, सापेक्षे उपे-
क्षणौयेवास्त्विति* बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीड़यैव†
नगरदाहः । स्थेमभाजोजगतेवाकारणत्वप्रसङ्गात्‡ ।
आमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक् ।

आर्षं धर्मोपदेशच्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

(१) प्रकृतादर्थादर्थान्तरं (२) शृङ्गलस्य योग्यसंख्यानव्यज्ञलेनायोग्यं शृङ्गं
विरोधात् शङ्कितुमयशक्यं, शशे शृङ्गस्यात्यन्नाभाव इति सर्वेषा-
मवाधितप्रत्यक्षवाधस्येति भावः । ततएव, प्रतिबन्धासिद्धे रेवेत्यर्थः ।
अप्रसङ्गः, शशशृङ्गादेरित्यर्थः । दत्तमिति । कार्यस्याहेतुकले-
कादाचित्कलानुपपत्तिरित्यादिनेत्यर्थः । नव्यागमादेवेश्वरसिद्धौ तत्

* तपेक्षणौयेवास्त्विति,—इति का० । सापेक्षत्वेऽपेक्षणौयेवास्त्विति,—इति क्री० ।

† बलिप्रदीपकलिकाक्रीड़यैव,—इति आ० । बालकस्य दीपिकाक्रीड़-
यैव,—इति का० ।

‡ असदवलोकितेषु चतुर्बु मूलगुल्लकेषु इत्यमेव पाठः । परन्तु, 'तत्,
स्थेमभाजोजगतेवाकारणत्वप्रसङ्गात्'—इत्येवं पाठो भवितुमुचितः ।

(१) दोषान्तरमाह प्रकृतादिति ।

(२) शृङ्गलस्येति यद्यपि शृङ्गलस्य योग्यसंख्यानव्यज्ञत्वदात्मणोऽपि यो-
ग्योपाधिमत्त्वनियमः । यदि च तत्संख्यादिमात्रविआन्तं तदा तदपि

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां
विचारम् ।

विश्वतस्याहुरुत् विश्वतोमुखो-
विश्वतोबाहुरुत् विश्वतः पात् ।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पत्तै-
द्यावाभूमौ जनयन् देव एकः ॥

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरूपलक्षणात् ।
द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन
सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात् ।
चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरूपलक्षणात् । पञ्चमेन

न्यायप्रदर्शनं वर्यमित्यत आह । आर्षमिति । तर्कानुसन्धानं विना-
द्यर्जर्मापदेशे तात्पर्यमेव निष्ठेतुमशक्यमित्यर्थः । (१)यदा, आग-
माविरोधं न्यायमाह । आर्षमिति । अस्मद्याये नागमविरोधो-

योग्यपदक्षविआन्तसिति अयोग्यस्य न बाधः प्रत्यक्षेणापि; तथापि
विपक्षवाधकाभावश्व मूलम् । अन्यथा पश्चुत्स्य केवलान्वयित्वा-
पत्तेः । तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः ।
(१) नन्देवमपि तर्कापदर्शनमात्रमईं न तु न्यायोपदर्शनमित्यत आह
यदेशि । अनेनेभ्योः चमानविषयत्वप्रतिपादनात् विरोधमाह
इत्यर्थः ।

धर्माधर्मस्त्रणग्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयाचावह-
नादाङ्ग । षष्ठेन परमाणुरूपग्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि
गतिशीखत्वात् पतञ्चव्यपदेशाः, पतन्तीति । सन्धमति,
सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । तेन संयोज-
यति, समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्ध्वसप्तसोकोप-
त्त्रक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । स्मृति-
रपि,—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते,—इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ।

आयोजनात् खल्पयि ।

स्वातन्त्र्ये जडताइनिर्नादृष्टं हृष्टघातकम् ।

अपि तु तस्मिंवादः, परोक्तन्याये तु नैवमित्याह । तमिमिति ।
यवहितेति । यवहिताशेयनेन उपसर्गसंज्ञाविधानादिति भावः ।
एतेन ब्रह्मादौति । ब्रह्मादिश्वरौरमधिष्ठाय ईश्वरएव जगत् सूज-
तीत्यर्थः ।

खल्पयौति निपातसमुदायः उदाहृते इत्यर्थं वर्तते, न समुच्च-
यार्थः । स, साधो विश्वविद्वय इत्यनेनाच्चीयते इत्येके । साधते
इत्यनुवर्त्तते इत्यन्ये । एवमग्येऽपि ।

आ युच्यते संयुच्यतेऽन्योन्यं इत्यमनेनेत्यायोजनं द्वाणुकारम्भक-
संयोगजनकं सर्गाद्यकालौनपरमाणुकर्मान्न विवचितम् । तद्यदि

हेत्वभावे फलाभावे विशेषस्तु विशेषवान् ॥४॥
 परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्त्तने अचेतनत्वात् वास्यादिवत् । अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अचेतनक्रियायाचेतनाधिष्ठानकार्यत्वावधारणात् । क्रियाविशेषविश्वान्तोऽयमर्थो न तु तमाचगोचरः, चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत् । अथ केयं चेष्टा नाम? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोग-

खप्रयत्नादेव तेषां स्थात्, तदा परमाणुनामचैतन्यानुपपत्तिरित्याह । स्थातन्वे इति । यदि च प्रयत्ननिरपेक्षाद्वृष्टादेव तत् स्थात्, तदा द्वाणुकादीनामपि ततएवोत्पादः स्थादिति हेत्वन्तरोच्छेद-इत्याह । नादृष्टमिति । चेतनव्यापारस्त्रितात्तस्मादिति भावः । तथा च^(१) सर्गाद्यकालीनद्वाणुकोत्पादकं कर्म स्वयमानकालीन-प्रयत्नजन्यं कर्मलात् चेष्टावदिति मानार्थः । विपचे किं बाधक-मित्याह । हेत्वभावे इति । हेतोचेतनव्यापारस्थान्यत्रोपलब्धस्याभावे क्रियारूपफलाभाव इत्यर्थः । न तु चेष्टारूपः क्रियाविशेषस्थाप्ता, न तु क्रियामाचमित्यतन्नाह । विशेषस्त्रिति । चेष्टा हि भोक्तृगतप्रयत्नस्य प्रयोज्या, न तु प्रयत्नमाचस्येत्यर्थः ।

तर्कोपकार्यं मानमाह । परमाण्वादयो हीति । आयोजिता-

(१) मूलोक्तस्य तस्य ओमादौ अभिचारात्तत्त्वापरितुष्यन् स्थं तर्कोपकार्यमानमाह सर्गाद्यकालीनेति ।

समवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमाचकारणिकेति वा
विवक्षितं; तत्र, तस्यैव तचानुपाधित्वात् । अय हिता-
हितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वं; तत्र, विषभक्षणोदन्त्य-
नाद्यव्यापनात् । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति
चेत् । कर्त्तारं प्रत्यन्यं वा? उभयथाऽपि परमाणुदादि-

उत्पादितकर्मणः प्रवर्त्तन्ते कार्यमारभन्ते इत्यर्थः । (१)विशेषणौ-
भूतकर्मपचले पूर्वदर्शितानुभाने तात्पर्यम् । विशेषस्त्रित्यादि-
निराकार्यं चेष्टालमुपाधिमाह । क्रियाविशेषेति । तस्यैवेति । प्रय-
त्नवदात्मसंयोगसमवायिकारणकलमेव हि परमाणुक्रियायां चेत-
नायोजितलमिति साध्यं, तत्र नोपाधिः (२)साधनव्यापकलादित्यर्थः ।
विषेति । विषभक्षणादिक्रियाया अहितमरणादिप्रापकलादित्यर्थः ।
इष्टेति । विषभक्षणाद्यनुकूलक्रियाया अपि इच्छाविषयविषभक्षणा-
दिप्रापकलमस्येव, इच्छां विना तत्र प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । उभ-
यथाऽपौति । परमाणुदादिक्रियायास्तत्कर्त्तुरौश्वरस्यासदादेश्चेष्टा-
विषयार्थहेतुलादित्यर्थः । तथा च साधनव्यापकलादनुपाधिल-
मिति भावः ।

(१) अतश्वाह विशेषणौभूतेति । अतश्व चेष्टालस्योपाधिलशङ्काऽपौति
भावः ।

(२) साधनव्यापकलादिति न च कर्ममाचस्य तत्प्रयत्नजन्यत्वेऽपि तत्संयो-
गसमवायिकारणत्वे मागाभाव इति वाच्यम् । यः स्यन्द इत्यादि
प्रागुक्त्यासेष्टात्वादिति भावः ।

क्रियासाधारण्यादविशेषः । भान्तसमीक्षाया अतवा-
भूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणात् । शरौरसमवा-
यिक्रियात्वं तदिति चेत् । न । भूतशरौरक्रियाया-
अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः । जीवतद्विति चेत् । न ।
नेत्रस्यन्दादेश्चेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्-

साधाव्यापकत्वमयाह । भान्तेति । भमप्रदृतस्यन्देश्चेष्टरजताप्रा-
पकलादग्निष्ठशास्त्रपरीक्षारकलात् तच साधाव्यापकत्वादित्यर्थः । व
च रजतलेनेष्टाविषयस्य शुक्रेः प्रापकत्वमस्येवेति वाच्यम् । ये
रूपेणेष्टं ताद्रूपेण प्राप्तेर्विवचितलादिति भावः ।

मृतेति । (१)वाच्यादिना मृतशरौरक्रियायां साधाव्याप्तेरित्यर्थः ।
एतत्त्वं समव्याप्तोपाध्यभिप्राप्येण । मृतेत्युपलक्षणं, जीवशरौरस्यापि
वाच्युवग्नात् क्रियायां तथात्मिति भावः ।

विषमव्याप्तोपाधिपञ्चे तु शरौरावद्यवक्रियायां साधाव्यापकत्वं
मन्तव्यम् । नेत्रेति । (२)इदमपि दूषणं समव्याप्तोपाधिपञ्चे । विषम-

(१) मृतशरौरे क्रियैव कथमित्वत आह वाच्यादिनेति । वङ्गोदग्नादि-
नेति भावः ।

(२) इदमपीत्युपलक्षणं, त्वमतेनेत्यपि ब्रह्मव्यम् । ममते ततरव
साधापञ्चेरिष्टत्वात् त्वमतद्विति । यद्यपि चत्वान्तं शरौरगर्भं
पाधिविशेषणमिति उपलक्षणक्रियायां तदभावादचोक्तिसंमवाभावक
यापि तदगर्भतायामिदं, तद्गर्भलेऽन्योन्याभ्युप इति विकल्प दूषण
सात्पर्यम् ।

द्रव्यान्तराप्रयोगे सतीति चेत् । न । ज्वलनपवनादौ तवाभावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चेत् । न । चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात् । सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्मीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेत् । न । क्रियामाचेष्टैव तदुच्चयनात् । भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यतइति चेत् । तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य । न चैतावतैव क्रियामाचं प्रत्यचेतनमाचस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्थते । विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोध-

याहे तु करादिक्रियादां साधाव्यापकम् । स्पर्शवदिति । नेचादिसन्दनन्तु स्पर्शवदायुनोदनजन्ममिति नोक्तदोष इत्यर्थः । ज्वलनेति । त्वद्वाते ज्वलनादिक्रिया न प्रयत्नजन्मा किञ्चहृष्टवदात्मसंयोगजन्मेत्यतः तत्त्वापि समव्याप्तोपाधिपत्तेः साधापत्तिरित्यर्थः । चेष्टयैवेति । चेष्टात्रयः शरीरमिति लक्षणपत्तेन्योन्यात्रय इत्यर्थः । लक्षणमत्तरे तु करादिक्रियादां साधाव्याप्तिरिति भावः । सामान्येति । अतो नोक्तदोष इति भावः । तत्र मानमाह । यत इति । क्रियामाचेष्टेति । क्रियामाचेष्टैव मया प्रयत्नजन्मलानुमापकलाहीकारादिति न तेनैषा जातिः सिद्धतीत्यर्थः । विशेषस्येति । क्रियाप्रयत्नयोः सामान्यतः कार्यकारणभावनिष्ठये साधाव्यापकत्वमावलकमिति भावः ।

कत्वात् । अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्यक्तम् ।
श्वेतेनाश्रीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् । अचा-
प्यागमसंवादः,—

यदा स देवेजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥
अज्ञोजन्तुरणीश्वाऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितागच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रेववा ॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्त्रयते सच्चराचरम् ।
तपाम्यहमहं वर्षं निश्चलाम्युत्सृजामि च ॥ इत्यादि ।
अच जागरस्वापौ सहकारिलाभास्त्राभौ । ईश्वरप्रे-
रणायामज्ञत्वमप्रयत्मानत्वच्च हेतू दर्शितौ परमा-
ण्वादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रेचेष्टानिष्टोपलक्षणे । एत-
देव सर्वाधिष्ठानमुत्तरच विभाव्यते मयेत्यादिना । न

यद्वा, प्रथमवदात्मसंयोगजसंयोगएव साधाव्यापकलमिति भावः।
ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठितः प्रवर्त्तन्ते श्रीरेतरलादिति
सत्प्रतिपक्षता स्थादित्यत आह । एतेनेति । श्रीरेतरक्रियाया-
स्त्रेष्टात्वाभावाङ्गोकृप्रथमजन्यलं निवर्त्तते, क्रियामात्रे तु प्रथम-
जन्यलं स्थादेवेत्यर्थः । यदा स देवेत्यादिपरकीयविशारे आ-
गमविरोधप्रदर्शनम् । अध्यक्षेण अधिष्ठाचा, प्रकृतिः परमाणुः।
चित्यादीति । चित्यादिकं प्रथमप्रतिवद्वपतनं गुह्ये सत्प्रा-

Pingala Chhandah Sútra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs. 0	4
Prithiráj Rásau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	1
Ditto (English) Part II Fasc. I 0	12	
Prákṛita Lakshanam, (Sans.) Fasc. I 1	8	
Parásara Smriti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III, Fasc. I @ /6/ each 4	14	
Parásara, Institutes of (English) 0	12	
Srauta Sútra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each 4	8	
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each 4	2	
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each 3	6	
Ditto Sánkháyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each 3	6	
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc. 13	2	
Sankhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each 1	8	
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each 1	8	
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each 0	12	
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II 0	6	
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each 0	12	
Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only) 0	6	
S'ri Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each 0	12	
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each 1	8	
Taittiríya Áranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each 4	2	
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each 9	0	
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each 10	2	
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each 1	2	
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each 0	12	
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each 7	2	
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each 5	4	
Tul'sí Sat'sai, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each 1	2	
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each 3	6	
Uvásagadasáo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ 4	8	
Varáha Purána, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each 4	4	
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc. 4	14	
Vishnu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each 0	12	
Vivádáratnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each 2	10	
Vrihannáradíya Purána, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ 1	14	
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each 4	6	

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1/ each 6	0	
Rtogs brjod dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/ 2	0	

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each 4	14	
Aín-i Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each 22	0	
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) 12	4	
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each 37	0	
Bádhsháhnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each 7	2	
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper 4	8	
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I 1	0	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each 21	0	
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0	
Fihrist-i-Túsí, or, Túsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each 3	0	
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3	6	
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each 1	3	
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I 0	12	
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each 4	8	
Iqbálnámah-i-Jahángíri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each 1	2	
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each 38	4	
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—4 @ /6/ each 8	4	
Maghází of Wáqídí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14	
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each 5	10	
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each 3	12	

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	Rs. 7	5
Mu'ásir-i-Álamgífí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	2
Nokhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0	6
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8	
Riyazu-s-Salátín, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12	
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 4/ each ..	7	0	
Tabaqát-i-Náširí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14	
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	10	8	
Tárikh-i-Fírúz Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10	
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6	
Tárikh-i-Fírozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14	
Wíso Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14	
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6	
Túzak-i-Zehángírí (English) Fasc. I ..	0	12	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	3	8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	1	8
10. Iṣtiláhát-us-Sútiyah, edited by Dr. A. Sprenger, Svo. ..	1	4
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
12. Jawáni-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	2	0
13. Khízánat-ul-'ilm ..	4	0
14. Mahábhráta, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	18	0
16. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	1	0
17. Sharaya-ool-Islám ..	4	0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	10	0
19. Ditto Grammar ..	8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each ..

24 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..

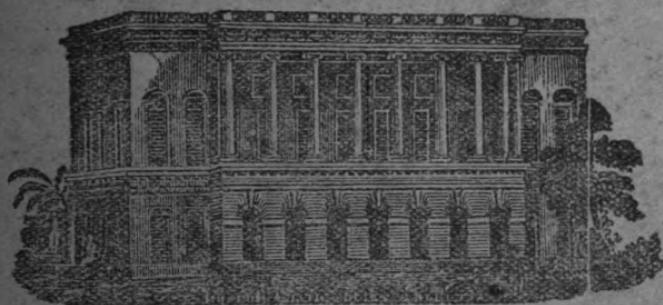
5 0

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasury Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 785.

न्यायकुसमाज्जलि प्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायचिदनक्षत-मकरन्दीद्वासित-वर्षमानोपाध्यायप्रणौतप्रकाशसंहितम् ।

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA,

VOLUME II.

FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1891.

14-1932

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs	1	8
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	4	14
Agni Purána, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	0	12
Aniruddha's Commentary (English) Fasc. I	0	6
Anu Bháshyam, Fasc. I	1	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	0	6
Aphorisms of Sándilya, (English) Fasc. I	2	4
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	2	4
Ashtásáhasriká Prajñápáramítá, Fasc. I—VI @ /6/ each	1	14
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	12
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1	4	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	0	12
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Brihaddharma Puránam, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Brihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	1	2
Brihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	1	14
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—7 @ /6/ each	22	14
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gobhilíya Gríhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitakí Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6
Kúrma Purána, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Manutíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Márkandeya Purána, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Márkandeya Purána (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Nárada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each	4	8
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámándaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyáyabindutika (Sans.)	0	10
Nyáya Káśináñjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	3	0
Paríśiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठिता, अपितु प्रतिरोधेऽपि ।
योहि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावद्वारणेऽपि समर्थः;
यथाऽर्वा चौनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं
तपामौत्यादिना ।

धृतेः खल्चपि । क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत्
साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे
सत्यपतनधर्मकत्वात्, वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्सं-
युक्तद्रव्यवज्ञ । एतेनेन्द्राग्नियमादिसोकपालप्रतिपादका-
श्चागमा व्याख्याताः । सर्वावेशनिबन्धनश्च सर्वता-
दात्यव्यवहारः, आत्मैवेदं सर्वमिति । यथा एकश्व* ॥

तिलादित्यर्थः^(१) । विहगादिसंयुक्तद्रव्यान्तरेण व्यभिचारनिरासाय
तत् शाधेऽनर्भावयति । परम्परया वेति । तत्र दृष्टान्तमाह ।
तस्युक्तेति । एतेन, धारकप्रयत्नाधृतलव्युत्पादनेन । व्याख्याताः^(२)
मुख्यार्थतयेति श्रेष्ठः । नविक्षादिदेवताभेदप्रतिपादकागमस्य मुख्या-

* अयमेव,—इति आ० ।

(१) ननु साक्षात् परम्परया वेति न समुच्चयः, एकत्रोभयथाऽधिष्ठाना-
मावात् । प्रत्येकगमेसाधे च व्यभिचारद्रव्यवस्थाह प्रयत्नप्रतिवद्ध-
पतनमिति । एतेन मूले व्यर्थविशेषणमपि सूचितम् ।

(२) मुख्यार्थतयेति श्रेष्ठ इति धारकप्रयत्नात्तदान्यथाच भेदसिद्धावद्वैत-
निरासे इन्द्रादिदेवतानां परस्परभेदप्रतिपादकागमा मुख्यार्थ-
र्थवेत्यर्थः ।

मायावी अश्वोवराहो व्याघ्रोवानरः किन्नरोभिष्ठ-
स्तापसोविप्र इत्यादि ।

अहृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिङ्गमिदमिति चेत् ।
तद्वावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि
स्थितिं प्रति कारणत्वात् । कारणैकदेशस्य च कारण-
त्वरं प्रत्यनुपाधित्वात् । उपाधित्वे वा सर्वेषामकारण-
त्वप्रसङ्गात् । शरौरस्थितिरेवं, न त्वन्यस्थितिरिति चेत् ।
न । प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात् । प्राङ्मन्यायेनापा-
स्तत्वाच्च । अचाप्यागमः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने

र्थतायामभेदप्रतिपादकागमविरोध इत्यत आह । सर्वावेशेति ।
(१) आवेशो ज्ञानादिमत्संयोग इति वच्छते । तद्वावेऽपौति ।
पतनप्रतिबन्धकसंयोगभेदः स्थितिः । (२) अतएव वायुसंयोगादाकाश-
पचस्थितिवत्सा स्थादित्यपास्तम् । अनुपाधिलादिति । साधनवा-
पकलादित्यर्थः । प्राङ्मन्यायेन, विशेषस्य विशेषवानिति न्यायेनेत्यर्थः ।
किमिदं शरौरत्वं यत्साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठित्वे परमाणुनां प्रसञ्चते

(१) आवेश इति ज्ञानादिमता ईश्वरेण संयोगः सम्बन्धः साक्षात्-
परम्परासाधारणइत्यर्थः । वच्छते इति यो जोकञ्चयमाविश्वेत्वा-
वेशपदव्याख्यानावसरे भूलएव ।

(२) अतएवेति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन स्थितिं प्रति तद्वेतुला-
देवेत्यर्थः ।

गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः,—इति । प्रशासनं
दण्डभूतः* प्रयत्नः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकचयमाविश्य विभर्यव्यय ईश्वरः—

इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं सर्वज्ञत्वादि-
च । परमत्वं सर्वोपास्यता । लोकचयमिति सर्वोप-
लक्षणम् । आवेशोज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः ।
भरणं धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्य-
त्वम् । ऐश्वर्यं संकल्पाप्रतिधातः,—इति । एतेन कूर्मा-
दिविषया अप्यागमा व्याख्याताः ।

संहरणात् खल्पपि । ब्रह्माण्डादि द्व्युक्तपर्यन्तं
जगत् प्रयत्नवद्विनाशयं विनाश्यत्वात् पाव्यमानपटवत् ।
अचाप्यागमः,—

इत्यादिना वेत्यर्थः । धृत्यादेरित्यादिपदसंयाज्ञमाह । संहरणादिति ।
ब्रह्माण्डादीति । ब्रह्माण्डादिकं (१)खजनकप्रयत्नसमानकालौनचरम-

* दण्डभूतः,—इति आ० ।

(१) नवदृष्टिरारा असदादिनाश्वेमार्थान्तरमित्यनुशयादाह खजन-
केति । खजनकप्रयत्नेन समानकालौन चरमकारणं यस्य नाशस्य,
तत्प्रतियोगीत्वर्थः । अदृष्टद्वारकप्रयत्नस्यापि कालादिकारण-
समानकालौनतयाऽर्थान्तरतादवस्थामत उक्तं चरमेति । कालौनादि-

एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याय मूर्तिभिः ।
 जन्मदद्विक्षयैर्नित्यं सम्भासयति चक्रवत् ॥
 सर्वभूतानि कौन्तेय, प्रकृतिं यान्ति मामिकौम् ।
 कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्तजाम्यहम् ॥ इत्यादि ।
 एतेन रौद्रमंशं प्रतिपाद्यन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः ।
 पदात् खल्पयि ।
 कार्यत्वान्निरूपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।

कारणनाशप्रतियोगौति साधार्थः । सर्वभूतानौति । परमाणुमा-
 चावश्चिष्टानौत्यर्थः ।

ननु नाशविशेषएव प्रयत्नपूर्वकोऽन्यस्त्वन्यथाऽपि भविष्यतीत्या-
 ग्नङ्ग वृत्तसमाधानं कुर्वाणएव यन्यसाधवाय वर्त्तिव्यमाणेऽप्यति-
 दिग्भति । कार्यत्वादिति । यथा धृतिविनाशयोः कार्यकारणभावो-

समानकालौनत्यमादायार्थान्तरत्वमतस्माह प्रयत्नेति । उदासीन-
 प्रयत्नसिद्धाऽर्थान्तरमतउक्तं, खजनकेति । केचित्तु उदासीनसिद्धा-
 वप्रयोजकत्वमिति विपक्षबाधकस्त्रूचनाय तदित्याङ्गः । खपदं चरम-
 कारणपरं धंसपरं वा । न चैवं साधाप्रसिद्धिः, अस्मदादिप्रयत्नस्यैव
 दृष्टान्तत्वात् । तप्ताश्चरमकारणस्य खविषयकसाक्षात्कारस्य ख-
 जनकप्रयत्नेग विषयीभूतेन समानकालत्वात् । यद्यधंसकारणयत्र-
 समानकालौनससाक्षात्कारहेतुकनाशप्रतियोगित्वाच । पटादिच्छ-
 पच्चसम इति न तेषु अभिचारः ।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेष्व पूर्ववत् ॥५॥

पदशब्देनाच्च पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति
दृष्टव्यवहारेष्वोच्यते । अतोऽपौश्चरसिद्धिः । तथाहि ।
यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यव-
हारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च वालानां,
स सर्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तोव्यवहारत्वात् । निपुण-
तरशिल्पनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रा-
दिपद्वत्, पचास्त्ररवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमव-
चेति ।

आदिमान् व्यवहारेष्वम्, अयन्त्रनादिरन्यथाऽपि
भविष्यतीति चेत् । न । तदसिद्धेः । आदिमत्ताभेव
साधयितुमयमारभाः । न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्ग-

विपचे बाधको निरूपाधिलयाहकः, तथा पदस्यापि एव तद्या-
एक इत्यर्थः । न चादिमत्तमुपाधिः, प्रलये विच्छेदादनादिलाभावेन
साधनव्यापकत्वादित्याह । विच्छेदेनेति । प्रत्ययादित्तुम्बपि पूर्व-
वक्तार्थकारणभावएव विपचवाधक इत्यर्थः ।

व्यक्तवाचो मनुष्याः । खतन्त्रेति । तज्जातीयव्यवहारानुपज्ञीविलं
पुरुषस्य खातन्त्र्यम् । साधेषु क्रमेण दृष्टान्ताः, निपुणेत्यादि ।
आदिमानिति । चादिव्यवहारलमुपाधिरित्यर्थः । अन्यथाऽपौति ।

प्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात् । न हि चैचादिव्यव-
हारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति,
तदनादित्वे वा न चैचादिपदव्यवहारोऽप्यादिमा-
निति । अस्त्वर्वाग्दशौँ कश्चिदेवाच मूलमिति चेत् ।
न । तेनाशक्यत्वात् । कल्पादावादर्शभासस्याप्यसिद्धेः ।
साधितौ च सर्गप्रलयौ ।

ननु व्यवहारयितृष्टुः शरीरौ समधिगतो न चेष्ट-
रस्तथा, तत्कथमेवं स्यात् । न । शरीरान्वयव्यतिरे-
कानुविधायिनि कार्ये तस्यापि तदस्यात् । यत्काति
हीन्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तराऽन्तरा दर्शयति च
विभूतिमिति । अचाप्यागमः,—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

तथा,

स्तनन्वपुरुषं विनाऽपीत्यर्थः । तथापीति । पूर्वपूर्वर्गेऽपि तत्त्वा-
तीयव्यवहारस्येवरपूर्वकलादित्यनादित्वं न विरुद्धते इत्यर्थः । इदा-
नीननापूर्वव्यवहारस्य सादित्वेऽपि न भवस्यानादित्वं हीयते
इत्याह । न हीति । तदनादित्वे इत्यचापि न हीत्यनुषब्दते ।
आदर्शेति । यद्ववहारं दृष्टा व्यवह्रियते, सोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
शरीरान्वयेति । ईश्वरस्यादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाधेतुकामदा-
दिभोगस्यादकादृष्टादेवेश्वरस्य शरीरोत्पत्तिरिति भावः । पिता-

यदि इहं न वर्त्यं* जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
 मम वर्त्मानुवर्त्तने मनुष्याः पार्थ, सर्वशः ॥
 उत्सीदेयुरिमे खोका न कुर्यां कर्म चेदहम्,—इति ।
 एतेन, नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्य इत्यादि यजूंषि
 षोहव्यानि ।

प्रत्ययोऽपि । प्रत्ययशब्देनाच समाश्वासविषयप्रामा-
 णमुच्यते । तथाच प्रयोगः । आगमसंग्रहायोऽयं कारण-

इमस्येति । अस्य जगतोऽहमेव^(१) पिचादिरित्यर्थः । यदि इह-
 मिति । यदि इहं न वर्त्यं, तदा खोकने इति खोकाः प्रामा-
 णिकव्यवहारा उत्सीदेयुरिति व्यवहितेनाम्ययः । अच इतुः, मम
 कर्मति । एतेन, घटादिव्यवहारस्य खतन्त्रपुरुषपूर्वकलव्युत्पादनेन ।
 कुलालादिदेहवत ईश्वरस्य तथा भावादित्यर्थः । प्रत्ययपदं समाश्वा-
 णश्च तस्मन्वित्य तद्विषयं प्रामाण्यं लक्ष्यतीत्याह । प्रत्ययशब्देनेति ।
 तथा चेति । आगमस्य सम्बद्धायः प्रवाहः^(२) प्रमात्वप्रयोजकवाक्यार्थ-

* वर्त्य,—इति का० आ० ।

(१) पिचादिरिति व्यवहारविवृत्वादिति भावः ।

(२) ननु मूले कारणपदं वैयर्थ्यं, अट्टादिजन्यत्वमादायार्थान्तरं, मनसि
 व्यभिचारस्वेतन्यथा व्याख्ये प्रमात्वप्रयोजकेति । एतच्च विपक्ष-
 वाधकस्वच्छनाय, न तु साधे प्रविष्टम् । अतश्वायिमसाधे नोपात्तम् ।

गुणपूर्वकः प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत् । न हि प्रामाण्य-
प्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः । न च सिद्धस्य प्रामा-
ण्यस्य प्रतीतिः । न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम् ।
न च नेदं प्रमाणं*, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । न चा-
सर्वज्ञोधर्माधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति । न चासर्व-
ज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत् ।

श्रुतेः खल्पयि । तथाहि । सर्वज्ञप्रणीता वेदावे-
दत्वात्, यत्पुनर्न सर्वज्ञप्रणीतं नासौ वेदो यथेतर-
वाक्यम् ।

प्रमाणपूर्णजन्यः (१) यथार्थचित्तापयिषादिवकृगुणजन्यो वा प्रमाण-
ग्रन्थत्वात् खौकिकप्रमाणग्रन्थदित्यर्थः । खल्पणाबौजं सम्बन्धमाह ।
न हीति । न च प्रमाणलमसिद्धं, प्रामाण्याङ्गाने पारल्लौकिके
कर्मणि वेदबोधिते प्रेषावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याह । न चेति ।
तथापि तेन वकृगुणपूर्वकेणैव भाव्यमित्यसिद्धमित्यत आह । न च
खत इति । तथापि वकुः सार्वज्ञं कुतः सिध्यतीत्याह । न चेति ।
तथाहीति । यद्यपि परैः सर्वज्ञानज्ञौकारात् तद्गणीतत्वं परं प्रत्य-

* नचेदमप्रमाणं,—इति आ० ।

(१) अध्यापकत्वमादायार्थान्तरमित्यरचेदाह यथार्थेति । न चाचापि
दोषतादवस्थागम्, अस्मददेरुवकृतया वकृत्वाभावात् । खतन्त्रवकृ-
परत्वादा ।

ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्बत्वस्याहृष्टविषय-
वाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अहृष्टविषयप्रमाणवाक्य-
त्वस्य चासिद्धेः । मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाद्देति

सिद्धं, (१) तथाप्यात्मलमसंसारिवृत्तिं जातिलात् पटत्वत्, स चासं-
सारौ किञ्चिद्वाक्यप्रणेता पुरुषलादिति साध्यप्रसिद्धौ वेदा असं-
सारिपुरुषप्रणीताः,—इति साध्यम् । (२) न चासादाद्युच्चरिते वेदे
व्यभिचारः, (३) वेदज्ञानाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य साध्यलादिति भावः । विरु-
द्धलादिति । प्रतारकवाक्यस्याप्यदृष्टविषयत्वादित्यर्थः । मन्वादीति ।

(१) न चाप्रयोजकत्वम्, अन्यथा दुःखित्वमसंसारिवृत्तिं धर्मत्वादिवा-
दिक्षमपि ख्यादिति वाच्यम् । ईश्वरप्रतिपादकागमादेविंपक्षवाच्य-
त्वस्य सम्बालत्र च तदभावात् ।

(२) न चासादादीति ननु तस्य पक्षत्वात् पक्षसमत्वादा कर्त्त तत्र
व्यभिचारः । अन्यथा वेदज्ञानाजन्येत्वादिसिद्धान्ते का गतिः ।
यदि चाजन्यज्ञानमादाय तत्र साध्यसत्त्वमिति व्यतिरेकित्वमविकलं,
तदात्मयपुरुषमादाय प्रक्षतेऽपि तथेति तुल्यमिति चेत् । न ।
असंसारिपुरुषप्रणीतत्वं तत्त्वगृहतात्माद्युच्चरितत्वमिप्रेत्य व्यभि-
चारदर्शनात् । एतदभिप्रायेत्वैव मूले मन्वादिवाक्ये व्यभिचारोद्भा-
वम् । अन्यथा तस्यापि सर्वज्ञप्रणीतत्वेन तदभावात् । अन्यथा तु
चिन्मयम् ।

(३) वेदज्ञानाजन्येति अप्रसिद्धिवारक्षाय वेदज्ञानेति विशेषणम् । असं-
साद्युच्चरितवेदस्यापि पक्षत्वादजन्यज्ञानमादाय साध्यसत्त्वात्त्र न
व्यभिचारः । व चैवं वेदत्वहेतुविवेचने व्यर्थविशेषणत्वम् । अख-

चेत् । न । अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजन-
परिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात् । न ह्यसमदादीनां प्रत्य-
क्षादि मूलम्; नापि भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्र-
मन्वादिवाक्यस्याथदृष्टविषयप्रमाणलादित्यर्थः ।

अनुपलभ्यमानेति ।
मन्वादिवाक्ये च वेदस्यैव मूलान्तरस्योपलभ्यमानलादित्यर्थः ।

ननु वाक्यलमसिद्धं^(१) समुदायस्याप्रतिपादकत्वात् । न च शास्त्र-
समुदायो वेदः, तस्य वेदनिरूपत्वात् । नापि महाजनानां वेदा-
कारानुगतव्यवहारादेवत्वं जातिः, देवदत्तीयत्वात्मापकशब्दवृत्ति-
जातिभिः सङ्करप्रसङ्गात् । नापि खर्गकामादिशब्दः, स्मृत्यादौ
तथात्वात् ।

यद्याभावतया व्याप्तियहे तदभावात् । वस्तुतस्तथा सति अतिरे-
किणि व्यर्थविशेषणत्वं नोद्द्यायेत । न चेष्टापत्तिः, कथकसम्बद्धाय-
विरोधात् । नीतधूमस्यापि अतिरेकितया गमकत्वापत्तेः । यदि च
अतिरेकसङ्कारेणान्वयव्याप्तिरेव स्वद्वये इति मतं, तदा प्रकृतेऽपि
तुल्यमिति पूर्वाख्यरसादेवान्वयतो वेति कल्पान्तरमिति ।

(१) समुदायस्येति पदवाक्यसमुदायविशेषो वेदः पक्षः, तत्र विशिष्टैकार्थ-
प्रतिपादकत्वरूपस्य वाक्यत्वस्य समुदाये विरहादसिद्धिरित्यर्थः ।
बतु समुदितानि पदान्वये समुदायः, अतिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।
तत्र च प्रतिपादकत्वसत्त्वादाक्यत्वमपत्यूहमेव । अन्यथा वाक्यत्वम-
प्रसिद्धमेव स्यात् । प्रत्येकपदे वाक्यत्वाभावात् । समुदायस्याप्रति-
पादकत्वात् । यदि च नैवं, तदा प्रमाणत्वस्यापि प्रतिपादकगर्भतया
तद्वर्भसिद्धान्तसक्त्यमपि भव्येतेति चिन्त्यम् ।

इदित्युक्तम् । नापि परम्परैव मूलं, महाप्रखये*
विच्छेदादित्युक्तम् ।

अन्ययतो वा, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्,
अस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति
चेत् । न । असिद्धेः ।

अनन्तरच्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःस्ताः ।

प्रतिमन्वन्तरच्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते ।

उच्यते । (१) शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यवि-
षयार्थकले सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् ।
ईश्वरप्रमाण्या अजन्यत्वात् । वेदार्थस्थानुमानादिविषयत्वेऽप्यनुमानादे-
र्वेदोपजीवकत्वात् । स्मृत्यादीनां वेदस्मानार्थत्वेऽपि शब्दजन्यधी-
जन्यत्वात् । वेदादर्थं प्रतीय तत्प्रणयनात् ।

वाक्यादिति सङ्गृहीतं हेतुं व्याचष्टे । अन्ययतो वेति । ननु किं पौरुषे-
श्वलं? न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीजन्यत्वं वा, अध्यापकतदुभयजन्यत्वेन
सिद्धाधग्नात् । नापि स्मृत्युपुरुषप्रणीतत्वम्, इदानीं पश्यमाने वेदे त-
दभावात् । न च स्मृत्युपुरुषप्रणीतजातीयत्वं साधम्, (२) आद्यस्मृत्यादौ

* प्रखये,— इति क्री० ।

† स्मृत्यादौ,— इति मकारन्दसम्मतः पाठः ।

(१) शब्दतदुपजीवीति शब्दप्रकाशे विपच्छितम् ।

(२) स्मृत्यादाविति आद्यस्मृत्यादाविवर्थः । एतदपि तज्जातीयत्वस्याभेद-
गर्भत्वविवक्षायामन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेरिति धेयम् ।

व्यभिचारात् । तज्जातौयस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वाभावात् । नायर्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वम्, अर्थज्ञानवताऽथापकेन सिद्धसाधनात् ।

अचाङ्गः । सज्जातौयोच्चारणानपेच्चोच्चरितजातौयत्वं पौरुषेयत्वम् । आद्यस्मृतावपि तज्जातौयत्वात् व्यभिचारः । यदा, वेदत्वं सज्जातौयोच्चारणानपेच्चोच्चरितदृत्ति (१)प्रमाणत्वावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात् स्मृतित्वत् ।

(१) प्रमाणत्वावच्छेदकेति न चावच्छेदकत्वं यद्यन्युनानतिरिक्ताणुत्तित्वं, तदादुसिद्धिः, अनतिरिक्ताणुत्तित्वमात्रेच्चेतदा पञ्चमानवेदत्वादौ अभिचार इति वाच्यम् । स्वसमानानुपूर्वीकरणकल्पवाक्यवृत्तिधर्मत्वादित्वं तात्पर्यात् । न च विशेष्यभागस्यैव शाप्तत्वं तावच्चात्मत्वं सरूपासिद्धमिति वाच्यम् । अखण्डाभाववदखण्डोपाधौ न अर्थत्वमिति मतेनोक्तत्वात् । यन्निष्ठा यन्विरुपितेति न्यायात् । अतएव प्रमेयत्वादेः प्राप्ते हेतुलेनाभिधानं प्रयोजनाभावान्नान्यत्र विशेषणप्रक्षेपः । अन्यथा अखण्डाभावे का गतिः । तचापि प्रतियोगिकोटावनेकविशेषणप्रक्षेपसंभवात् । अतएव भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वादित्वं भोगाधिकरणवदसार्थकम् । यत्तु व्याप्ताश्चयतंकोचकविशेषणस्य अर्थत्वं यथा नीलधूमे, न तु विकाशकस्य, यन्निष्ठा यन्विरुपिता इति न्यायेन तदिशेषणं विना तन्निष्ठत्वाप्तेरयहात् । प्रकृते च विशेष्यभागस्य च्यूनवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणवृत्तित्वमिति तस्य विकाशकत्वमिति । तदप्रमादविच्छिन्मितम् । व्याप्ताश्चयस्यैवंविकाशेऽपि व्याप्ताश्चयविकाशाभावात् तद्विटिपोपाधिरेकत्वात् । न च व्याप्ताश्चयविकाशस्यापि न

वेदान्तक्षेदविदेव चाहम्,—इति सृतेः । तस्माद्
यज्ञात् सर्वं हुतं कृचः सामानि यज्ञिरे,—इत्यादि श्रुति-
पाठकसृतेश्च ।

अर्थवादमाचमिदमिति चेत् । न । कर्त्तुस्मरणस्य
सर्वं चाविध्यर्थत्वात् । तथाचास्मरणे कालिदासादेर-
स्मरणात् । एवच्च कुमारसमवादेरकर्त्तुकत्वप्रसङ्गः ।
अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः ।

प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति

यज्ञादिति । यज्ञो विष्णुः । ननु वेदे कर्त्तुस्मरणमर्थवादतया
न मानं, कार्यान्वितज्ञानजनकस्यैव पदस्य ग्रन्थियहस्तियाह । अर्थ-
वादेति । आदित्यो वै यूप इत्यादेरर्थवादस्य मुख्यार्थत्वे बाधकाद-
प्रमाणत्वात् स्तुतिपरलेऽपि प्रकृते बाधकानां निरासादविधर्थस्यापि
मुख्यार्थत्वमेव । अन्यथा यज्ञ दुःखेन सम्भिक्षमित्यादेरपि खार्थ-
परित्यागप्रसङ्गात् । कालिदासस्मरणेऽपि विष्णुभावात् तत्कार्य-
साथकर्त्तुकत्वप्रसङ्गात् । सकर्त्तुकत्वे वा, तज्जैवायं हेतुरनैकान्त-
इत्याह । कर्त्तुस्मरणस्येति । प्रमाणान्तरेति । वेदान पौरुषेयाः
प्रमाणन्तरागोचरार्थत्वात्, यज्ञैवं तज्जैवं यथा मन्त्रादिवाक्यमित्यर्थः ।

अर्थत्वं, तत्र यज्ञिष्ठेत्वादिन्यायस्याप्यसमवेन मानाभावादिति ।
अन्यथा धूमालोकान्तरत्वादावपि अर्थविशेषत्वं न स्यात् । आलो-
कादिपदस्यायेऽगेकादिव्याप्याश्रयविकाशत्वात् ।

चेत् । न । प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रत्यनैकान्तिक-
त्वात् । आकस्मिकस्मितबौजसुखानुभूतेः कारणविशेष-
स्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वल्ला
प्रतिपाद्यमानत्वात् ।

वक्तैव प्रकृते न सम्भवति, हेत्वभावे फलाभावात्,
चक्षुरादौनां तच्चासामर्थ्यात्, अस्मदादौन्द्रियवत्, मन-
सोविहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य
मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्च-
नात् । नित्यनिराकरणे चासामर्थ्यात् ।

यदि वेदप्रणेतृप्रमाणान्तरागोचरार्थलं हेतुः, तदा तप्रणेतृश्चरण-
प्रत्यक्षगोचरत्वादसिद्धिः । अथ यस्य कस्यापि प्रमाणान्तरागोचरा-
र्थलं, तदाऽनैकान्तिकमित्याह । प्रणेतारमिति । अनैकान्तिकलं
स्थृत्यति । आकस्मिकेति । (१)दृष्टकारणोपहारं विना जातस्मितस्य
यद्वौजं सुखानुसृतिरूपं कारणं, तस्येत्यर्थः । सर्वज्ञोवेदवक्ता ग-
यमावनाऽस्यदं वाक्यार्थज्ञानसामयौरहितत्वादित्याह । वक्तैवेति ।
ईश्वरोनातौन्द्रियार्थदग्नौ पुरुषत्वात्, तज्ज्ञानं वा नातौन्द्रियविशेष-
ज्ञानत्वात्, तदिन्द्रियं वा नातौन्द्रियार्थयाहि इन्द्रियत्वात्, तमग्नोवा-
नातौन्द्रिये प्रवर्त्तते मनस्त्वादित्यादयः प्रयोगः प्रागेव निरस्त-
रूप्याह । चेतनस्येति ।

(१) आकस्मिकस्य तच्च बोजस्येति आहतमतस्याह दृष्टेति ।

परमाख्यादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीर-
हितत्वादिति चेत् । न । द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रति
सिद्धसाधनात् ।

तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रमा-
णान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तच पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्व-
प्रयुक्तम् । न । सुगताद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् ।
प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेत् । न । प्रणेतृप्रमाणान्तर-
गोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं
हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्र-
यन्त्रौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गात् ।

अपि च, सामयभावात् कार्यज्ञानाभावेऽपि अकार्यं ज्ञानं न
निवर्त्तते इत्याह । नित्येति । उपाधिं शङ्खते । प्रमाणान्तरेति ।
तच साध्याव्यापकत्वमाह । सुगतेति । पञ्चधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
लादुपाधिलं स्थादित्याह । प्रमाणेति । प्रणेत्रिति । (१) साधादभिन्नले
साध्याव्यापकत्वात् भेदनिवन्धनलाच्च व्याप्त्यव्यापकभावस्येत्यर्थः । प्रमा-
णान्तरगोचरार्थलेन (२) शब्देतरप्रमाणगोचरार्थलं विवक्षितं, माना-

(१) साधादभिन्नले इति यद्यप्यच नाभेदः, उपाधिभेदस्य फुटत्वात् । किञ्च
पौरुषेयत्वस्य सुगतागमादावपि सञ्चादन्यथा वाक्यत्वस्य तच अभि-
चारापक्षेदित्य तद्याप्तमिति सर्वथा भेदेत्व, तथाप्येतदस्तरवादेव
देशान्तरदर्शनमिति ब्रूमः । अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

(२) शब्देतरेति शब्दतदुपजीवप्रमाणेतरप्रमाणगोचरार्थत्वमित्यर्थः ।

तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् । प्रयुज्यमानवाके-
तरगोचरार्थत्वमाचमिति चेत् । न । तस्य वेदैरपि
सच्चात् । एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिव्वाकैः
प्रतिपादनात् । अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथोमूलमूलौ-
भावइति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् ।

संख्याविशेषात् खल्वपि । द्वाणुकत्वयणुके तावत् परि-
माणवतौ द्रव्यत्वात् । तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुण-
त्वात् । न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्वाणुकपरिमाण-
वा कारणं नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च ।

न्तरगोचरार्थत्वं वा, मूलभूतमानान्तरगोचरार्थत्वं वा ? आद्य, मन्त्रा-
दीति । द्वितीयमाशङ्का निराकरोति । प्रयुज्यमानेति । हत्तीयं
शङ्कते । अस्त्वेवमिति । मूलमूलौभावः, उपजौघोपजौवकभावः ।
उक्तेति । प्रणेष्मूलभूतप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वस्यासिद्धेरन्यं प्रत्यने-
कान्तिकलादित्यादिनेत्यर्थः ।

द्वाणुकादिपरिमाणमनेकद्वितीयस्थाजन्यं, तस्याच्च द्विलादेरपे-
क्षाबुद्धित उत्पत्तिः, तदाश्रय ईश्वर इति साधयितुमाह । द्वाणु-
केति । कार्यगुणलादिति । कार्यद्वितीयस्थालादित्यर्थः । ननु द्वाणुके
परमाणुपरिमाणात् अणुके च द्वाणुकपरिमाणादेव परिमाणोत्पादो-
पपत्तेः किं द्विलादिस्थायेत्यत आह । न चेति । आकाशपरिमाण-

अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसन्नात् । श्वासुकस्य
महस्यप्रसन्नात् । व्याख्यकवद्व्याकरभ्यत्वाविशेषात् । तत्

वदिति शेषः । (१) यदि* परः परममहत्परिमाणमेव न खोलुर्णात्,
तदा हेत्वन्नरमाह । अणुपरिमाणलादिति ।

यद्यपि नाच मनःपरिमाणं दृष्टान्तः, परमते मनसो विभूतात् ।
न चानारभक्षणुकपरमाणुपरिमाणं दृष्टान्तः, (२) तयोरपि कदा-
चिदारभक्षणात् । (३) अवयवाणुपरिमाणस्य अनकल्पाभ्युपगमात् ।
(४) अन्यथा नित्यदृष्टिपञ्चाया अप्यजगकलापन्तेः । तथापि प्रमाण-

* यदिच,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) यदि चेति अचेदं चिक्षयम् । तदसोकारे दृष्टान्तान्तरं करुमर्हति,
न तु हेत्वन्नरम् । मनःपरिमाणदृष्टान्तमेव प्रथमहेतावयुपपत्तेः ।
तस्मात् श्वासुकपरिमाणपञ्चके प्रथमस्यासिद्धत्वमाश्रम्य तदभिप्रायेव
हेत्वन्नरम् । तत्र च प्रथमहेत्वन्नरमात् परमाणुपरिमाणमेव दृष्टा-
न्तोमनःपरिमाणं वेति मूलतात्पर्यं प्रतिभावीति ।

(२) तयोरपीति सरुपयोग्यत्वादित्वर्थः । यहा, अनारम्भके तत्र मावा-
मावात् तयोरपि कदाचिदारभक्षणादित्वर्थः ।

(३) श्वासादैगामारभक्षणनियमे चावयवपरिमाणतया तत्परिमाण-
स्यापि अनकल्पमेवेति न दृष्टान्तस्यमित्याह अवयवेति ।

(४) यदि च ताहृष्टस्यापि नित्यपरिमाणमेवेवावग्रहत्वमिति दृष्टान्तम्,
तत्राह अन्यथेति । वद्यप्येतद्वृद्धवर्णं मनःपरिमाणदृष्टान्तमपञ्चेऽपि,
तथापि तदये परिहरित्यतीति थ्येवम् ।

कारणवहुत्वेन महत्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्व-
स्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्।
महतामहदनारम्भप्रसङ्गात् । अणुत्वमहत्वयोर्विरुद्ध-
तया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात् । बहु-

बलेन ममणोऽणुत्वं बाधयिव्यामौति तत्परिमाणमेव दृष्टान्त-
इति भावः ।

अन्वयेति । कालादिमनसां परिमाणस्य परिमाणजनकते
तैर्द्वयैर्द्वयानारम्भादनाश्रयपरिमाणं जायेतेत्यर्थः । बाधकान्तरमाह ।
द्वाणुकस्येति । अणुपरिमाणं यदि अणुके महत्वारम्भकं, द्वाणुकेऽपि
स्थादविशेषादित्यर्थः । अणुकेऽपि वा द्वाणुकवदणुलापन्तिरिति
भावः । यदि च अणुकमहत्वारम्भकं बङ्गलं, तदा तचैवाणुलमनादृत्य
बङ्गत्वसङ्घाया आरम्भकलसिद्धेद्वाणुकपरिमाणस्यानारम्भकत्वं सिद्ध-
मित्याह । तचेति । ननु द्वाणुकपरिमाणे काचिच्छातिरस्ति तदि-
शिष्टाणुत्वं महत्वजनकमिति नोकदोष इत्यत आह । अणुत्वमेवेति ।
एवं हि महत्वं महत्वारम्भकं न स्थाद्वाभिचारेण कारणलाभावादि-
त्यर्थः । यदा, (१)किमणुलमेव महत्वं जनयति*, क्षिदणुलमपि

* किमणुलं महत्वमेव जनयति,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) किमणुत्वमिति एवकारोऽन्त भिन्नङ्गमः । तेन किमणुत्वमेव महत्वं
जनयतीत्यर्थः । तथा च महता महदनारम्भप्रसङ्गादिति घटते ।
मूलखरसोऽप्येवमेवेति केचित् ।

भिरपि परमाणुभिर्दाभ्यामपि द्वाणुकाभ्यामारम्भप्रस-
ङ्गाच्च* ।

एवं सति कोदेष इति चेत् । परमाणुकार्यस्य
महत्त्वप्रसङ्गः । कारणबहुत्वस्य तद्वेतुत्वात् । अन्यथा
द्वाभ्यां चिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यखारम्भे तदैयर्थ-
वा ? तत्राद्यमाशङ्का दूषयति । अणुलमेवेति । अन्यं दूषयति ।
अणुलमहत्त्वयोरिति । अणुलमहत्त्वयोर्विरुद्धजातीयतयाऽन्योन्यपरि-
हारेण स्थितेर्थभिचारान्वैकमप्यारम्भकं स्थादित्यर्थः । (१)ननु कारण-
भेदात् कार्यभेदः स्थादित्यत आह । वज्ञभिरपौति । (२)यदि न
संख्या कारणं, किन्तुपरिमाणमिति शेषः । परमाणुकार्यस्येति ।
कारणबज्ञलस्याप्यन्यत्र महत्त्वहेतुलक्ष्यनात् द्वाणुककार्यवत् परमाणु-
चयारभस्यापि वज्ञलहेतुकमहत्त्वोत्पादापत्तिरित्यर्थः । ननु पर-
माणुदयारभस्येवाणुचयारभस्याणुलमेव स्थादित्यत आह । अन्य-
र्थेति । तथा चति चिलादिसंख्यावैयर्थ्यापत्तिरणुदयारभापेक्षया
तदिग्निष्ठारभ्ये विशेषाभावादित्यर्थः । प्रत्येकं व्यभिचारादकारणलक्ष्य

* द्वाणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च,—इति का० ।

(१) द्वाणुरभिमण्डिवत् कार्यभेदान्न व्यभिचारः, अन्यथा सङ्क्षाहेतुत्वपच्चे
का गतिरित्याह नन्विति ।

(२) यदि नेति यद्यपि सङ्क्षाकारणत्वपद्वेऽपि तत्र प्रसङ्गलक्ष्यः, तथापि
परमाणुभिर्दार्थकस्य द्वाणुकाभ्यां द्वाणुकस्यारम्भप्रसङ्गो बोधः । परि-
माणहत्यादिना कारणत्वे द्वित्वादेवावश्यकस्य कारणत्वात् । पर-
माणुभिस्तु महदारम्भे वाधकं वश्यतीति ।

प्रसङ्गात् । अणुनेव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्थं न स्यात् । अस्तु महादारम्भेव चिभिरिति चेत् । न । महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् । तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति । न च प्रचयोऽपेक्षणीयोऽवयवसंयोगस्याभावात् ।

तस्मात् परिमाणप्रचयौ महतेवारम्भकाविति* स्थितिः । अतोऽनेकसंख्या परिशिष्टते । सा अपेक्षास्थादिति भावः । नन्यणुनां संख्यावैचित्रमणुपरिमाणतारतम्यभेदसम्यादनोपयोगि परिमाणेऽवान्तरकारणभेदव्यप्त्यजातिभेदात् न व्यभिचार इत्यत आह । अणुनेवेति । तथापि तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिका, संख्याभेदं विना समुदाये भेदकान्तराभावादित्यर्थः । परमाणुकार्यस्य महत्वप्रसङ्ग इत्यचेष्टापत्तिमाह । अख्लिति । चिभिः परमाणुभिरित्यर्थः । महत इति । अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैव कारणलवनिर्णयादित्यर्थः । ननु द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परिमाणाजन्वले ऽपि प्रचयजन्यत्वं स्यात्, तस्यापि महत्वे कारणलादित्यतआह । न चेति ।

अतोऽनेकेति । (१) अचेदं तत्त्वम् । अणुकमहत्वं न परिमाणजन्वन्

* महत्व एवारम्भकाविति,—इति चा० ।

(१) ननु यदा नित्यपरिमाणतादिता तद्व चन्द्रं, तथा गिर्वद्वत्तिसंख्यात्वादिगा बङ्गत्वसंख्याऽपि अनिका न स्यात् । न च द्व्याकस्य महत्वप्रसङ्गः, कार्यस्य महतः कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादित्वाभ्यवेगारभेदं तत्त्वमिति ।

संख्याप्रचयाजन्यमहत्वं प्रत्यवयवमहत्वेन कारणत्वात् । (१) न त्वयव-
परिमाणेन, परमाणुपरिमाणाद् द्वाणुके महत्वापन्नेः । नापि
जन्यावयवपरिमाणेन, गौरवात् । नापि जन्याणुलेन, तथाऽदर्श-
गत्, (२) महत्वविशेषेऽनियतहेतुकताऽपन्नेश्च । महत्वावान्तरजाति-
कस्यने गौरवम् । बहुलकस्यप्रामाण्यिकम् । एवं द्वाणुकपरि-
माणं न महत्वजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, परमाणुपरिमाणवत् ।
अन्यथा तस्य महत्वजनकस्य द्वाणुकस्यापि महत्वप्रसङ्गः । किन्यवयव-
बहुलं, परिमाणप्रचयाजन्यमहत्वे अवयवबहुलेन कारणत्वकस्यनात् ।
एवं, द्वाणुकपरिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वात्, अणुपरि-
माणत्वादा । न परिमाणजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, द्वाणुकपरि-
माणवत् ।

यन्तु नित्यपरिमाणत्वात् तत्त्वनकं योममहत्ववदिति । तत्त्वं,
अवयवनित्यपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा, नित्यहृति-
संख्याया अप्यजनकत्वापन्नेः । अतो द्वाणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परि-
माणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वादित्यवयवबहुत्वाभावात् द्विल-
मेव तत्त्वनकम् । यदि द्वाणुकच्छणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं स्थात् ;
तदा कारणपरिमाणापेक्षया उत्तमं स्थात्, महत्वान्यमहत्तरमहत्तमव-

(१) न त्विति यद्यपि महतः कार्यस्य कार्यद्वारभ्यत्वनियमादेव न
द्वाणुके महत्वापन्निः, तथापि नित्यस्य तस्य खण्डयोग्यत्वे पक्षावाश-
भावापन्निरित्वच तात्पर्यम् ।

(२) महत्वविशेषे इति प्रचयशून्यावयवदयारब्धटादिमहत्वे अभि-
चारादित्यर्थः ।

दित्यणुपरिमाणतरतमत्वापत्तिः । उत्कर्षस्य न कारणपरिमाणपे-
क्ष्याऽधिकदेशत्वं, येनेष्टापत्तिः स्थात् । किन्तु तरवत्तकारणपरि-
माणवाचकवाच्यत्वं, तत्प्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्वं वा ।

ननु परमाणुद्विलं न परिमाणजनकं नित्यवृत्तिसंख्यात्मात्,
(१) अणुवृत्तिद्विलत्वाद्वा, व्योमद्वाणुकवृत्तिद्विलवत् । एवं द्वाणुकवृत्ति-
वज्ञत्वं न परिमाणजनकम्, (२) अवयववृत्तिवज्ञत्वात्, परमाणुवज्ञत्व-
वत् । यथा अणुकमहत्त्वस्याणुजन्यत्वे द्वाणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः, यथा च परि-
माणस्य खोलष्टपरिमाणजनकत्वादणुतरलप्रसङ्गः, तथा संख्याय-
अपि समानाधिकरणपरिमाणोत्त्वष्टपरिमाणारभकत्वप्रसङ्गः ।

मैवम् । सर्गादौ परमाणुवृत्तिद्विलवज्ञत्वयोरसिद्धावाच्यासिद्धेः ।
सिद्धौ वा धर्मियाहकमानवाधात् । (३) अथ द्वाणुकपरिमाणं न द्विलजन्यं
परिमाणत्वात्, अणुकमहत्त्वं नाणुवृत्तिवज्ञत्वजन्यं महत्त्वत्वात् परिमा-
णत्वादेति चेत् । न । (४) प्रसिद्धद्विलवज्ञत्वजन्यत्वे साथे सिद्धसाधनात्,
अप्रसिद्धतस्मिषेधे साध्याप्रसिद्धेरिति संख्यैव तज्जनिकेति वच्चम् ।

(१) अणुवृत्तिद्विलत्वादेति अचाणुवृत्तिपदं स्फुटार्थम् ।

(२) अवयववृत्तिवज्ञत्वादिति अचापि वृत्त्यन्तं स्फुटार्थम् । अन्यचापि
वज्ञत्वस्य तज्जनकत्वानभ्युपगमादिव्येके । अवयवपदमणुपरं तु स्वपरि-
माणाधिकसंख्यारब्धे महत्त्वोत्तर्वर्णय तस्य तज्जनकत्वे अभिचारा-
दित्यन्ये ।

(३) आश्रयासिद्धादिपरिहारार्थं परिमाणं पक्षयति अथेति ।

(४) प्रसिद्धेति एतच्च सामान्यतात्त्वाभ्युपगमन्तुमते दूषकम् । खमते
त्वप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ।

बुद्धिन्या अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपे-
क्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति । तद् यस्यासौ सर्वज्ञः ।
अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्वत्परि-
माणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् व्यषु-
कानुत्पत्तौ* विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्मदादीनामेवा-

(१) चास्मदादिकाम्भु । द्वाणुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकं
मानं यद्युपरिमाणं विषयीकुर्यात्, तदा परिमाणदयासमवायि-
कारणते गौरवमिति द्विलमेकं विषयीकरोति । यदा, एकत्वस्य
परिमाणानारम्भकत्वे सजातीयनिरूपितोत्कर्षनाश्रयत्वं प्रयोजकम् ।
तत्त्वं परमाणुपरिमाणेऽपि तुल्यमित्युच्चः†(१) । (२) चूजवस्तु कारणपरि-
माणवत् कारणनेकद्वितीयसंख्याऽप्यस्याद्यनुविधानात् परिमाणहेतुः ।
गम्भु संख्यानिरपेक्षपरिमाणकारणत्वनिषेधपर इति समादधुः ।
तद् यस्यासाविति । ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्निर्विलेनाविनाशेऽपि तदुत्पा-

* द्वाणुकानुत्पत्तौ,—इति ब्री० ।

† तुल्यमित्याङ्गः,—इति भक्तरन्दसम्मतः पाठः ।

- (१) चास्मदादिकास्त्विति न चेन्नरासिद्धिदशायां द्वित्यस्य कर्त्यनीयतया
धर्मिकत्वनात् इति न्यायेन परिमाणमेव विषयीकरोतीति वाच्यम् ।
मानान्तरेणेवरस्य साधितत्वात् तदवश्यमेनेदमित्येके । अत्र कर्त्ये-
ज्ञस्य रस एवायमित्यन्ये ।
- (२) परमाणुरणुतरत्वात् तत्परिमाणेऽपि सजातीयनिरूपितोत्कर्षनाश्च-
त्वमस्यवेत्यस्यरसादाह इत्याङ्गरिति ।
- (३) उभयहेतुत्वे गौरवमित्यस्यरसमाविस्तारोति चूजवस्त्विति ।

नुमानिक्षेपेक्षाबुद्धिरस्ति चेत् । न । इतरेतराश्रय-
प्रसङ्गात् । जाते हि स्यूलकार्ये तेन परमाखाद्यनु-
मानं, तस्मिन् सति द्वाणुकादिक्षमेण स्यूलोत्पत्तिः ।
अस्त्वद्विष्टादेव परिमाणं कृतमपेक्षाबुद्धेति चेत् । न ।
अस्तु ततश्च सर्वं किं द्विष्टकारणेनेत्यादेवसमाधेयत्व-
प्रसङ्गादिति ।

अथवा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते ।

उद्देश्यश्च तात्पर्यं व्याख्या विश्वद्वशः सती ।

ईश्वरादिपदं सार्थं लोकद्वत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

दितदिलादेविनिमित्तान्तरनाशेन^(१) नाश इति भावः । जाते हीति ।
महस्तोत्पत्तेः पूर्वं द्वाणुकस्याप्रत्यक्षेन लिङ्गभावादित्यर्थः ।

अथ कार्यमुद्देश्यलम्, उद्देश्य तात्पर्यं, तदिष्यत्वेव वेदस्य
प्रामाण्यं, तच परिग्रेषाद्वकुरिष्वा, सा च वेदार्थं नासदादीनामिति
तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह । उद्देश्येति । वेदस्यायोजनमासम-
नाङ्गावेन योजनं व्याख्यानम् । तद्वासदादीनां सर्ववेदादर्थिनां ग
निःकल्पप्रदृश्मिहेतुरिति तद्वास्यादतयेश्वरसिद्धिरित्याह । व्याख्येति ।
ईश्वरादिपदानां सर्वज्ञे गित्यज्ञाने वेदादेव शक्तिपहात् ततोऽपि
तस्मिद्दिरित्याह । ईश्वरादीति । लोकद्वत्तेति । लौकिकद्वष्टाने
व्याप्तिप्रशादित्यर्थः ।

(१) निमित्तान्तरमद्वादि ।

आत्मायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पूरुषप्रवृत्तिनिष्टी । भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्त्वैव प्रामाण्यम् । तथाहि । विधिशक्तिरेवावसौदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्थते । प्रशस्ते हि सर्वः प्रवर्त्तते, निन्दिताद्व निवर्त्तते,—इति स्थितिः ।

तत्त्वं पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्वायातः पदार्थः । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चान्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्वायातो वाक्यार्थः ।

द्वद्वयवहारेण कार्यान्विते पदार्थं पदानां शक्तिः, कार्यान्वयस्य विधिसमभिव्याहतस्य साचात्, तदसमभिव्याहतस्य च परम्परया इति मतमाश्रित्याह । आत्मायस्येति । भाव्यार्थस्य, साधार्थस्य । यथा पथं भुज्ञ अपथं न भुज्ञ, दत्यस्य साचात् कार्यान्वयज्ञानात् प्रवर्त्तकत्वनिवर्त्तकत्वे । भूतार्थस्य, सिद्धार्थस्य । यथा परिणतिसुरसमाप्तफलं परिणतिविरसं पनसमिति वाक्यस्य तदभावात् भजणाभजणकार्यत्वे तात्पर्यवहात् परम्परया तथात्ममित्यर्थः । तदुपपादयति । विधिशक्तिरिति । कार्यत्वज्ञानज्ञनेऽपि प्रवृत्त्यौपयिकं प्रवृत्तिविषयान्वयपेच्यथा प्राशस्यज्ञानं, तद्वूपसहकार्यसाभोविधिशक्तेवसादः, तस्माभस्त्रोन्तम्भनम् । तस्महकारित्वे मानमाह । प्रश्नस्ते हीति । पदार्थवाक्यार्थानां तात्पर्यं भेदयितुं प्रस्तौति । तचेति । तदेव परं

तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते । तदेव परं साधं प्रतिपादं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य; तदिदं तत्परं, तस्य भावस्तत्त्वं, तत् यद्विषयं, स तात्पर्यार्थे इति स्यात् ।

तच्च न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात् । प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साधं परमुच्यते इति चेत् । न । गङ्गायां घोष इत्यच तौरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात् । तौरविषये प्रवृत्तिनिवृत्तौ साध्ये इति तौरस्यापि परत्वमिति चेत् । न । स्वरूपाख्यानमाचेणापि पर्यवसानात् ।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गो विश्वाय

यस्य स्तुत्यादिवाक्यस्येत्यच परपदार्थं विकल्पयति । साध्यमिति । तदिदमिति । वाक्यमित्यर्थः ।

ननु वाक्यार्थस्य वाक्यरूपप्रमाणासाध्यत्वेऽपि तच्चिष्ठफलसाधत्यैव तत्साधता स्यादित्यत आह । फलस्य चेति । तस्य च द्वितीयविकल्पएव प्रवेशादिति भावः । तौरस्यापौति । साध्यफलभागतथा तौरस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । स्वरूपेति । प्रवृत्त्यादौ तात्पर्यभावेऽपि तौरस्य तात्पर्यविषयत्वादित्यर्थः । पदवाक्ययोरिति । स्तुत्यादिवाक्यस्य पदार्थवाक्यार्थमित्ते प्रवृत्त्यादावपि तात्पर्यान्तर-

प्रतिपाद्यान्तराभावात् । पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना
स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्चते इत्यपि न
साम्प्रतम् । न हि यत् यत् शब्दार्थाविनाभूतं तच तच
तात्पर्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात् । तदा हि गङ्गायां
बलमित्याद्यपि तौरपरं स्यात्, अविनाभावस्य तादृ-
स्थात् । मुख्ये बाधके सति तत्त्वा स्यादिति चेत् । न ।
तस्मिन्नसत्यपि भावात् । तद् यथा ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तचैव भूयाद् यच गतो भवान्,—इति
मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम् । न च परं
व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात् । तद् यथा ।
मच्चाः क्रोशन्तीति पुरुषे तात्पर्यम् । न च मच्चपुरुष-
योरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः ।

नापि दृतौयः । तद्वि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपाद-
कापेक्षितं वा स्यात् । नादः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीन-

व्यापकबादित्यर्थः । न च यदर्थज्ञानजनकत्वं यस्य, तस्य तच तात्प-
र्यमिति वाच्यम् । धूमोऽस्तीति वाक्यस्थानिज्ञानजनकत्वेऽयम्भौ
तात्पर्यान्तदव्यापकबादिति भावः । तद्वौति । प्रयोजनं न वक्तुः
श्रोतुवर्त्तयर्थः । यच वक्तुस्यात्पर्यं, तच शब्दस्य प्रामाण्यमिति स्थिते

त्वात् । तथात्वे वा अतिप्रसङ्गात् । यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात् । तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियम इति चेत् । न । कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् । धूमस्य हि प्रदेशश्यामस्तामशक्तनिवृत्याद्यनेकं कार्यम्, आद्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम् । तथाचेह प्रदेशे धूमोङ्गम-इत्यभिहिते तात्पर्यतः के वाक्यार्थो भवेत् । चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्तत्वात् । नापि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तदभावात् ।

राह । शब्देति । अतिप्रसङ्गमेवाह । यस्तेति । तथाच तात्पर्यभेदेन वाक्यभेदः स्थादिति भावः । तदर्थेति । शब्दस्य योऽर्थस्तस्यात्माध्यं प्रतिपाद्यस्य चापेक्षितं तत्परं, न तु तदसाध्यमपौत्पर्यः । कार्यति । साध्यं जन्यं ज्ञाप्यं वा? उभयस्थाप्यनेकत्वात् तथापि तात्पर्यभेदादाक्यभेदेऽप्य स्थादित्यर्थः । न च प्रकरणादिना तात्पर्यनियमाङ्ग वाक्यभेदापत्तिः । प्रकरणं हि न साध्यं नियमयति, अशक्यत्वात् । न हि धूमं जिज्ञास्यमानस्य प्रतीयमानधूमात् धूमकेतुप्रतीतिवन्मशक्तादिनिवृत्तिर्न भवति । प्रतिपादकाभिप्राप्यनियमने च सिद्धं वेदस्य सर्कर्तृकलमिति भावः । चेतनेति । एकएवार्थः सर्वेषां चेतनानामपेक्षित इत्यत्र नियामकाभावाद्विभिन्नार्थपेक्षावां तात्पर्यभेदादाक्यभेदः स्थादिति भावः । वेद इति । तत्र दर्शने इति

चतुर्थत्तु स्यात् । यदुहेशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव खोकव्युत्पत्तेः । तथाहि । प्रशंसावाक्य-मुपादानमुहिश्य खोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम् । निन्दावाक्यं हानमुहिश्य प्रयुज्यते*, तद्वानपरम् । एव-मन्यचापि स्वयम्भूहनौयम् ।

तस्माखोकानुसारेण वैदेऽप्येवं स्वौकरणौयम् । अन्यथा अर्थवादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । स चोहेशो व्यवसायेऽधिकारोऽभिप्रायेभावआशय इत्य-नर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः ।

तथा च प्रयोगः । वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपा-

शेः । तथैवेति । खोके हि पदानां खतन्त्राभिप्रायपूर्वकतया खार्थप्रतिपादकत्वदर्थनादेऽपि तथालं तत्पूर्वकतयैव युज्यते । न च खौकिकशब्देभ्यो वैदिकाः शब्दा अन्ये एवेति खोकमर्यादाऽतिक्रमः स्यात् । यतोऽनेनैव न्यायेण खौकिकानामेव शब्दानामर्थविशेषे शक्ति-पश्चादैदिकानां तद्विभावादग्नितशक्तिकलादर्थप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः । अतएव, अएव खौकिकास्तएव वैदिकास्तएव चामौषामर्था इत्याङ्ग-रित्यर्थः । ननुहेश्यलं नेच्छाविषयलं, किन्तु वस्त्रन्तरमेवेत्यत आह । स चेति । खोके तथैव निश्चयादित्यर्थः ।

वैदिकानौति । ननु सर्गाद्यकाखोनवैदिकवाक्यपञ्चताथामाश्रया-

* प्रवर्तते,—इति खो० का० ।

हानाभिप्रायपूर्वकाणि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणति-
सुरसमावफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति । एवं, निन्दा-
वाक्यानि हानाभिप्रायपूर्वकाणि निन्दावाक्यत्वात्
परिणतिविरसं पनसफलमित्यादिवाक्यवत् । अन्यथा
निरर्थकत्वप्रसङ्गस्य* विपश्च बाधकमुक्तम् ।

अपि च । नेत्रे चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत ।
सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो न तु तेनैव कर्त्तव्यः । न च

सिद्धिः, इदानीननस्य तस्य पञ्चवेद्येचाऽसादादिनाऽर्थान्तरं,
खल्पाख्यानपरपुच्छुतिवाक्ये चानेकान्तिकम् । अचाङ्गः । वैदिक-
प्रशंसावाक्यानि (१)वेदसमानविषयकतात्पर्यापूर्वकतात्पर्यविषयकानि
सतात्पर्यवाक्यत्वात् । जौकिकप्रशंसावाक्यवत् ।

यदि च वेदे न खतन्नपुरुषाभिप्रायपूर्वकता, तदा भृत्यानां
श्रुतार्थापत्त्या शब्दः कल्प्यते इति राह्वानव्याघात इत्याह । अपि-

* प्रसङ्ग इति,—इति ज्ञौ० ।

(१) वेदसमानविषयकेत्यादि अत्र वेदपदं खपरं, तेन जौकिकप्रशंसा-
वाक्ये न व्यभिचारः । अथापकतात्पर्यविषयत्वेनार्थान्तरमत उक्तं
तात्पर्यापूर्वकेति तात्पर्यविशेषणम् । तात्पर्यविषयकागौत्रं तात्पर्य-
विषयोविषयोयस्येति मध्यपदलोपी समाप्त इत्याङ्गः । न च हेतौ
सतात्पर्यकपदं व्यर्थम्, ईश्वरतात्पर्यमादाय वाक्यमात्रस्य पञ्चसम-
त्वेन व्यभिचाराभावादिति वाच्यम् । बाधितार्थके तत्त्वात्पर्याभावेन
व्यभिचारसम्भवात् ।

पौनो हैवदत्तो दिवा न भुड्के इत्यच राष्ट्रौ भुड्के
 इति वाक्यश्चेषोऽस्ति अनुपलम्भवाधितत्वात् । उत्त्य-
 भिव्यक्तिसामग्रीतात्त्वादिव्यापारविरहात् । अयोग्य-
 स्याशङ्कितुमयश्चक्यत्वात् । तस्मादभिप्रायस्थएव परि-
 शिष्यते, गत्यन्तराभावात् । स चेदेदै नास्ति, नास्ति
 श्रुतार्थापत्तिरिति तद्युत्पादनानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्
 कार्यात् तात्पर्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतेति ।

आयोजनात् खल्पपि । न हि वेदादव्याख्यातात्क-
 श्चिदर्थमधिगच्छति, न चैकदेशदर्शिनोव्याख्यानमा-
 दरणीयम् ।

पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्,—
 इति न्यायेनानाश्वासात् । चिच्चतुरपदकादपि वा-
 क्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुता-
 तौन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसमेददुरधिगमात् ।

चेति । ननु माभूत् श्रुतार्थापत्त्या शब्दकल्पनं, योग्यार्थकल्पन-
 यैवोपपत्तेः । मैवम् । क्रियाकारकपदानामन्योपस्थापितार्थान्वय-
 बोधकलनियमव्युत्पत्तेः । अन्यथा गौः कर्मलमानयनं छतिरित्यतोऽपि
 गामानयेत्यसादिवान्वयबोधापत्तेः । पुष्पेभ्य इत्यादौ सृह्यतीत्या-
 दिशब्दसमभिव्याहारं विना चतुर्थनुपपत्तेश्च । न च सृह्यतिश-
 व्यार्थयोगएव चतुर्थी साधुः, पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि चतुर्थापत्तेः ।

ततः सकलवेदवदार्थदर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयोऽन्यथा अन्यपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुताधीतावधृतसमृत-साङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थः तद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति । को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठानेतावानेवायमान्वाय इति निश्चिनुयात्, कश्चार्वाग्वृद्धनिः-शेषाः श्रुतीर्गन्यतोऽर्थतोवाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा ।

अचापि प्रयोगः । वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्याख्याताः अनुष्ठातुमतिचलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठान-

तथापि स्वयं सतानामेव योग्यासञ्जसाकाङ्क्षपदानां श्रुतपदैः सहैकार्थप्रतिपादने तात्पर्यकल्पनं श्रुतार्थापन्निविषयः स्थादिति चेत् । न । वेदे परस्यस्मभिव्याहृतपदानामेकार्थप्रतिपादने तात्पर्यापलक्ष्येः । तस्य चोचारणाभिप्रायान्यतरनियतविषयलेनोभयथाऽपीश्वरसिद्धिरित्याश्रयेनाह । गत्यन्तराभावादिति ।

कार्य्यत्यादिकारिकायां धृत्यादेरित्यपि व्याचष्टे । (१) स चेति । श्रुतः श्रोतृण याचाल्लतः । अधीतोऽन्नानविषयार्थः । धृतः सतताभ्यासेन दृढसंस्कारः । तद्विपरीतः विनैवाश्ययनं ज्ञातसकलोपाङ्गवेदार्थः, अध्यापितधारितादिवेदार्थो वा । कदाचिदिति वाधनिरासाय । एकदेशदर्शित्याख्यातवेदात् शिव्याणां अदूया

(१) स चेतौति तथा च धृत्यादेरित्यनेन वेदधारकत्वादिकमुक्तमिति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः ।

वात्*, यदेवं तत्सर्वं तदर्थविद्वास्यात्, यदा मन्त्रादिर्णहितेति । अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादनुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात् । अनुष्ठातार-एवादेष्टार इति चेत् । न । तेषामनियतवोधत्वात् । वेदवहेदानुष्ठानमयनादीति चेत् । न । तद्विस्ततन्वं शा, वेदार्थवोधतन्वं वा । आद्ये निर्मूलत्वप्रसङ्गः । द्वितीये त्वनियमापत्तिः । न इसर्वं ज्ञाविशेषे पूर्वेषां

(१) प्रवर्त्तमानानां निष्पत्तानुष्ठानमस्तीत्यनैकान्तिकमित्यत उक्तमनुष्ठानिति । तत्रानुष्ठातृष्णामव्यवस्थितमतिलाभावादित्यर्थः । अनुष्ठान-हेतुमाह । अव्यवस्थानादिति । अर्थनिष्पत्तयेति शेषः । अन्यथा त्वनि-यतमनुष्ठानं स्यादित्याह । अव्यवस्था वेति । अर्थनिष्पत्ताव्यवस्थानादि-र्थर्थः । अनादेशिकत्वात्, अनौपदेशिकत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वेषा-मेव खतन्ववेदार्थज्ञानं प्रमाणमाधुनिकानान्वप्रमाणं स्यादित्यतश्चाह । ॥ हौति । न च कश्चिदेदार्थेऽस्तीत्यनेन रूपेणासादादिभिरेव व्या-

* निष्पत्तानुष्ठानत्वात्,—इति का० ।

† अन्यथा त्वनाश्वासेनार्थाव्यवस्थापनादनुष्ठानव्यवस्था न भवेदनादेशि-कत्वात्,—इति का० ।

(१) एकदेशदर्शीति नवीश्वरव्याख्यानमादाय तस्यापि पक्षसमतया कथ-मनैकान्तिकम् । अन्यथा तादृशस्यात्ते कदाचिदनुष्ठात्मतिष्ठन्व-स्यापि समवेग तत्पदोपादनेऽपि अभिचारापत्तेरिति चिन्तनम् ।

तद्वेषाधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति निधा-
मव्याप्तिः ।

पदात् खस्त्वपि । श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम् ।
तत्त्वं सार्थकं, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमा-
नत्वात्, घटादिपदविदिति सामान्यतः सिद्धे कोऽस्यार्थ-
इति व्युत्पित्सोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत्;

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत ।

या लोकचयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः,—
इत्यर्थवादात् । यववराहादिवदाक्षेषादा । तद्-
यथा । ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते,—

खानादनुमाने चिद्वसाधनं, येन रूपेण वेदार्थेव्याख्यात इति लोके
व्यवहारः, तादूषेण व्याख्यानस्य विवचितत्वात् । यदा, (१)वेदा वा-
ख्यानात्कूलतद्विषयानिव्यज्ञानभिज्ञानसमानविषया वाक्यलात्,
वेदा एतद्विषयानिव्यज्ञानान्यज्ञानविधिता धृतवाक्यलादिति भावः।
अविगानेनेति । निर्थकतया प्रसिद्धभावेनेत्यर्थः । अतएव लोकैव
व्यभिचारः, निर्थकात्मैव तेषां प्रसिद्धेरिति भावः । यथा खर्गपदे
विधिशेषौभृतार्थवादात् शक्तियहः, तथा प्रकृतेऽपौत्याह । निर्णय-
इति । अर्थवादमाह । उत्तम इति ।

यववराहादिवदिति । यवमयस्त्वर्भवति वाराहौ चोपनत् वैतते

(१) वृथादेविवभिप्रायेणाह वेदा इति ।

सर्वज्ञता त्रितीयादिकोधः

स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोव्यधिज्ञाः

षड्गुरज्ञानि महेश्वरस्य,—इति ॥

एवमूलोऽर्थः प्रमाणवाधित इति चेत् । न । प्रागेव
प्रतिषेधात् । तथापि न तच प्रमाणमस्तौति चेत् ।

कटे प्राजापत्यं चिकौतीत्यत्र यववराद्वेतसशब्दाः किं वाङ्मूलायस-
जमूलां वाचकाः, उत दौर्घश्कशूकरवच्छूलानामिति चेच्छार्थ-
यवहारदर्शनादिप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायेऽनुष्ठानापत्त्या तत्य-
दवदेप्रामाण्यसंबन्धे, पूर्वपत्तः; व्युत्पत्तियाद्विविवेषात्
कल्पादावपि शक्तिरेव, पिकनेम* तामरसपदेषु चेच्छप्रसिद्धेरादर-
णावेति ।

राद्वान्तस्तु । वसन्ते सर्वस्यानां जायते पञ्चातनम् । मौद-
मानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कनिश्चालिनः । वराहं गावोऽनुधावन्ति ।
असुजोवेतसः । इत्यादिवाक्यशेषरूपवेदविरोधिनौ चेच्छप्रसिद्धिर्ह-
येति चेच्छप्रसिद्धौ निरक्षायां निःप्रतिष्ठार्थयवहाराच्छक्तियहः ।
यत तु वेदविरोधोनास्ति, तच पिकादिपदेष्वभियोगवत्वान्चेच्छानां
तप्रसिद्धेरेवादरणीयेत्यर्थः ।

प्रहते विधिशेषीभूतं वाक्यशेषमाह । सर्वज्ञतेति । त्रितीयभोगे-

* नेमि,—इति का० ।

खग अस्तीति का अहा* । न चुक्तविशेषणे सुखे
किञ्चित्प्रमाणमस्यसदादीनाम् ।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्थते
इति चेत् । न । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अवधृते हि
स्वर्गरूपे तच प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदव-
धारणमिति । पूर्ववृहप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति
चेत् । न । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । विशिष्टाहृष्टवशा-
त्कदाचित्कस्यचिद्देवंविधमपि सुखं स्यादिति नात्ति
विरोधः, तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत् । तुत्य-
मितरचापि ।

अचापि प्रयोगः । यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्ते
प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे
प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चायं जगत्कर्मरौति ।
अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्या-

* याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्थते
इति चेत् । अलुप्तगतिः नित्यप्रयत्नः । अङ्गनि धर्माः । उक्तविशेषणे
दुःखादिसंभिज्ञाभावादिविशिष्टे । याज्ञिकेति । खौकिकसुखाति-
गत्यसुखं विना बङ्गविन्नव्ययाद्यास्तसाथे कर्मणि प्रवृत्तिर्न खादित्यर्थः

* प्रत्याशा, —इति क्रौ० ।

इराकुपपत्तिरिति । एतेन रुद्रोपेक्षमहेन्द्रादिदेवता-
विशेषवाचका व्याख्याताः ।

अपिच्च । अस्मित्यदं खोकवदेदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च
खोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् ।
नाथात्ममाचमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् । अपि
तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चरयति, तमेवाह । तथैवान्वयव्यतिर-
ेकाभ्यामवसायात् । ततो खोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य
वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः, अन्यथाऽप्रयोगप्रस-
ङ्गात् । न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहं शब्दं, सरेव
तदा तस्यार्थं इति युक्तम् । तथा सति मामुपासीते-
त्यादौ स एवोपास्यः स्यात् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते,—

इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यश्वर्यं समधिगच्छेत् ।
तथा चोपासनां प्रत्युत्तमत्तकेलिः स्यात् । खोकव्यवहार-

एतेनेति । रुद्रादिपदेष्वपि रुद्रस्त्वयन्क इत्यादिवाक्यशेषान्तिर्णय-
रत्वर्थः ।

यदि अस्मच्चब्दस्तोच्चारयितरि ग्रन्तिः; तदा, वाच्यस्त्वया
मद्दणात् स राजेत्यत्र कविरेवास्मच्चब्देनोच्चेत इत्यत उक्तं स्वात-
न्त्रेणेति । अन्यकर्तृकलेनोच्चारणाभावः स्वातन्त्र्यम् । अतएव गृह्णामि
ते शौभगतायेत्यादावपि नेत्रवाचकत्वम्, अस्वान्वयपरतयैवेष्वरेणो-

शोच्छिवेत् । तस्मान्नानुकृताऽस्य वाचोऽपि तु वक्तौवेति
स्थिते प्रयुज्यते । वेदे असच्चब्दः स्वप्रयोग्युक्तवचनः
असच्चब्दत्वात् लोकवदिति ।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः । तेषां
बुद्ध्युपक्रमप्रभापरामर्शाद्युपहितमर्थादत्वात्, तस्य च
वक्तृधर्मत्वात् । बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽवि-
स्तरणच्च प्रभः, प्रतिसन्धानच्च परामर्श इति । एवच्च
संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः ।

न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति
युक्तम् । शिष्यप्रतिबोधनायाहार्थत्वेनाविरोधात् । को-
धर्मः कथंलक्षणक इत्यादि भाष्यवदिति । एतेन
धिगहोवत इन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः ।

चारितलात् । असच्चब्दलादिति । अनन्यपरासच्चब्दलादित्यर्थः ।
तेषामिति क्रमेण यच्चब्दादीनामर्थकथनम् । धर्म इति । अथातो-
धर्मजिज्ञासा इत्यनेन ग्रास्तप्रयोजनमभिधाय विशेषेण धर्मजिज्ञासोः
ग्रास्तारम्भे शिष्यजिज्ञासासुपादाय मौमांसाभाव्यम् । को धर्मः कथं-
लक्षणकः कान्यस्य साधनानीति यथेत्यर्थः । एतेन, बुद्ध्युपक्रमादीना-
वक्तृधर्मलक्षणेन । गहोविस्मयेदातुशयानां वक्तृधर्मलादित्यर्थः ।

सोके लिङ्गादीनामात्पेच्छायां ग्रन्तिप्रहादेदेऽपि स एवार्थः । न च
वेदार्थे असादादीनामिच्छा सम्भवतौति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह ।

प्रत्ययादपि । लिङ्गादिप्रत्यया हि पुरुषबौरेयनि-
योगार्था भवन्तः तं प्रतिपादयन्ति । तदाहि ।

प्रवृत्तिः कृतिरेवाच सा चेच्छातोयतस्व सा ।

तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽयवा ॥७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्याः* सतौ न तावत्कायपरि-
स्यन्दमाचम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात् । नापौ-
च्छामाचं, ततएव फलसिद्धौ कर्मानारम्भप्रसङ्गात् ।

लिङ्गादौति । नियोगोऽभिप्रायः, अन्येषां लिङ्गर्थले बाधकस्य वक्तव्य-
बादित्यर्थः । प्रवृत्तिरिति । अव्यच ज्ञानादेरपि प्रवृत्तिपदवाच्यलेऽच
कृतिरेव सा विवचिता इत्यर्थः । तथाच कृतिकारणेच्छाज्ञानविषयो-
विधिरित्यन्येषां मतम् । खमतमाह । तज्ज्ञापक इति ।

यथा चात्मेच्छाविषयलेन प्रवर्तकज्ञानविषय इष्टसाधनलभम-
नुमीथते, तथा वक्ष्यति । तच्च परमतनिरासं विना न भव-
तौति तन्निराकर्त्तुमाह । प्रवृत्तिः खल्लिति । विधिकार्या, वि-
धिज्ञानकार्यत्यर्थः । आत्मेति । चेष्टां विनाऽपि विधर्थसत्त्वा-
दित्यर्थः । ततएवेति । इच्छामाचेष्ट विधर्थनिर्बाहे बङ्गविज्ञ-
यथायासाधयागाद्यकरणप्रसङ्गादित्यर्थः । तत इति । हतौ नायं,
क्रियमाणयागस्तोपयोगादित्यर्थः । आत्मज्ञानेति । मोक्षकामस्त

* विधिकार्यः,—इति आ० :

ततः प्रयत्नः परिशिष्टते । आत्मज्ञानमूलदयादावपि
तस्याभावात् । तदुक्तं, प्रवृत्तिरारम्भः,—इति ।

सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामाचावस्थितात्; नासौ विधिः,
तच्च शास्त्रवैयर्थ्यात् । अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्ति-
सिङ्गौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात् । न च प्रवृत्ति-
हेतुजननार्थं तदुपयोगः; प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञान-
योनित्वात्, ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्,
तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियाम-
काभावात् ।

तस्मात्, यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रस्तुते;
सोऽर्थविशेषः, तज्ज्ञापकोवाऽर्थविशेषोविधिः प्रेरणा
प्रवर्त्तना नियुक्तिर्नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति
स्थिते विचार्यते । स हि, कर्तृधर्मो वा स्यात्,
कर्मधर्मो वा, करणधर्मोवा*, नियोक्तृधर्मो वेति ।
न प्रथमः ।

ज्ञानविधाने भूतेषु दयाविधाने च चेष्टायामभावेऽपि यत्तत्त्व-
सत्त्वादित्यर्थः । आरम्भो यत्नः । तत्प्रत्यायनार्थमिति । ग्रा-
स्त्वस्य ज्ञापकतया स्वरूपसङ्केतौ ग्रास्त्वानुपयोगादित्यर्थः । तदिदं

* करणधर्मो वा,—इति नाल्लि क्री० का० ।

इष्टशानेरनिष्ठामेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।

असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्करात् ॥८॥

स हि न स्पन्देत्, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यत्याप्तेः ।

ग्रामं गच्छतौत्यादावतिव्याप्तेष्व । नापि तत्कारणं
प्रयत्नः, तस्य सर्वास्थानसाधारणत्वात् ।

परमतनिराकरणं विना न सिद्धति, तदर्थमुपन्यस्ति । ए हीति ।
कर्तृधर्मः प्रवर्त्यपुरुषधर्मः (१)स्पन्द इष्टशा प्रयत्नो वा । कर्मधर्मो-
ज्ञूर्वस्य क्रियाद्या वा धर्मः कार्यतादिः । करणधर्म इष्टशाधनलं
गच्छत्यापारो भावना वा । नियोक्तृधर्म आप्नाभिप्रायः ।

तत्र स्पन्दस्य विधिलं दूषयति । इष्टशानेरिति । अव्याप्तिव्याप्ति-
भामित्यर्थः । यत्क्ष विधिलं दूषयति । अप्रवृत्तेरिति । यत्काच्छानि-
ष्टशाधनसाधारणादित्यर्थः । इष्टशाद्या विधिले वाधकमाह । विरोधत
इति । इष्टशाद्या विधिले तथैव तत्त्वनादिरोध इत्यर्थः । न चेष्टा
ज्ञाता प्रयत्नजननौ किमु सत्त्वा, न च लिङ्ग-वरणकाले वा सतीत्याह ।
असत्त्वादिति । न च लिङ्गेव तां जनयति, तत्र ज्ञानकारणत्वत्यागा-
पत्तेः, लिङ्गं विनाइपीच्छोत्पत्तेष्वेत्याह । प्रत्ययेति । उपायगोचरप्रवृ-
त्ताविष्टशाधनलज्ञानस्य छेतुलनिष्ठयात् तत्सङ्कीर्णच्छायाः सङ्कल्प-

(१) स्पन्द इति यद्यपि स्पन्दो न पुरुषधर्मस्तथापि तदवस्थाप्रश्नरौरे
स्पन्द इति तथोक्तम् । तत्र न प्रथम इति मूलं कर्तृधर्मोनेति
कारिक्या गतार्थमिति यद्यपि, तथापि स्पन्दादित्तिके प्रथमः
स्पन्दोनेत्वर्थः । उपसंहारच्च कर्तृधर्मोनेत्वेते ।

ननु न सर्वं प्रयत्नरथं प्रत्ययार्थः, करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिण्ठस्तस्याभावात् । संख्यामाचाभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात् । ततो लिङ्गादिवाच्चरथं प्रयत्न इति । न । कुर्यादित्यचापि तुल्यत्वात् । प्रयत्नमाचस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराङ्गताऽपन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान् तुल्यत्वमिति चेत् । न । तथापि तुल्यत्वात् । न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्ययं आपद्येत्,

रूपायाः प्रवर्त्तकले लाघवादिष्टसाधनतैव विधिरित्याह । बहुरादिति ।

करोतीत्यच यत्त्वं छधातुनैवोक्तव्यादाख्यातमाचस्य यद्वार्थे पौनहस्तं स्थादिति नाख्यातमाचं यत्तमभिधत्ते, किन्तु लिङ्गेवेत्याह । नन्विति । ननु यदि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो नाख्यातार्थः, तदा तद्वयोगोव्यर्थं इत्यत आह । संख्येति । एकत्वादिसंख्यामाचमाख्यातार्थः, तत्प्रत्ययनार्थनेव तद्वयोग इत्यर्थः । तर्हि लिङ्गपि न यद्वार्थः, कुर्यादित्यच पौनहस्तापत्तेः । अथाख्यातात् छतेरूपस्थितावपि तात्पर्याभावात् वा नाम्नीयते; किन्तु संख्यामाचं, तर्हि करोतीत्यादावपि हस्तमित्याह । कुर्यादित्यचेति । यदि कुर्यादित्यच यत्तमाचं छधात्वर्थः, तस्य च चैचादिसमन्वितमनुकूलं वा प्रत्ययार्थं इति विशेषः, तदा करोतीत्यादावपि हस्तमिति शङ्कोच्चराभ्यामाह । यत्तमाचस्येति । अपि च । छतेर्धात्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाच, प्रकृति-

एको द्वौ बहुव एषिषिषतीत्यादौ व्यभिचारात् । तथा द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते इत्यादावपि तथा स्यात् । प्रत्येकमन्यथा सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुत्यत्वात् ।

रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्बवे का गतिरिति चेत् । तत्त्वः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या । लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत्तुत्यम् । लिङ्गः कार्यत्वे दृढव्यवहारा-

प्रत्यययोरन्यत्र समानार्थलदर्शनादित्याह । न चेति । एकस्म प्रकृतिरूपस्य, अन्यस्य प्रत्ययरूपस्य, तद्विपर्ययसादवाचकात्मित्यर्थः । अथैक इत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरिक्तं द्वितीयमेकत्वादिकम्, एषिषतीत्यत्वापरेच्छा प्रत्ययर्थः, तदा करोतीत्यत्र यद्वान्तरमेवाख्यातार्थ-इत्यस्तित्याह । तचेति । ननु द्वितीयसंख्येच्छायद्वाननुभवात् तथा, प्रकृतिप्रत्यययोः साम्येनान्वयानुपपत्तेरित्यत आह । प्रत्येकमिति । तथा चोभयोपस्थितेरावश्यकत्वेनैकस्थानन्वयेऽप्यदोषादित्यर्थः ।

रथो गच्छतीत्यादावित्यादिपदात् जानाति यतते निद्रातीत्यादे-र्गेत्यम् । तत्र धात्वर्थानुकूलत्यन्नाभावेऽप्याख्यातप्रयोगात् । यदि चाचेतने व्यापारमाचमाख्यातार्थः, तदा चेतनेऽपि तथेत्यर्थः । कृधातोर्यन्नार्थत्वस्मोभयसिद्धिलादचेतने यथा करोते: प्रयोगो लाचणिकः, तथा रथो-गच्छतीत्यादावाख्यातस्येत्याह । तुत्यमिति । लिङ्गः स्त्रामनि प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञाते कार्यताज्ञाने दृढव्यवहारेण शक्तिपहात्तस्य प्रयन्नार्थत्वे

व्युत्पत्तौ सर्वे समज्जम्, आख्यातमाचर्य तु न तथेति चेत् । न । विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः । अस्ति च तदिह । किं करोति ? पचति, पाकं करोतीत्यर्थं इत्यादिदर्शनात् ।

तथापि फलानुकूलताऽपन्नधात्यर्थमाचाभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकर्त्तव्यनायां कल्पनागौरवं स्यात्, अतो विवरणमपि तावन्माचपरमिति चेत् ।

मानमस्ति न लाख्यातमाचर्येत्याह । लिङ्गं इति । पचति पाकं करोतीत्यादौ यत्तार्थकरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् छृङ्खलवहारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः, किं करोतीति यत्तविशेषप्रश्ने पचतीत्युप्तरख यत्तार्थलं विनाऽनुपपत्तेश्च प्रकृतेऽपि मानमस्तीत्याह । विवरणादेरिति ।

ननु धातुः खल्पेण स्वार्थं भावमाह, आख्यातन्तु यावता कर्मचणनिश्चयेन फलं सिध्यति तावति वर्तते, ओदनं पचतौति दर्शनात् । न श्वेतेन कर्मचणेनोदनः सिध्यति । अतः फलार्थी व्यापार-समूहो भाव्यत्वान्नावनेत्युच्यते, भाव्यमानस्य तस्य फलसाधनत्वात् । फलानुकूलताविशिष्टयत्वाच्चले तु कल्पनागौरवमिति ग्रहते । तथापीति । पचेत्सावन्तुषबुषप्रचेपणादिव्यापारकलापएवार्थः । तस्यैव रूपपराद्विनिष्पत्तिष्ठणफलं प्रत्यनुकूलता आख्यातवाच्या, अधिकयत्नस्यापि वाच्यले गौरवमिति ग्रहार्थः । तावन्माचपरं, धात्वर्थस्य फलानुकूलतामाचपरं; न तु यत्त्वपरमित्यर्थः ।

भवेदप्येव* वदि पाकेनेति विद्युयात् । न त्वेतदस्ति ।
धात्वर्यस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं
प्रत्येव किञ्चिदनुद्वासताऽपम्बं प्रत्येनाभिधानीय-
मिति युक्तम् ।

तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वयेनेति कुत-
इति चेत् । नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना

ओदनं पचतौत्यत्र धात्वर्यः पाक ओदनानुकूल इत्यर्थै^(१) काषे-
नौदनं पचतौतिवदोदनं पाकेन करोतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । न
चेष्टापत्तिः, किं करोति पचति पाकं करोतीत्यनुभवस्य सार्व-
लौकिकत्वात्, कर्चन्यानुपपत्तेष्वेति परिहरति । भवेदप्येवमिति ।
एवमप्यनुकूलत्वापारमाचमाच्यातार्थाऽस्तु न तनुकूलयन्नः, तथाले
बाधकं विनैवाच्यातमचेतनेषु गौणं कर्त्तव्यमिति गौरवमित्याह ।
तथापौति । यद्वार्थकरोतिनाऽच्यातार्थस्य विवरणात् तस्य

* भवेदप्येवत्, — इति श्री० । भवेदपि तत्, — इति आ० ।

(१) काषेनौदनं पचतौति वदिति यद्यपि काष्ठकरणकः पाकओदनानुकूल-
इत्यन्वयसम्भवात् प्रयोगेऽपि पाकेन पचतौति न प्रयोगप्रसङ्गः, पाके-
पाककरणत्वानन्यात्, तथापि पाकं करोतीति विवरणं न स्यादित्य-
चैव तात्पर्यम् । यद्वा, एतदखरसादेव स्यतं हेतन्तरमाह कर्चन्या-
नुपपत्तेष्वेति चैत्रचोदनं पचतौति शेषः । परिमलस्तु एवं पाकस्य
साध्यता न प्रतीयेत किन्तु सिद्धता, सतः पाकस्तिङ्गताचापकप्रयो-
गोपत्तद्वयपरं पाकेनेयुक्तमिति ।

तस्यान्यथा कर्तुमशक्त्वात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलताऽपत्तिमाचमेव करोत्यर्थो न तु प्रयत्नेत् । सोऽपि इनैनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो न तु यत्क्षमाचेण । प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात् । तदरं तावन्माचमेवात्मा लाघवाय । अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयै, अचेतनेषु सर्वच गौणार्थास्तिङ्गोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत् । अचोच्यते ।

चावाधितलात् प्रमाणवतो गौरवस्थापि न्यायत्वादित्याह । नियमेनेति ।

न तु करोत्तर्ण यत्तार्थः, किञ्चनुकूलव्यापारमाचार्थः । यत्नोऽप्यनुकूलत्वैनैवाख्यातार्थः । अन्यथा आख्यातार्थस्य यत्नपदपर्यायतापत्तेः । (१) अतएव, यत्नएवाख्यातार्थः, आनुकूल्यन्वयस्यभित्यपात्मम् । एवम् धात्वर्थस्य पाकादेः साधताऽप्युपपश्यते । न च धातुनैव स्वार्थः साधत्वेनोच्यते इति वाच्यम् । पाक इत्यचापि तत्प्रतीत्यापत्तेः । यत्नस्य वाच्यत्वेन (२) गौरवापत्तेः । मुख्ये बाधकं विनैव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य गौणत्वापाताचेत्याह । यस्य कस्यचिदिति ।

(१) अतएवेति यत्नपदपर्यायतापत्तेरित्वर्थः ।

(२) नम्नचेष्टापत्तावपि न चतिरित्याशङ्का गौरवापत्तेरिति । आपारस्य सामान्यतया जघुत्वमित्यभिमानेनेदम् ।

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्र एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ६ ॥

यत्र पूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात् । हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्र पूर्वकत्व-प्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्र एव तावदवसीयते । अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्वकत्वाविशेषात्, घटादयः कृताः न कृताल्लङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः । तेन च सर्वमास्थातपदं विभ्रियते इति सर्वच सर्वार्थं इति

क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्रजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानेन घटाङ्कुरथोः कृताकृतव्यवहारात् त्रिजनकृत्यव्युत्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचक-लाङ्कृत्यार्थत्वम् । क्रियामार्थार्थले तु क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः सादिति कारकमाचेऽतिप्रसङ्गः । एव च कृत्रो यत्रार्थत्वात् तेन चास्थातविवरणात् तस्यापि यत्रार्थकत्वमित्याह । कृताकृतेति । कृतिस्य करोत्वर्थः । एव मास्थातस्य यत्र पदपर्ययताऽपत्तिं निरस्थति । पूर्वंति । परस्मिन्मुक्तरकालवर्त्तिनि धार्लर्थं सति सैव कृतिरेव पूर्वा साधनी-भूता भावनेत्युच्यते । तेन फलसाधनीभूतः प्रयत्नो भावना, सैव चास्थातवाच्या ।

यदा, फलानुकूलधार्लर्थं पूर्वापरव्यापारप्रचयजनिका पूर्वापर-

निर्णयः । तथा च समुदिते प्रवृत्तं पर्हं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते । विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे ओचिय-
स्मिन् पूर्वापरौभूतत्वे चति छतिराख्यात्यार्थाभावना, भाव्यते फल-
मनयेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः ।

(१) नन्देवं पूर्वापरौभूतत्वं यत्तत्त्वमनुकूलत्वस्तेति चित्यमाख्यात-
वाच्यमिति तदभावे कथमाख्यातपदमचेतनेषु प्रयुज्यते इत्यत
आह । तथाचेति । यत्तत्त्वं पूर्वापरौभूतत्वानुकूलत्वे प्रवृत्तमाख्यातं,
धार्वर्थस्य फलानुकूलतामाचे रथो गच्छतौत्यादौ प्रयुज्यते इति
खाचणिकमित्यर्थः । समुदितप्रवृत्तस्य पदस्यैकदेशे प्रयोगे निद-
र्शनमाह । विशुद्धिमात्रमिति । ओचियश्वद्दोऽधीते इत्यनुशा-
सनात् छन्दोऽधेष्ठब्राह्मणव्यक्तिः, जन्मना ब्राह्मणे ज्ञेय इति
स्मते र्जन्मसंख्यारविद्यासमुदायवद्ब्राह्मणव्यक्तिर्वा ओचियपदग्रन्था ।
अतो विशुद्धब्राह्मणमाचे यथा खचणया प्रयोगः, विशिष्टशक्तपदस्य
विशेषेण ग्रन्थसमन्विति तात्पर्यादित्यर्थः ।

ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न खाचणिकः । उपस्थित्यर्थं हि खचणा ।
विशिष्टशक्तपदादिशिष्टोपस्थितौ विशेषमप्युपस्थितमेवेत्ययोग्यतया
विशेषांशमपहाय विशेषणान्वयस्य सुख्यवृत्त्यैवोपपत्तेः । मैवम् । तस्म
धर्म्यन्तरान्वितत्वेनोपस्थितस्येतरधर्म्यनाकाङ्क्षिततया स्वतन्त्रतदुप-
स्थित्यर्थं खचणाया न्यायत्वात् ।

(२) नन्देवमिति यद्यपि इयवाच्यतयैव यत्पदपर्यायताग्निरासस्तथापि
पूर्वापरौभूतत्वप्रकारकाप्रतौतिमभुपेत्व तदप्याख्यातपदवाच्यमित्युक्त-
मिति ध्येयम् ।

पद्वत् । अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः; प्रथमे पुरुषे जानाति इच्छति प्रयतते अथवस्यति श्रेते संश्रेते इत्यादयस्य गौणार्थाद्याचेतनेषु । न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्बवे शक्तिकल्पना युक्ता, अन्यान्यानेकार्थत्वमिति स्थितेः । अतएवानुभवोऽपि, याव-

अतएव, पुरोडाश्चकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाश्चप्रयोजनकलेनोपस्थितस्य कपालस्य प्रयोजनान्तरानाकाङ्क्षितलात् खतम्बकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा । पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पद्मगतलेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्त्तव्यस्य धर्म्यनरनिराकाङ्क्षितलात् कुमुदपरते पङ्कजपदस्य लक्षणेति विपक्षितं द्वितीयाद्याद्ये ।

अपिच, अचेतनेषु सर्वत्राख्यातस्य गौणत्वं मा भूदिति मानिनक्षत्र यत्रस्याख्यातवाच्यत्वानभ्युपगमः, तत्र तवायापतितमित्याह । अन्यथाऽपौति । मध्यमोत्तमपुरुषलिङ्गोः सम्बोधवकृविषयत्वाच्चिन्त्यादौ तत्प्रयोगः; प्रथमपुरुषेऽपि जानातीत्यादिप्रयोगश्चाचेतनेलक्षते यथा गौणः, तथाऽसम्भवते रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोग-इत्यर्थः । न चाचादिपदवदनेकार्थत्वम्, (१) अचादिपदवैधर्म्येणैकचैव वाचकता, अन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगोपपत्तेरित्याह । न चेति । अत्रैवानुभवं प्रमाणयति । अतएवेति ।

(१) अचादिपदवैधर्म्येणैति विनिगमकाभावात्तत्रोभयत्र शक्त्या जानार्थत्वमत्र चैकचैव निष्पाधिप्रयोग इत्यपरत्र ज्ञाणा । अन्यथा गङ्गादिपदस्यापि तीरादौ ज्ञाणा न स्यादित्यर्थः ।

दुक्तं भवति पाकानुकूलवर्तमानप्रयत्नवान्, तावदुक्तं भवति पचतीति । एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाक्षीदिति । एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्ष्यतौति । न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति । अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

अपि च । कर्तृव्यापारेव कृर्मर्थश्चेतनश्च कर्ता, अन्यथा तद्वास्थाऽनुपपत्तेः । न द्विभिर्धीयमानव्यापारवस्त्रं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वप्रसङ्गात् । नाप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशास्त्रित्वं कर्तृत्वं, योग्यतायाएवानिरूपणात् । फलानुगुणमाचस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । नापि विव-

अतिथावपौति । अमात् श्यामस्य अमग्नात्तेः पाकानुकूलादित्यर्थः । कर्दृष्टपव्यवस्थयेति व्याचष्टे । अपिचेति । यस्य व्यापारं धातुराख्यातं वा प्राधान्येनाभिधत्ते, खतश्चश्चेतनोऽचेतनश्च स कर्त्तेत्यत्राभिधानयदि विशेषणं, तत्राह । न हीति । कर्दृलमज्ञात्वा तत्र कर्दृपदप्रयोगभावाद्वगते कर्दृले शब्देन तदभिधानं, तेन कर्दृलावगमदत्यन्योन्याश्रयश्चेति भावः । अथाभिधानमुपलक्षणमुपलक्ष्या च तद्योग्यता, तत्राह । नापौति । योग्यतावच्छेदकरूपाङ्गाने अस्त्राङ्गानादित्यर्थः । न च प्रधानक्रियानुकूलव्यापारलभेव तदवस्थेदकमतिव्याप्तेरित्याह । फलेति । फलानुकूलव्यापारवत्तथा चक्षुरकं विवक्ष्यते, स कर्त्तेति नोक्तदोष इति मतं निरस्ति । नापौति ।

क्षातो नियमः, अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात् ।
स्वापारे नेदमनिष्टमिति चेत् । एवं तर्हि,

स्वापारे च कर्तृत्वं सर्वचैवास्ति कारके,—

इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः । न स्वापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया । अस्ति हि कांचित् क्रियासु द्विश्य प्रवर्त्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगे न त्वान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत् । तर्हि तदपेक्षयैव कर्तृकर्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम् । स्वातन्त्र्यादौति चेत् । ननु तदेव किम्न्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्चाभिधीयतामिति । तस्मात् सर्वच समानव्यापाररवाख्यातार्थः ।

तथापि फलानुगुणतैवात्मा प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्त्वाक्षेपेतो लप्स्यते इति चेत् । न ।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्वचाख्यातगोचरः ।

ननु स्वापारे सर्वेषां कर्वत्वमिष्टमेवान्यत्र करणादौत्याह । स्वापार दृति । तर्हीति । प्रधानक्रियापेच्चयैव यत्कर्वत्वं करणादिव्यादृतं तस्यैव किं लक्षणमित्यर्थः । स्वातन्त्र्यादौति । स्वतन्त्रः कर्त्तनिपादिनिलक्षणादित्यर्थः । तस्यान्यस्य व्यवस्थाबोजस्याभावाज्ञानचिकौर्षाकृतिसमवायिलमेव तदाच्यमित्याह । नव्विति । आचे-

तथा विवरणश्रौत्यादाक्षेपानुपपत्तिः ॥१०॥

केन हि तदाक्षिण्येत । न तावदनुकूलत्वमाचेष, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात् । न हि यत्नत्वैकार्थसमवायेवानुकूलत्वम् । अतएव न संख्या, तस्याः संख्येयमाचपर्यवसायित्वात् । कर्वेति चेत । न । द्रव्यमाचस्याकर्त्त्वात् । व्यापारवतस्वाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनौयत्वात् । नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते इत्यादौ तदसमवात् । न इच्छ धात्वर्थोभावना-

पेति । पाकादौनां यत्रं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । पादच्छस्य प्रागेव विद्यत्वादन्तिमं पादं व्याचष्टे । केन हीति । तत्रयत्नत्वमित्यर्थः । न हीति । प्रयत्नस्यायनुकूलत्वात्, तथाने वा रथो गच्छतीत्यादितवापि गौणं स्यादित्यर्थः । तस्या इति । सङ्क्षया सङ्क्षेयमाचेपेऽपि न प्रयत्नाचेपः, प्रयत्ने सङ्क्षया अभावादित्यर्थः । कर्वेति । (१) आख्यातवाच्येनेत्यर्थः । परमते तस्याख्यातवाच्यत्वात् । कर्त्ता न द्रव्यमाचं, द्रव्यमाचस्यायत्नवत्त्वात् तेन यत्नस्यानाक्षेपादित्याह । द्रव्यमाचस्येति । नापि व्यापारवन्माचं, यत्नरहितस्यायचेतनस्य व्यापारवत्त्वात्, यत्नरूपव्यापारवदभिधाने तु प्रयत्नोऽपि वाच्यएव स्यादित्यर्थः ।

(१) न तु कर्त्ता उपस्थितः कथमाक्षेपहेतुः स्यादत आह आख्यातवाच्येति ।

प्रेक्षौ, सन्ताया नित्यत्वात् । तच्च न भविष्यतीति चेत् ।
न । पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात् । भाव-
नेष्टरागेण ज्ञातथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति । न
च पदान्तरलब्ध्या भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थ-
स्यान्वयः, तदसम्भवात् । न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधी-

दित्याह । व्यापारवत्स्वेति । तच्चेति । आचेप इति शेषः । पूर्वंति ।
(१) पचतीत्यादाविव धात्वर्थानुकूलयत्नानुभवादित्यर्थः । ननु सन्ताया-
नियते पूर्वापरीभावोविरुद्ध इत्यत आह । भावनेति । तदसम्भवा-
दिति । ओदनं पचति चैत्र इत्यत्र पदान्तरेण भावनाऽनुपस्थाना-
दित्यर्थः । अस्माकन्तु अनुकूलयत्नोपस्थितावपि अयोग्यतया स
नान्वौयते इति भावः । न हि धातुनैव भावनोपरकार्योऽभिधीयते
इत्यत आह । न खल्विति । प्रकृत्या धातुनेत्यर्थः ।

फलस्य धात्वर्थतया पचर्योविक्षिन्तिर्लभिवात्, न तु तत्फलको-
व्यापारोऽधःसन्तापनादिः । न चैवं व्यापारविगमे फलसत्त्वकाले
पचतीति प्रयोगापत्तिः, धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्स्याख्यातार्थतया
व्यापारकालात् पचतीति प्रयोगात् । अर्थैवं धात्वर्थतया फलं
क्रियेति तण्डुलादेः कर्मता न खात्, विक्षित्यादिजन्यफलभा-
गिवाभावादिति चेत् । न । परसमवेत्यापारफलशालिनः कर्म-
तात् । स च व्यापारोधात्वर्थ आख्यातार्थीवा, उभयथाऽपि सम-

(१) पचतीत्यादाविवेति तथाच तच्चापि तदाक्षेप आवश्यक इति भावः ।

यते, धातूनां क्रियाफलमाचाभिधायित्वात् । अन्यथा पाकइत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात् । नापि चैच-इत्यादिना पदान्तरेण, प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकार-कार्यत्वात् ।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोप-हितत्वात् तेनाभिधानमापक्षेपो वा । कथमन्यथौद-नमित्युक्ते किं भुङ्क्ते पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेत् । न । पचतीत्युक्ते किमेदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षा-दर्शनात् । सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात् । तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधान-मेवेति ।

वेत्यापारफलग्नालिनस्तुल्लादेः कर्मत्वात् । विक्षित्यनुत्पादे व्या-पाराविगमदग्नायां पाकोवर्त्तते इत्यत्र पाकपदे व्यापारस्त्वर्णेति मतमाश्रित्योक्तं दूषणमिदम् ।

अन्यथेति । यदि धातूनामेव भावनाऽभिधायकलमित्यर्थः । प्रकृ-तीति । प्रकृतिस्त्रैचपदं, प्रत्ययः प्रथमा, तयोरुभयोरपि इद्द्वप्राति-पदिकार्यतया न कारकार्थलं, व्यापारतः कारकलेन कारकार्थस्य भावनार्थलं समाव्येतापीत्यर्थः । कथमिति । ओदनमित्युक्ते भाव-नाविशेषजिज्ञासा तत्पामान्यज्ञानं विना न स्यादित्यर्थः । कर्मपदा-दाचेपतोऽभिधानतोवाऽवश्यकौ तदुपस्थितिरिति भावः । पचती-त्युक्त इति । कर्मपदात्तुचारणेऽपि तदभिधानाचेपयोरभावे पचती-

यत् भावनाधीर्न सादिति भावनाऽभिधायकमात्मातपदं कर्त्त्य-
मित्यर्थः ।

ननु बौजेनाङ्गुरः छनो बौजमङ्गुरं करोतौति यत्तं विना-
पि छञ्जः प्रयोगात् न तस्य यत्रोवाच्यः । नापि कर्त्तपदं
यौगिकं, तथा सति छञ्जो यत्रार्थले तत्त्वस्य कर्त्रार्थले धातुप्रत्यया-
र्थयोः छतिकर्त्त्वाः परस्यरमनन्वयापत्तेः । छतिविशिष्टस्य छतिनिरा-
काङ्गुलात् । एवं छञ्जः क्रियार्थले तत्त्वस्य तदाश्रयवाचकले तयोः
परस्यरमनन्वयएवेत्युभयदर्शने कर्मपदवत् कर्त्तपदं रुद्धमेव ।

तथाच, न कृताङ्गतविभागेन कर्त्तरूपव्यवस्थया च छञ्जो यत्रोऽर्थ-
इति न तेन विवरणादात्मातस्य यत्रार्थलं, किन्तु कूललेन व्यापारएव
तदाच्यः । तेन चेतनाचेतनयोर्धार्थानुकूलव्यापारवस्थादात्मातप्रयो-
गेमुख्यः । न चैवं पथि अमश्यानेऽपि पचतौति प्रयोगापत्तिः,
यत्राच्यलेऽपि तण्डुलक्रयानुकूलव्यतिवति पचतौति प्रयोगापत्तेः ।
यदि तु तस्य प्रयत्रविशेषोवाच्यः, तदा ममापि व्यापारविशेषोवाच्य-
इत्यस्तु । यत्राधीम्बाचेपात् । धार्थविशेषस्य पाकादेस्तेन विनाऽनु-
पत्तेः ।

न चात्मातस्य यत्रोवाच्यः, पचतौत्यस्य पाकानुकूलयत्राच्य-
निति विवरणादिति वाच्यम् । तथा सति कर्त्तुरपि तदाच्यता-
ऽपत्तेः । न हि पाकयत्र इत्येव विवरणम् । अथ तात्पर्यविवरण-
स्थाचेपादिनाऽपि निर्वाहः, तुख्यं यत्रेऽपि । अतएव रथोगच्छति
विद्यते व्योमेत्यत्र न भावनाऽनुभवः । भावनायाधार्थान्वयायोग्य-
तया त्वयाऽपि तत्र गौणत्वाङ्गौकारादिति ।

अत्र वदन्ति । चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलस्यवदानुभवात् च
एवाख्यातवाच्याः, साधवात् । न त्वनुकूलस्यापारः । यद्विवाच्य-
पेत्यथा व्यापारत्वस्योपाधिलेन गुरुत्वात् । न चाचेत्नेऽथाख्यातस्य
मुख्यत्वार्थमनुगतो व्यापारएव शक्य इति वाच्यम् । शक्तिपाइकेव
स्वधुनि शक्तिप्राप्तात् । मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने दृत्यन्तरोच्छेदापत्तेः ।
न च पाकस्य यद्विवाच्यत्वानुभित्या यद्विवापि साभादन्यस्यभ्यलेन
स नाख्यातवाच्याः । चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमान-
यद्विवान् प्रतीयते । न च पाकस्य वर्त्तमानयद्वेन प्राप्तिरस्ति, अती-
तादौ व्यभिचारात् । नापि धार्तर्थनानुभिते यद्वे आख्यातेन
वर्त्तमानत्वाच्यवद्वोधः सम्भवौ, यद्विवापदार्थत्वात् । स्वार्थव्यापार-
वर्त्तमानत्ववोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वात् । न चाचेत्ने आख्या-
तस्य व्यापारवाच्यकलावधारणादेवं कल्पनेति युक्तम् । गौणत्वा
शक्तिभवेण वा तत्राख्याताद्वापारावगमोपपत्तेः । यद्विविग्मदशायां
तत्त्वान्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन
स्वच्छेण्या । रथो गच्छतीत्यत्र यथा । अतोऽन्यस्यभ्यत्वात् तद-
नुरोधेन व्यापारे शक्तिः । (१)अन्यथा तवापि यद्विवाके पचतीति
न स्वादिति ।

(१) अन्यथा तवापि यद्विवाके पचतीत्यादि न स्वादिति । यद्यपि आणारे
वत्त्वेन यद्विवापि शक्यत्वात्त्वाके पचतीति स्वादेव, तथापि तेगाति
रूपेण यदि यद्वो न शक्यत्वदेवं दूषक्यं बोध्यम् । अपरं शब्दप्रकारे
प्रपञ्चितम् ।

स्थादेतत् । अभिधीयतां तर्हि कर्त्ताऽपि । तदन-
भिधाने हि सङ्क्षेयमाचमाक्षिष्य सङ्क्षाकथं कर्त्तारम-
व्यिधात्, न तु कर्मादिकमपि । शाकसूपौ पचति
शाकसूपौदनान् पचतौत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्क्षां

ननु धार्मानुकूलयनस्थात्यातश्क्यले एकशतिकाले पचतौति-
वल्लतेर्धंसे अयिमष्टतेरनुत्पाददशायां मध्येष्यपाचौत्पच्यतौति
स्थात् । यत्प्रचयस्य च श्क्यले पचतौति न स्थादेव, एकदा
तस्थाभावात् । अथ भूतभविष्यतोर्यनाभावनिरुद्धयात् यत्प्रकाले
तदभावात् नोकदोष इति चेत् । न । धंसानुत्पादयोर्यनविशे-
षप्रतियोगिकतया यत्प्रकालेऽपि तस्मात् । तयोः यक्षाङ्गतिप्रति-
योगिकत्वाभावात् ।

मैवम् । यत्त्रात्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहा-
रनिमित्तत्वं, तत्र तावतां धंसैः प्रागभावैश्च भूतभविष्यद्य-
वहारः । न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तकिञ्चिदभावात् । चेत-
नाचेतनभोजनगमनादौ तथैव प्रयोगात् । प्रयोगे चति निमि-
त्तानुभरणात् । धातोरात्यातस्य चानुकूलव्यापारवाचकत्वादि-
भिरनन्यगतिकतया तथैव खौकाराच्चेति ।

चैत्र ओदनं पचति चैत्रेण पचते ओदन इत्यत्र कर्त्तरि कर्मणि
आत्यातार्थसङ्क्षाऽन्यात् कर्त्तव्यकर्मणौ लकारवाच्ये । तेन वाच्य-
गमिनौ सङ्क्षेति नियमो भवति । अन्यथाऽचिप्रसङ्क्षाऽन्यये नियमो-
न स्थादिति वैयाकरणमतमाह । अभिधीयतामिति । का गति-

ैव इति कर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत् । ऐव ओदनं पचतीत्यच का गतिः ।

एकच निर्णीतिः शास्त्रार्थोऽपरचापि तथा, यवव-
राहादिवदिति चेत् । न । पच्यते इत्यादावपि तथा-
भावप्रसङ्गात् । ऐचाभ्यां ऐचैरिति विरोधनिरस्ता
सूप इत्यविरुद्धं कर्म्म समनुक्रामतीति चेत् । ऐचै-
चाभ्यां शाकसूपौ पच्यते इत्यच का गतिः ।

अन्यच निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेत् । न ।
पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात् । तच पूर्वकरव
निर्णयः, पच्यते इत्यच त्वपर इति चेत् । न । विशेषा-
रिति । ओदनमित्येकलेनोपस्थितेनैकलसङ्गाऽन्यविरोध इति पच-
तीत्येकस्मोदनान्वितं किञ्च स्थादित्यर्थः ।

यववराहादीति । यवमयचर्हर्भवति इत्यच दीर्घशूकस्य यवण-
दार्थतथा निर्णीतस्य यवैर्यजेतेत्यादौ न च वाक्यशेषस्थापापि
तस्येव यवपद्वाच्यता यथेत्यर्थः । तथाभावेति । आख्याताभिस्ति-
भावनायाः कर्त्तव्यप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा ओदनः पच्यते देवदा
इति प्रयुज्येतेति भावः ।

अन्यतेति । ऐचाभ्यां ऐचैः सूपः पच्यते इत्यच कर्मणि सङ्गा-
ऽन्यवस्थ निर्णीतलादत्तापि तथेत्यर्थः । पचतीत्यादाविति । देवदा
ओदनं पचतीत्यादावपि कर्मगतैकलान्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । तचेति ।
पचतीत्यच सङ्गाऽन्यः कर्त्ता, पच्यते इत्यच कर्मणेत्यर्थः । विशेषेति ।

भावात् । आत्मनेपदपरमैपदाभ्यां विशेष इति चेत् ।
न । पच्यते पच्यते पच्यते इत्यादौ विज्ञवप्रसङ्गादिति ।

हृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्खायाः ।
तद् यथा, मूयते सुष्यते इत्यादौ । न हि तच्च कर्चा
कर्मणा वा अन्येनैव वा केनचिदन्वयः, किन्तु भावे
नैव । अनन्वये तदभिधायिनोऽनकर्थत्वप्रसङ्गात् । आ

कचित्कर्त्तरि कचित्कर्मणि सङ्खाऽन्वयस्य हृष्टलात् अन्यतरच निया-
मकाभावादित्यर्थः । पच्यते इति । पच्यतदतिहृष्टान्तर्थम् । अतो
यथाऽप्तमनेपदात्पच्यते इत्यच कर्मणा सङ्खाऽन्वयः, तथा पच्यते इत्य-
चापि स्थादित्यर्थः ।

नन्दास्त्रात्पात्त्वाच्यते कर्तुसदाच्यया सङ्खाऽन्वयबोधो न स्तात्,
एकपदोपस्थापितपदार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्थाव्युत्पन्नलात्, अन्यत्र भि-
म्बपदोपस्थापितानामेवाच्यबोधादित्यत आह । हृश्यते चेति । यथा
भाववाच्यकास्त्रात्पात्त्वाच्यताभिधेयसङ्खा तेनैवाच्यते न लाचिप्तेन कर्चा,
साकास्त्रायोग्यासपदार्थमाच्यैवान्वयप्रतियोगित्वात् । भिम्बपदोप-
स्थापितवस्थ गौरवेणाप्रयोजकलात् । तथा आस्त्रात्पात्त्वाच्ययोः
कर्तुसङ्खायोरत्यन्वय इत्यर्थः । न हीति । अन्वये वा कर्तुरनेकत्वे
दिवङ्गवस्त्रयोः प्रयोगः स्थादिति भावः ।

यदि च भावसङ्खयोरन्योन्यमनन्वयः, तदा निस्तितान्वयपदत्वे-
नास्त्रात्पात्त्वाच्यकं स्तात् इत्याह । अनन्वय इति । यस्याचिप्तेन
कर्चाऽन्वयः सङ्खायाः स्तात्, तदा स्थापितौत्यजेव सुष्यते इत्यचापि

क्षिप्तेन चान्वये तचापि कर्त्त्वान्वयापत्तेः । कोहि
सुप्यते स्वपितौत्यनयोः कर्त्त्वक्षेपं प्रति विशेषः ।

स्यादेतत् । भावकर्मणोरित्याद्यनुशासनबलान्तावत्
भावकर्मणौ प्रत्ययवाच्ये । ततस्तदभिहिता सङ्गा
ताभ्यामन्वीयते । यत्तु प्रत्ययो न ततोत्पत्तः; तदभि-
हिता सङ्गा, मुख्यं वा पूर्वचोदनाङ्गोकवदिति न्या-
येन कर्त्तारमेवाश्रयते इति नियमः ।

न । विपर्ययप्रसङ्गात् । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं
कर्त्तरि शब्दित्यनुशासनबलाङ्गावकर्त्तरौ प्रत्ययवाच्यौ,
ततस्तदभिहिता सङ्गाऽपि ताभ्यामन्वीयते । यत्तु

तेनैव तदन्वयः स्यादित्याह । आच्चिप्तेन वेति । कोहीति । आचे-
पहेतोभावनाऽभिधानस्येभयत्राविशेषादित्यर्थः ।

मुख्यं वेति । अग्नावैष्णवसेकादशकपालं चर्हं निर्वपेत् संशासे
सरस्खतौमथाज्यस्य यजेत् इत्यचाग्नावैष्णवधर्मां अथतो भवन्ति, आहो
सारस्खतधर्माः? इत्यनियमेऽग्नावैष्णवधर्माएव प्रथमं भवन्ति । अत
हेतुः, पूर्वचोदनात् प्रथमोपस्थितलात् । अस्योदाहरणं, लोकव-
दिति । यथा लोके यत्र विवादपदे साच्चिद्यसत्त्वान्मुख्यः साची पृष्ठ-
सामनुजानाति द्वितीयस्य पृष्ठस्थमपलति, तत्र प्रथमपृष्ठेनैव
व्यवहारः, तस्य मुख्यत्वात् । तथा कारकाणां प्रथमं कर्त्त्वं देशित-
इति वाधकं किना तेनैव सङ्गाऽन्वीयते इत्यर्थः ।

प्रत्ययो न तचोत्पन्नस्तद्भिहिता संख्या तेनैव न्यायेन
कर्म* समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः । तस्मान्मतिकर्द-
ममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्णते इति प्राप्तम् ।
एवं प्राप्तेऽभिधीयते ।

आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।

सङ्ख्येयमाचलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भाव-

भावकर्त्ताराविति इतः । तेनैव, (१)मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थः ।
कर्मैवेति । तथा च पक्षते ओदनं देवदत्त इति न स्थात्, किन्तु
पक्षते ओदनं देवदत्तेन इत्येव स्थादित्यर्थः । यथाऽनुशासनं,
याकरणान्तिक्षेपेत्यर्थः । तथा च कर्त्तरि विहितस्थास्थातस्य
सङ्ख्या कर्त्ता, कर्मणि च विहितस्य सा कर्मणाऽन्वेतीति नियम
उपपद्यते इति भावः ।

समानप्रत्ययोपाच्चले प्रत्यासन्ध्यरन्नरङ्गलात् सङ्ख्येयमाचसाकाङ्क्षाऽपि
सङ्ख्याभावनाऽन्वयिनैवान्वेति । अग्निना चैत्र ओदनं पचतौत्यत्र चैत्र-

* कर्मैव,—इति प्रकाशेष्टतः पाठः ।

(१) मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थ इति ननु तच कारके कर्त्तुः प्रथमं देशनादस्तु
तथा प्रक्षते तु न तस्य न्यायस्थावतारः कर्मणः प्रथममदेशनादिति
चेत्प यथा कारकेषु प्रथमं देशनात् कर्त्तुमुख्यत्वं तथोदेशतया
कर्मणोमुख्यत्वमित्याश्रयादिवाङ्गः ।

नाम्बेऽति, तं तं सङ्घाऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्चत्वनियमात् । भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमाचमाकाङ्क्षति । न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात् ।

पदार्थस्य निर्वापारत्वेनोपस्थितस्य भावनाऽत्मकव्यापारसाकाङ्क्षलात् भावनायाच्चाश्रयाकाङ्क्षलात् तेनैव भावनाऽन्वेति, न कर्मकरणादिना । द्वितीयादिना तस्य व्यापारवन्तयोपस्थितेव्वापारान्करनिराकाङ्क्षलात् । भावनायाः साकाङ्क्षत्वेऽप्यन्यतराकाङ्क्षाया अश्वयनङ्क्षलात् । ओदनः पच्यते चैचेणेत्यच तु कर्तुर्व्यापारवन्तेनोपस्थिते न तच भावनाऽन्वयः किन्तु प्रथमानिर्दिष्टेन कर्मणा, तस्य व्यापारवन्तेनानुपस्थितेस्तस्माकाङ्क्षलात् । चैचेण सुयते इत्यच तु कर्तुर्निराकाङ्क्षलात् कर्मणस्याभावात् धात्वर्थनैव सङ्घाया अश्वय इति आचेपादेव कर्दकर्मणोर्लभे सङ्घाऽन्वयनियमस्य चान्यथोपपत्तौ न ते स्तकारवाच्ये इत्याह । सङ्घा तावदिति ।

शुद्धं, निर्वापत्वेनोपस्थितम् । इदम् कर्ट्त्वकर्मणोराचेपसभ्लौ^(१) यद्वावनाविशेष्यते सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं; न तु सङ्घासिङ्गकानुभितिविषयत्वम् । अनुभित्या सङ्घेयमाचगतत्वेन सङ्घाप्रतीतेः ग्रन्थोपस्थापितसङ्घायास्तदुपस्थापितेनैवान्वयनियमाचेति तत्त्वम् । किं तद्वापारविशिष्टे तद्वापाराश्रयणम्, उत व्यापारान्तरविशिष्टे? तत्र नाद्य इत्याह । आत्माश्रयादिति । अन्ये, त्वनवस्थितेरिति

(१) यद्वावनेति भावनावैशेष्यस्य कर्तुः कर्मणोवा प्रथमान्तपदेण स्थाप्यत्वमेवाचेपसभ्लमिति भावः ।

समवायं प्रति तदनुपयोगात् । विजातीयव्यापारवतो-
इकर्दृत्वाच् । न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः ।
ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वय-
योग्यतानियमात् सङ्खाऽपि तदनुगामिनौ तेनैवान्वी-
यते इति नातिप्रसङ्गः । न अर्थवत् । यदा हि चैत्रो न

भावः । युक्त्वन्तरमाह । समवायं प्रतीति । तदनुपयोगात् व्यापार-
वदनुपयोगात् । भावनायादृव तस्मिवायस्यापि इद्द्वप्रातिपदिका-
र्थपेचतया (१)भावनादिविशिष्टनिराकाङ्क्षावादित्यर्थः ।

(१) यदा, समवायोमेततः । यदमेष्टकस्य पूर्वापरीभूतभावनावाच-
केनाख्यातेनैव बोधितलात् न तदन्वयाय (२)भावनान्तरापेचत्यर्थः ।
न यात्माश्रयानवस्थाभ्यां सज्जातीयव्यापारवदनाकाङ्क्षेति द्वितीया-
युपनीतविजातीयव्यापारवदनाकाङ्क्ष्यं स्यादित्यत आह । विजाती-
येति । तथा सत्ययोग्यत्वादनन्वयापत्तिः । न हि घटालुकूस्यावा-
पारेण पाककर्दलं दृष्टमित्यर्थः ।

न तु इद्द्वप्रातिपदिकार्थपेचिष्टयपि भावना कुतो न द्वितीया-
युपनीतेनान्वेतीत्यत आह । न चेति । उभयोपस्थितावपि साका-

(१) भावनाविशिष्टेति सज्जातीयव्यापारमभिप्रेत ।

(२) न तु भावनासमवायोनपदार्थः किन्तु तदन्वय इति तस्यान्वयप्रति-
योगित्वाभावान्विताकाङ्क्ष्येऽप्यदोष इत्यर्थेत्वाह यदेति ।

(३) भावनान्तरेति तथा च शुद्धप्रातिपदिकार्थमाचाकांचैतेति भावः ।

ब्राह्मणो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्वादै विशेषस-
विशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि न त्रा तदनभिधाना-
विशेषेऽपि न अर्थस्य विशेषणां शैरेवान्वयो न विशेष्यां श्वेन।

न तु बाधात्तच तथा । न हि विशेषेण तदन्वये विशे-
षणोपादानमर्थवद्ववेत् । तन्निषेधेनैव विशेषणनिषे-
धोपलभ्वेः । उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ
निराकाङ्क्षत्वादिति चेत् । न । तु ल्यत्वात् । समानप्रत्ययो-
पात्तभावनाऽक्षितान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहित-
त्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात् । भावनायाश्च
सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागे निराकाङ्क्षान्वया-

ज्ञेण सहान्वयोभावनाया न निराकाङ्क्षेणेति दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
न अर्थवदिति । न चैत्र इत्यादिना क्रमेण जातिगुणकर्मद्वानां
विशेषणानां निषेधत्वमुक्तम् । आवृत्ताविति । उभयनिषेधे च
सङ्कुचित्वरितस्य न ज्ञोऽन्यतरनिषेधेनैव निराकाङ्क्षत्वात् तदर्थान्वयार्थ-
मावृत्तिकल्पने पदावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । अनावृत्ताव-
रिति । सङ्कुचित्वरितनज्ञोयेन केनचिद्देकेनैव चरितार्थलात् निरा-
काङ्क्षत्वादित्यर्थः ।

भावनाऽन्ययिनैव सङ्कुचित्तौत्यत्राभिमतं नियामकं स्पष्ट-
यति । समानेति । यद्यपि व्यापापात्मिका भावना व्यापारि-
सामान्यमाकाङ्क्षति आचिपति, तथापि साकाङ्क्षेण व्यापारिणा

नुपपत्तेः । न इन्द्र्यतराकाङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपितूभया-
काङ्क्षा । प्रातिपदिकार्थैर्हि फलेनान्वयमस्तुभमानः
क्रियासंबन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूता सतौ
व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः । कटं कटेने-
त्वादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तर-
मपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति ।

अतएवास्यते सुप्यते इत्यादै नाक्षिमेनान्वयः । न हि
चैचेणेति द्वितीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति ।
भाव्याकाङ्क्षाऽस्तौति चेत् । न । फलेन शयनादिधात्व-
र्थेनान्वयात् । फलसंबन्धनश्च कर्वन्तिरेकात् । न

प्रातिपदिकार्थेनान्वयते ; न तु निराकाङ्क्षेण कारणान्तरेणेत्याह ।
सामान्येति । उभयाकाङ्क्षामाह । प्रातिपदिकार्थदृति । फलेन
धात्वर्थेन, क्रियासम्बन्धं व्यापारसम्बन्धमित्यर्थः । कटं कटेनेति ।
अत्र द्वितीयाद्वितीयाभ्यां कारकविभक्तिभ्यां क्रियाऽनुकूलव्यापारस-
हितस्यैवोपस्थितेन भावनाऽकाङ्क्षेत्यर्थः ।

ननु यदि खपिति इत्यादावाचिप्तेन कर्त्ताऽन्वयस्तदा सुप्यते
इत्यादावपि तथा खादित्यत आह । अतएवेति । यतएव उभया-
काङ्क्षानिवन्धनोऽन्वय इत्यर्थः । भाव्यं भावनाजन्यं, फलस्त्वेत्तत्त्वाह ।
फलेनेति । अथ फलसम्बन्ध कर्म भाव्यं, तत्त्वाह । फलेति ।
धात्रनामकर्मकलात् तदाश्रयत्वं कर्तुरेवेत्यर्थः । तस्य च चैचेणेति

हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्तिरेकिसंबन्धाः । न च
फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्योनाम्, यमपेष्ठेत् ।

द्वौयया^(१) कर्त्तव्योपस्थितेर्न भाव्यलेनान्वयान्तरमिति भावः ।

ननु चैत्रस्ताण्डुलान् पचति इत्यत्र भावनाऽन्वयस्मैने सम्भवत्या-
श्रयत्वात् । चेतेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र तण्डुलानां न तावदिष्य-
यत्वेन भावनाऽन्वयः, यत्क्ष्य विक्षिप्यतुकूलव्यपारविषयत्वात् ।
विषयलेनान्वये वा, चैत्रस्ताण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां विषयलेन
भावनाऽन्वयापत्तौ सञ्चाया अपि तदन्वयापत्तेः । नायाश्रयतया,
भावनाया अतदाश्रितत्वात् । न च चैत्रेण भावनाऽन्वयः, द्वौयार्थ-
यत्वेनावरुद्धतया भावनायास्तदन्वयत् । अचेतने वा कथं सञ्चाय-
ऽन्वयनियमः? तत्र भावनायाश्रनन्वयत् । यत्र च पचतीत्येव प्रसु-
ष्यते, तत्र कथं भावनायाः कर्त्तव्यः? ^(२) यत्र वा चैत्रः कर्त्ता-
पचत्योदनम्—इति प्रयोगः, तत्र चैत्रेणेति वत् कर्त्तव्येनोपस्थिता-
वाकाङ्गाविरहाङ्गावनाऽनन्वये कथं कर्त्तरि सञ्चायऽन्वयः?

उच्यते । यत्र यद्विशेषं, तेन सञ्चायऽन्वयः । तथाहि । चैत्रस-
ण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां कर्मलेनान्वयत् तण्डुलवृत्तिफलत्वान् ।

(१) द्वौययेति कर्त्तव्योपस्थितीयेति कर्त्तव्ये द्वौयाऽनुशासनादिति
भावः ।

(२) ननु अत्राद्विसेन चैत्रादिना भावनाऽन्वयः, अन्यथा तदन्वयशः
एवेत्यरुद्देश्य यत्र वेति ।

कव्यापारजनकव्याप्रयस्मैति इति प्रतीतेः स विशेष्यः । चैत्रेण पञ्चने
तण्डुलादत्यच चैत्रवृत्तियत्वजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयास्तण्डुलाः प्रती-
यन्ते इति यत्वस्य परम्परया तण्डुलाविशेष्याः । एवं यद्यथुभयत्र
चैत्रः कर्त्ता तण्डुलाः कर्माणि, तथापि १०यत्वविशेष्ये सङ्कारात्म्यः ।
श्रवतेऽपि रथोद्यामं गच्छतीत्यच यामदृत्तिफलजनकव्यापारा-
श्रयोरथः प्रतीयते । रथेन गम्यते यामदृत्यच रथवृत्तिव्यापारजन्य-
फलाश्रयोद्याम इति तत्रापि विशेष्ये सङ्कारात्म्यः ।

चैत्रेण सुष्ठुते इत्यत्र न चैत्रोभावनाविशेषः, तृतीयार्थावरद्धलात् । कर्म तत्र नास्त्वेव । अतो धार्वर्थएव भावनाविशेषः, फलादिषयलाद्वेति तत्र सङ्खाऽन्वयः । न च प्रातिपदिकार्थं भावनाऽन्वयेऽपि न सङ्खाऽन्वयः, प्रथमोपनीतसङ्खाऽन्वयेन च तस्य तदनाकाङ्क्षलात् इति वाच्यम् । प्रथमाऽख्याताभ्यामेकस्थाएव सङ्खायाभिधानात् । चैत्रोदण्डीत्यत्र च सामानाधिकरणानुरोधात् । अन्यथा तन्मते प्रथमार्थसङ्खाऽन्वयस्त्रैचे न स्यात् । आख्यातैनैव स्वाच्यकर्त्तसङ्खाऽभिधानात् । नापि पचतीत्यत्र पाकयत्रवानितिविवरणात् कर्त्ता आख्यातवाच्यः । कर्तुरन्यलभ्येनावाच्यलस्थितौ विवरणस्य तात्पर्यविषयपरलात् । द्वद्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि तत्र शक्तभावाच्य ।

अत्रास्मित्यिहचरणः । छत्रिष्ठपकर्त्तव्यत् कर्मत्वमपि लकार-

(१) यत्नविशेष्य इति आख्याततात्यर्थविषयौभूतार्थविशेष्ये इत्यर्थः ।

अत एवाह अचेतने उपौति ।

स्यादेतत् । किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति
चैचमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति
चेत् । न । चैचमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् । द्विती-
यान्तस्य तु कर्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्वाव्यानपेक्षणै-
भावेन भावकमात्रमपेष्टेत । न च करस्य चैचं प्रति-
भावकत्वं, विपर्ययात् । अनासेन तु विवक्षायां प्रयु-
ज्यतएव ।

वाच्यम् । (१) तद्भर्मिणोरन्यतएव लाभात् । तण्डुलान् पचतौत्यन्
दितीयातद्व चैचेणौदनः पचते इत्यचान्यतः कर्मलालाभादि-
त्याङ्गः (२) ।

कर्दकर्मकरणादीनामभिहितानभिहितलविशेषाभावे कटं क-
रोति चैच इत्यच विभक्तिपरिणामे प्रयोगः किं न स्यादित्याह ।
किमिति । चैचशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् प्रथमायां तद्रूपमसाध्यत्याह ।

(१) तद्भर्मिणोरिति कर्तृत्वकर्मत्वधर्मिणोः कर्तृकर्मणोरित्यर्थः ।

(२) इत्याङ्गरित्यस्तद्वावनम् । तद्वौजन्तु, तथाप्याश्रयत्वमात्रमन्य-
वाभ्यतया लकारवाच्यं, परस्मवेतक्रियाफलप्राप्तिं हि कर्मत-
मिति चैचवित्तियत्वजन्यस्थापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तस्य कर्मतं
वाच्यम् । तत्र द्वितीयया यत्नस्य धातुना फलावच्छिन्नस्थापारस्याभिधाने परस्यानन्यज्ञभालादिति ।

प्रयुज्यतां तर्हि कटः करोति चैव इत्यादि । न ।
 नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात् । ततस्तदुपप-
 तये विशेषस्य व्यज्ञनीयत्वात् । व्यज्यतां तर्हि तृती-
 यया; चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां
 द्वितीययेति चेत् । न । अप्रयोगात् । न ह्यनासेनाऽप्ये-
 वंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते । लक्षणाविरोधेन कुत एतदेवेति
 चेत् । लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात् ।

न हि गार्गिकयेति पदं साधिति स्नाधाऽभिधायि-
 पदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते । तस्य तदुपाधिनैव
 विहितत्वादिति चेत् । एतदेव कुतः? लोके तथैव
 प्रयोगदर्शनादिति चेत् । तु ल्यम् । करोतीत्यादि कर्म-
 विभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्त्त-
 विभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमच क्रियताम् ।

चैत्रमितीति । भाव्यानपेच्छिणीति । (१) द्वितीयायाः कर्मलाभि-
 धायकलेन भाव्यानपेच्छिणी भावनेत्यर्थः । नित्येति । कर्त्तव्यमिति भावे
 इति शेषः । लोकस्येति । वाकरणस्याप्यनादिप्रयोगानुपजीवैव शब्दा-
 चाख्यायकलादित्यर्थः । तु ल्यमिति । अनादिः प्रयोगोऽस्माकमयुप-
 जीव द्रुत्यर्थः ।

(१) द्वितीयाया इति तथाच भावतया चैत्रस्योपस्थितेस्तथात्वेन कटं
 नापेक्षते, किन्तु भावकलेनैव । तच्च विपर्यादयुक्तमिति भावः ।

इममेव विशेषमुररौक्त्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभिधानानभिधानविभागएव व्युत्पादनदशायां पेशल इति ।

स्यादेतत् । भवतु सर्वाख्यातसाधारणौ भावना । कालविशेषसंबन्धिनौ सा लडाद्यर्थः, कालचयापरामृष्टा लिङ्गर्थेऽति चेत् । न । यत्पदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात् । विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेषेऽति चेत् । न । यागयत्न इत्यनेन पर्यायताऽपत्तेः । कर्त्तसङ्गाऽभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेत् । न । यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः । इष्टेवायमर्थ इति चेत् । न । इतोवत्सरश्तेनाप्यप्रवृत्तेः । फलसमभिव्याहाराभावान्न प्रवर्त्तते इति चेत् । न । स्वर्गकामोयाग-

इममेवेति । बालव्युत्पत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागस्येवाभिहितानभिहितलक्ष्यापि व्युत्पादनमित्यर्थः । वस्तुतोयत्पदस्य यत्पदसमभिव्याहारेणैव प्रयोगनियमः, तस्य तत्पदं विना न प्रयोग इत्यर्थः ।

कर्दधर्मस्य यत्पदे विधिले सर्वाख्यातसाधारणेनोक्तातिप्रयोगसमाधिं ग्रन्थते । स्यादेतदिति । लडादीनां वर्तमानादिकालनियमवत् लिङ्गस्तदभावादिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । यत्पदानस्य प्रवर्त्तकतया प्रागुक्ताप्रवृत्तेरिति स्मारणेन परिहरति । यत्पदे-

यत्वानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः । तत् कस्य हेतोः ? न हि यत्वोयत्वस्य हेतुर्यत्वप्रतीतिर्वा यत्वस्य कारणं, अपि त्विच्छा । न च साऽपि प्रतीता यत्वजननौ येन सैव विधर्थे इत्यनुगम्यतां, अपि तु सत्तया । न च लिङ्गः श्रुतिकाले सा सत्तौ । न च लिङ्गेव तां जनयति । अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात् । अनुपलब्धलिङ्गाच्चेच्छाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति ।

एतेन दृङ्गव्यवहाराद्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयच्च कुर्यामिति

नेति । अथ लिङ्ग न यत्वः क्रियते अपितु यत्वज्ञानमिति, तत्राह । यत्वप्रतीतिर्वति । अत्रापि न हीनि योज्यम् । असु कर्त्तव्यर्थम् दृच्छैव लिङ्गाच्चेत्यत आह । न चेति । प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयस्य लिङ्गर्थलादित्यर्थः ।

असत्त्वादिति विट्ठणोति । न च लिङ्ग इति । प्रत्ययत्यागादिति हेतुं व्याचिक्षासुर्भूमिकामारचयति । न च लिङ्गेवेति । अथ विषयज्ञानमनुत्पाद्य लिङ्गपि नेच्छां जनयति, अन्यथा व्युत्पन्नखेवाव्युत्पन्नस्यापि लिङ्गवणादिच्छा स्यादित्याह । अर्थति । स्वयच्चेति । इष्टसाधनं ममेति मला कुर्यामिति यः सङ्गत्यः, तज्ज्ञानादहं प्रवृत्तः । अतः प्रयोज्यदृद्धोऽपि ततएव प्रवृत्तः । ततः

सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः सर्व लिङ्गर्थ इति
निरस्तम् । कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा ।
नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न द्वितीयः । सा हि
सत्त्वयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङ्गः श्रुतिकाले सा
सतीत्युक्तम् ।

फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति-
हेतुः । अन्यविषयत्वात् । तदर्थच्च शास्त्रवैयर्थ्यात् ।

सङ्कल्पज्ञानं लिङ्गुचारणान्तरं जातमिति लिङ्गेव तत्करणमित्यग-
च्छति व्युत्पद्यमानो बाल इत्यर्थः ।

स्वात्मनौति । (१)यत्नस्य यत्नहेतुले आत्मनि वृत्तिविरोध-
इत्यर्थः । अनेन विरोधत इति कारिकाऽऽग्नोविवृतः । इच्छा च
साधनगोचरा प्रवृत्तिहेतुरपि न ज्ञाता चतौति न लिङ्गर्थ इत्याह ।
सा हीति । न चेति । लिङ्गः अवणात् प्रागिच्छाहेत्विष्टसाधनता-
ज्ञानाभावादित्यर्थः ।

सङ्करादिति कारिकाऽऽशं विवरीतं, सुखादीच्छा लिङ्गः
श्रुतिकालेऽयस्त्रीति सा लिङ्गर्थः प्रयत्नहेतुस्य स्यादिति निरस्ति ।
फलेच्छा लिति । निसर्गवाहित्वं निरपाधित्वम् । अन्यविषयता-

(१) यत्नस्येति यद्यपि यत्नस्य लिङ्गर्थत्वे तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति न स्वात्म-
निवृत्तिविरोधोदोषः, तथापि प्रवृत्तिहेतौ सङ्कल्पे शक्तेरित्युक्तात्
तद्दूषणे तात्पर्यम् ।

तस्याः कारणान्तरतश्च सिद्धेः । तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणात् । तस्यामनोबेद्यत्वात् । अप्राप्ते च शास्त्रानवकाशात्* । तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तविशेषणपौनरुत्त्यात् । तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात् ।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत् ; अन्यत्रापि प्रसुवीत, नियामकाभावात् । हेतुफल-

दिति । फलसाधने हि पुरुषः प्रवर्त्तते न फले, अन्येष्वायासान्यच्छ्रुतिहेतुलेऽतिप्रसङ्गं इत्यर्थः । अपि च । फलेष्वां शास्त्रसुत्पाद्येत्, ज्ञापयेद्वा ? तत्र नाथइत्याह । तदर्थम्बेति । फलेष्वायाः खलानादेवोत्पन्नः, तस्य स्वविषयकेष्वाजनकस्वभावलादित्यर्थः । प्रतएव यत् ज्ञातं सत् खण्डनितयेष्वते, तदेव खलः प्रयोजनमिति प्रावः । इतीयमाशङ्का निराकरोति । तदिति । किमतो यद्येवमेत्यत आह । अप्राप्ते चेति । अवकाशे वा फलेष्वाया खिडेप्रकलात् स्वर्गकाम इति पुनरुत्तरप्रसंकारापन्निरित्यत आह । दभिधान इति ।

ननु समानविषयकतयेष्वाप्रवृत्त्यार्ह्वत्तुहेतुमङ्गावएव कुतः इत्यत्ताह । यदि चेति । अन्यत्राप्यसाधनेऽपीत्यर्थः । नियामकमाह ।

* अप्राप्ये तु शास्त्रावकाशात्,—इति आ० । अप्राप्ये च शास्त्रावकाशात्,—इति ब्रौ० ।

भावएव नियामक इति चेत् । न । अज्ञातस्य तस्मा-
नियामकत्वे लिङ्गं विनाऽपि स्वर्गेच्छाते यागे प्रदृष्टि-
प्रसङ्गात् । ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदि-
च्छैव तत्प्रवर्त्तयतु । येऽपि यत्कामयते स तत्साधनमपि
कामयतएवेति नियमात् । न च सा तदानीं सती ।
न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङ्गं क्रियते इति
युक्तम् । स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतेऽपि प्रदृष्टि-
प्रसङ्गात् । लिङ्गोवेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि सर्वः प्रव-

हेतुफलेति । फलेच्छा तत्साधनएव प्रयत्नमुत्पादयति नान्यतेर्थं ।
यदि स्वरूपसम्बन्धेव हेतुफलभावः प्रदृष्टिनियामकः, तदा स्वर्गकामो-
यजेतेत्यादिविधिजन्यज्ञानं विनाऽपि स्वर्गसाधने प्रदृष्ट्यापन्निर्दि-
त्याह । अज्ञातस्येति । भ्रमादसाधनेऽप्रदृष्ट्यापन्नेश्वेति भावः । अ-
ज्ञातः, तदा फलसाधनेच्छैव तत्साधने प्रवर्त्तयतु समानविषयतादि-
त्याह । ज्ञातस्य लिति ।

ननु साधनविषया नेच्छा तस्य निसर्गसुन्दरलाभावादित्यां
आह । योयदिति । अस्तु साधनविषयैवेच्छा प्रयत्नजननी लिङ्गं
रत्यत आह । न चेति । साधनेच्छा न लिङ्गः श्रुतिकाले सतीत्यर्थः ।
ननु साधनेच्छायास्तत्कालासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानादेव प्रदृष्टिः स्वादित्यां
आह । न चेति । तच्चेति । साधनविषयैच्छाज्ञानमित्यर्थः । वदि-
च्च साधनेच्छाज्ञानादेव प्रदृष्टिः, तदा स्वेच्छानुत्पन्निदग्धावामपि

त्तेत् । खसंबन्धितया तद्वगमस्तथा न तु सामान्यत-
इति चेत् । न । प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध-
र्थत्वप्रसङ्गात् । आदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्य-
तोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेष्य* ।

अपि च । सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत्,
तथापि सङ्कल्पस्य कुतोऽन्म किमर्थच्च ? सङ्कल्पज्ञाना-
देव, प्रयत्नार्थच्चेति चेत् । नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स
तावत् सुखे खभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्प-
ततः प्रवर्त्ततेत्याह । लिङ्गेवेति । यजेतेत्यतः साधनेच्छाज्ञानं जातं,
न तु खसंबन्धितया, तादृशच्च प्रवर्त्तकम्, अतोनानिच्छव्यपि प्रव-
र्त्ततौत्यत आह । खसंबन्धितयेति । एवं यजेतेत्यस्य विधर्थलं न
सात्त्व्य खेच्छाज्ञानजनकलादित्याह । प्रथमेति ।

किमर्थमिति । इच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तौ किमर्थमिच्छोत्पादनमि-
त्यर्थः । कुतद्दिति प्रश्ने सङ्कल्पज्ञानादित्युच्चरं, किमर्थमित्यत्र तु, प्रय-
त्नार्थमिति । इच्छाविशेषः, कुर्यामित्याकारः । खभावतः, सुख-
ज्ञानस्य खविषयविषयकेच्छाजनकखभावलादित्यर्थः । औपाधिकः,
तत्साधनताज्ञानजन्यदृत्यर्थः । संकल्पस्तु न फलं (१) न वा तत्साधन-

* प्रवृत्त्यापत्तेः—इति श्री० ।

(१) न वा तत्साधनमिति यद्यपि परस्परया तत्साधनत्वं वक्ष्यति,
तथापि स्त्राद्याद्य तथेत्यापातत इदम् । यदा, कुम्भकारपितृवदन्यथा
विज्ञवया न साधनमिति भावः ।

विषयसु कथम् ? तत्साधनत्वादेवेति चेत् । तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाङ्गवितु-मर्हतीति । अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत । तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्त्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्ता-माचेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः । ज्ञानस्त्रियोपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषयश्वावशि-ष्टते इति कर्तृधर्मव्युदासः । अस्तु तर्हि कर्मधर्मः । नेत्युच्यते ।

मिति नेच्छाविषयः (१) न च संकल्पज्ञानात् फलसाधनएवेच्छा, ज्ञा-नस्य स्वसमानविषयकेच्छाजनकलनियमादिति भावः । तत्साधनत्वादेवेति । परम्परया फलसाधनलज्ञानादेवेत्यर्थः । तर्हीति । तथा चेष्ट-साधनतैव विधिः स्याच्च सङ्कल्पः, तेन रूपेणाप्रवर्त्तकलादिति भावः ।

यदा, सङ्करादिति विद्यणोति । तर्हीति । एवं साधवादिष्ट-साधनतैव विधिः, संकल्पस्य तु तत्सङ्कौर्णलादित्यर्थः । यदि च नैव, तदा भोजनादाविष्टसाधनताज्ञानमिष्ठोत्पादकं न स्यादित्याह । अन्यथेति । सङ्कल्पस्याप्रवर्त्तकले ग्राह्यविरोधं परिहरति । तस्मादिति । तर्हि ज्ञानसेव कर्तृधर्मविधिरस्त्रियत आह । ज्ञानर्हता । तद्विषयश्वाव, ज्ञानविषयश्वाव । विधिरित्यनुष्ठयते । यदि हि विषय-विशेषानवच्छिन्नं ज्ञानं प्रवर्त्तयेत्, सर्वच प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदवच्छि-

(१) न चेति तथाच सङ्कल्पविषयः सङ्कल्पेण भवत्येवेति भावः ।

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।
तदसाभावं कार्यच्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तिः ॥१२॥
कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा,
तत्कारणं क्रिया वा ? न प्रथमः । फलेच्छायाः प्रवृत्तिं

स्य च तस्य तथाले यं विषयसुपनयन्त् प्रवर्त्तकं स एवार्थाविधि-
रिति छतिइत्तुचिकौर्षाकारणज्ञानविषयोविधिरित्यर्थः ।

क्रियते इति व्युत्पन्ना कर्मपदेन यदि फलं खर्गाद्युच्चते, तस्य
च कार्यलं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते; तदा अनुपायेऽपि प्रवर्त्ततेत्याह ।
अतिप्रसङ्गादिति । अथापूर्वस्य कार्यलं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते, तदा
ग्रन्थानुभवात् पूर्वं तदुपस्थितं न वा ? आद्ये अपूर्वलव्याघातः,
तस्य ग्रन्थानुभवैकवेद्यत्वादित्यर्थः । अन्ये, कथं ग्रन्थिग्रह इति
भावः । ननु कार्यलेनोपलच्छिते अपूर्वं कार्यलेनैव रूपेण ग्रन्थि-
यः, कार्यलविशिष्टस्तोपस्थितमेवेत्याह । तदसाभादिति । उप-
लक्ष्यस्यान्यच मानान्तरसिद्धत्वादचापि तथाले अपूर्वलव्यानिरन्यथा
तु तदसाभ इत्यर्थः ।

यदा, कार्यलविशिष्टे कार्ये धर्मिणि ग्रन्थिग्रहः, वाक्यार्थानु-
भवदग्धायामयोग्यतया घटादौ निरसे च तदतिरिक्तापूर्वलाभः
सादित्यत आह । तदसाभादिति । तथापि नित्यनिषेधापूर्वयो-
रलाभः स्थादित्यर्थः । न क्रियाऽपौत्रिति । क्रियायाः कार्यलज्ञानात्
ग्रहनिष्टसाधनत्वादित्यर्थः ।

तत्कारणमपूर्वकारणम् । फलेच्छाया इति । खर्गादेः कार्यतां

प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । न द्वितीयो-
ऽव्युत्पत्तेः । लिङ्गे हि प्रदृष्टिनिमित्तमपूर्वत्वं वा
स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा ? न प्रथमः । शब्द-
प्रदृष्टिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्व-
त्वव्याधातात् । अनवगतावव्युत्पत्तेः । संबन्धिनोऽनवगमे
संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्त्यत्वात् । ततएवावगतावितरेतरा-
श्रयदोषात् ।

न च गन्धवच्चेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत्
दूरविप्रकर्षेण कार्यत्वेनोपनीतेनापूर्वत्वेन निमित्तेना-
पूर्वे प्रवर्तते लिङ्गिति युक्तम् । ततोभयोरपि प्रतीय-
मानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्वएव
सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः । न त्वचापूर्वत्वप्रतीतिः ।

जानश्चपि उपायज्ञानं विना न प्रवर्तते । कथं वाऽन्यज्ञानादव्यन-
साधने प्रदृश्तिः । यदि च साध्यसाधनभावो नियामकः, तदा भ्रमा-
दसाधने न प्रवर्ततेत्यर्थः ।

प्रमाणान्तरादिति । शब्देतरप्रमाणगोचरत्वस्यापूर्वस्य त्वयाऽभ्युप-
गमादित्यर्थः । अनवगताविति । मानान्तराच्छक्तियहविषयानुपस्थितौ
तदस्मच्चादित्यर्थः । ततएवेति । लिङ्गपदादेवत्यर्थः । दृतरेति ।
लिङ्गः शक्तियहे ततोऽपूर्वापस्थितिस्तदुपस्थितौ च तत्र शक्तियह-
दत्यर्थः । ततेति । पृथिवीलगन्धवत्तयोः प्रत्यक्षतः चिद्गौ तदन्य-

स्यादेतत् । कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता । तदुपलक्षितश्च यागोवा यतोवाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरोनाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, ये लिङदिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् । न । उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा । उभयमध्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम् । न हि संस्कारवन्मनोवदहृष्टवदा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्ष्यति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो

तरत्र प्रवृत्तिनिमित्तवसंशये गन्धवन्वस्त्रोपाधिलेन सखण्डलात् पृथिवीलक्ष्य च जातिलेनाखण्डलात् तत्रैव ग्रन्तिः कल्प्यते, प्रकृते लपूर्वलाप्रतीतौ न तथेत्यर्थः ।

कार्यलभिति । दृद्धववहाराद्युत्पद्यमानोबालः आत्मन्यवगतं प्रवृत्तिहेतुं कार्यलं लिङ्गं र्यमवधारयति । ततः कार्यग्रन्थं लिङ्गपदं स्वर्गकामाद्योग्यतया यागस्वर्गयोः कार्यलं त्यक्ता स्वर्गसाधनतायोग्यं तन्मध्यवर्त्तिकार्यलोपलक्षितमपूर्वत्वमनुभावयिष्यतीत्यर्थः ।

उपलक्षणं हीति । यथा गङ्गापदं स्वार्थान्वयानुपपत्त्या स्वसम्बन्धितया प्रतीतचरं तीरं सारयति, यथा वा व्याघ्रं व्यापकतयाऽवगतमनुभावयति, न तदपूर्वमप्रतीतचरत्वेन सम्बन्धितया व्यापकतया वा जवगतं कार्यलं सारयितुमनुभावयितुं वाऽखमित्यर्थः । न च यथा

हस्तौवै हस्तिपकं, धूमद्वै धूमध्वजं, तत्संबन्धज्ञानादुपलक्ष्येत्, न त्वन्यथा ।

तथाच न्यायसम्पादनाऽप्यरण्ये रुदितम् । न हि युक्तिसङ्खैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहाऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्तते इति । एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्ये व्युत्पत्तिरिति निरस्तम् । न इच्छाते भेदाग्रहाव्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् ।

किञ्चापूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्पयमाने लौकिकौ

संखारादिरज्ञानातएव सूत्यादि जनयति, (१) एवं कार्यत्वमज्ञातमेवापूर्वं ज्ञापयति, समन्वितव्याप्यलाभां ज्ञातस्यैव ज्ञापकलादित्याह । न हीति । तस्मन्वेति । अपूर्वेण समन्वज्ञानादित्यर्थः । एवम् (१) प्रागुक्तन्यायसम्पादनमपि अफलं, सर्वथाऽपूर्वस्याप्रतीततया तत्र ज्ञापिग्रहाशक्यलादित्याह । तथाचेति ।

(१) स्थायि कार्यत्वमेव लिङ्गः प्रवृत्तिनिमित्तं, क्रियारूपकार्यं तु भेदाग्रहालिङ्गः प्रवृत्तिरित्यर्थतएवापालं, ज्ञातेनैव सह भेदाग्रहस्य प्रवर्तकलादित्याह । एतेनेति । किञ्चेति । पचेतेत्यादौ क्रियाय-

(१) एवं कार्यत्वमिति खभावादिति भावः । तमेवाह संबन्धत्वेति ।

(२) प्रागुक्तेति उपलक्ष्यितस्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः ।

(३) स्थायिकार्यत्वमेवेति अपूर्वनिष्ठमिति शेषः । यदा, अपूर्वत्वमेवानेनोपलक्ष्यितम् । अतएव किञ्चेत्यादिना तदेव दूषयतीति भावः ।

सिङ्गनर्थिका प्रसञ्जेत । ततोपलक्षणीयाभावात् । तत्त्वं कार्यमेव* प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तत्त्वैवात्मुक्तुत्वात् सम्भवाद्वेति ।

अत्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनया

योग्यत्वेन त्यागाभावात्तत्क्रियाकार्यत्वमेव सिङ्गपदात् प्रतीयते इत्यपूर्वत्वस्य तप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदानर्थकं स्थादित्यर्थः । प्रकृतेऽपौति । तत्त्वं क्रियासाधारणमिति नापूर्वव्यक्तिलाभ इति भावः ।

ननु कार्ये धर्मिणि कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव ग्रन्तियहः सम्भवति । कार्यत्वस्य मानान्तरोपस्थितमेवातोऽन्विताभिधानदग्नायां स्वर्गकामायोग्यतया घटादिकं तिरस्त्रात्य क्रियातोऽन्यत् स्थायि स्वर्गसाधनतायोग्यं सिङ्गं बोधते । न चान्यत्र ग्रन्तियहोऽन्यत् ग्रन्थेन बोधते इति न स्थादिति वाच्यम् । येन रूपेण ग्रन्थादनुभवः, तेन ग्रन्तिग्रहस्य हेतुलात् । तथाच कार्यत्वेन रूपेण घटादौ ग्रन्तियहे योग्यतादिष्वहकारिवग्नादप्रतीतं धर्म्यन्तरं सिङ्गाऽनुभाव्यते । न च सूतानां पदार्थानां योग्यतादिसाचिवाच्छब्देनान्वयो बोधते, न चापूर्वस्तिगोचर इति वाच्यम् । ग्रन्तियहपदार्थस्मरणवाक्यानुभवादौनां समानप्रकारत्वेनैव कार्यकारणभावात्, साधवादावश्वकलात् । न च कश्चित् सहचारमाचेणान्वयप्रतियोगिनएव स्मृतिरन्वयबोधे हेतुः, गौरवात् । प्रकृतेऽपि कार्यग्रन्ता लिङ्गिति ग्रन्तियहात् कार्यमिति

* कार्यत्वमेव,—इति क्री० आ० ।

त्वपूर्वव्यक्तिसाम इति चेत् । न । नित्यनिषेधापूर्व-
योरस्तामप्रसङ्गात् । न चास्मिन् पक्षे एव च निर्णीतिन
शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति ।
कार्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतित्वात्, न
त्वपूर्वत्वस्य । न्यायसम्यादनायाश्च तचासम्भवात् ।
फलानुग्रहेन हि व्यक्तिविशेषोलभ्यते । न च तत्

ततः स्मृतिः, यागविषयकं कार्यमित्यनुभव इति क्रमेण तेषां
समानप्रकारकलमस्येवेत्यभिसन्धायाह । अस्त्विति ।

यदि कार्यत्वेन क्रियासाधारणेन चिठ्ठः ग्रन्तिग्रहः, सर्वं
कामाद्योग्यतया च क्रियानिरासः, तदा अहरहः सन्ध्यामुपासीत
न कल्पज्ञं भवत्येदित्यच नित्यनिषेधापूर्वयोरस्तामः । न हि तच-
योग्यतया क्रिया त्वं ग्रन्थते, फलाश्रवणेन न्यायसम्यादनानवका-
शादित्याह । नित्येति । अस्मिन् पक्षे, कार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्ततापक्षे ।
न्यायेति । न इपूर्वत्वेन ग्रन्तिरपि तु कार्यत्वेन कार्यं धर्मिणि,
क्रिया च तथा भवत्येवेति न तद्विज्ञं चिठ्ठा बोधेतेत्यर्थः ।

ननु न सोके कार्यं धर्मिणि ग्रन्तिः कल्पिता, किञ्चननन्यत्वमेव
ज्ञातिरूपे कार्यत्वमाचे । धर्मिणः पाकादेवातोरेवोपस्थितिसम्भवात् ।
क्रियाकार्यत्वस्य चाभिताभिधानस्यभवात् । तथाच धर्मिणि ग्रन्ति-
र्वदेव कल्प्या । सा च क्रियानिरासेनैव । क्रियाद्या अन्यथयोग्यते
धर्मिणि ग्रन्तिग्रहस्ताग्रन्थत्वात् । तस्माद्योग्यतया क्रियाद्यां निरस्तावा-
धर्मिणि ग्रन्तिग्रहकाले वस्तुतो यत्क्रियाभिज्ञं कार्यं, तच ग्रन्तिः ।

तथाच नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङ्गाऽभिधीयते, कृत्स्नात् । न तु क्रियाद्यययोग्य^(१)कार्यलमाचं, सच्चाप्रसङ्गात् । धर्मिणि वाधकाभावाच्च । अतएव क्रियाकार्यले खौकिकी लिङ्गसाक्षणिकी । उक्तरीत्या क्रियानिरासेनैव वेदे धर्मिणि ग्रन्तिकर्त्तव्यनात् । खौकिकानां तच तात्पर्यासम्भवात् । क्रियासाधारणसङ्गकावपि खोके लिङ्गसाक्षणिकी । परेतेत्यादौ पाककार्यताङ्गानेऽपि साच्चात् कार्यले लिङ्गसात्पर्यम् । न तु धर्मिष्यपि, धातुसाक्षात् । तथाच द्वृतीयायाः करणैकलवत् कार्यं कार्यलस्त्र न स्वतन्त्रं ग्रह्यं, किन्तु विशिष्टम् । विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यले सच्चण । न चानुपपत्त्या कार्यलविशिष्टोपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियायाः कार्यलाभ्ययोपपत्तौ किमुपस्थित्यन्तरार्थं सच्चणयेति वाच्म् । अत-इतरधर्मिगतलेनोपस्थितस्य कार्यलस्य न धर्म्यन्तराकाङ्क्षाऽस्मि, येन तदितरधर्म्याभ्ययो ज्ञायेत । तथाच स्वतन्त्रकार्यलोपस्थितये सच्चण युक्ता ।

मैवम् । (१)कार्यलमाचशक्तस्य लिङ्गपदस्यापूर्वसच्चणयैवोपपत्तौ

(१) कार्यलमाचभित्युपक्षक्षणं, न क्रियासाधारणं कार्यमाचमभेदसाक्षयः । न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कस्यमन्तरार्थं तदेव तस्य विषय-इत्यभ्युपगमादित्यपि इत्यम् ।

(२) कार्यमाचशक्तस्येति न च साधादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति सक्ष-
णेति नियमइति वाच्म् । अप्रयोजकत्वात् । अतएव नौकादिप-
दस्य तद्विति ज्ञान्याऽभ्युपगमइति भावः । अधिकं शब्दप्रकाशे
इत्यम् ।

तत्र ग्रन्तौ मानाभावात् । न चापूर्वे ग्रन्तकार्यलक्ष्मन्वितया न
ज्ञातमिति न तत्र सच्चणेति युक्तम् । यथा हि ग्रन्तिपञ्चे कार्यलेण
रूपेण घटादावेव लिङ्गः ग्रन्तियहः, कार्यमिति ततः स्मृतिशानु-
भवदग्धायां च योग्यतावश्चात् घटादिकं विश्वायापूर्वं भाषते; तथा
सच्चशायामपि लिङ्गाच्चं कार्यलं कार्यघटादिश्वमन्वितया ज्ञातं कार्यं
घटादि स्मारयतु, योग्यतावश्चापूर्वमनुभवे भाषताम् । कार्यस्मरणं
हि अन्विताभिधानोपयोगि न लपूर्वस्मरणम् । तत्र पदेन पदार्थं
वेति न कस्त्रिदिग्गेषः । न च लिङ्गोक्ताचणिकलेनापूर्वानुभवप्रसङ्गः
साच्छणिकपदस्याननुभावकलादिति युक्तम् । लक्ष्ये इतरान्वितस्वार्थ-
ग्रन्तस्य यजिपदस्यैवेतरदपूर्वमादायानुभावकलात् । अन्यथा तौरादे-
रप्यननुभवापत्तिः ।

अथेतरोपस्थितस्वार्थन्वयमाचे पदानां ग्रन्तिर्न तु इतरत्राणि
गौरवात् । पदान्नरसभ्यलाभ । न च तौरादिप्रतिबन्धः, तत्र हि
तौरोपस्थितान्वयग्नालिखार्थान्वयानुभावकलं वसतौत्यादिपदस्य ।
तौरस्य तु संखारादुपस्थितिः । प्रकृते चापूर्वस्य संखाराविषयला-
दिति चेत् । न । मञ्चाः क्रोशन्नौत्यच मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोश-
नौत्यवगम्यते । न च मञ्चस्थाः पुरुषः प्रागनुभूतो येन तौरमिति
संखारादुपतिष्ठेत् । न चापूर्वः पुरुषविशेषो न भाषते इति वाच्म ।
गृहप्रवेशानन्तरं अयं मया पूर्वमज्ञातएव मञ्चाः क्रोशनौति
गृहात् क्रोशनकर्तव्याऽवगत इत्यनुभवात् । तस्मादनन्यगतिकतये
तरान्वितस्वार्थबोधकलमभ्युपेयम् ।

अथैवं सति यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो याग इत्यनुभवो

जन्येत् । साच्चणायामितरपदस्य सञ्चाणीयविशेषणस्वार्थविशेषकानुभव-
जनकत्वात् । न चैतादृग्भोध आकाञ्छित इति चेत् । न । खर्ग-
कामकार्यविषयो याग इत्यनुभवेऽपि खर्गकामकार्ययोरन्वयप्रकार-
लेनापूर्वस्तामात् । तादृशशब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य-
मित्यौपादानिकबोधात् प्रवृत्त्युपपत्तेष्व । असु वा साच्चणिकमपि
पदमनुभावकम् । तच्च द्वितीयाध्यायप्रकाशे प्रपञ्चितमस्माभिरिति
नेह प्रतन्यते ।

किञ्च । न कार्य्यं घटादौ लिङ्गः शक्तियहः । खर्गकामायोग्यतया
शक्तियहकाले क्रियानिरासवत् यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरास-
स्थापि सम्भवात् । तच्च यागविषयकत्वस्य वाधात् । अन्यथाऽन्विता-
भिधानकालेऽपि तन्निरासानुपपत्तेः । न च शक्तियहकाले यागान्व-
यानुपपत्तेरप्रतिसन्धानं, किन्तु खर्गकामान्वयानुपपत्तिमाचं प्रति-
स्थौयते इति युक्तम् । प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत-
एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यैव प्राथमि-
कत्वात् । पुरुषदोषादप्रतिसन्धानेऽपि शक्तियहस्य भ्रमत्वापत्तेः ।
घटादेरशक्त्यत्वात् । घटादौनामानन्त्येऽपि पृथिवीलादिनाऽन्विता-
भिधानकालवन्निरासोपपत्तेः । एवम्भ प्रचरत्कार्यनिरासे क कार्य-
धर्मिणिं शक्तियहः ?

एतेन, लिङ्गपदमेकत्रोच्चारणे स्थायिकार्यखर्गजनकत्वादीनां
ज्ञाने शक्तिमिति व्युत्पत्तिः । स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव । अतो-
लिङ्गपदेनैकत्रोच्चारणे योग्यतादिवशाद् यागविषयकं स्थायि खर्ग-
जनकं कार्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचरद्वयुविलक्षणविषयं क्रियते ।

तत्र श्रूयते । न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते ।
बौजाभावात् ।

न चैव नानार्थवदेकैकज्ञाने ग्रन्तिप्रादेकैकविषयोऽनुभवोभवेत्, न समुदितविषय इति वाच्यम् । ग्रन्तिप्रादकाले एकज्ञोऽपारये इति विशेषणमहिना तत्सम्भवात् । नानार्थं तु प्रमाणाभावेन गौरवेष ग्रन्तिप्रादे तत्त्वाप्रवेशात् । तथार्थमीषां समूहात्मनापत्तिर्न तु मिथो-वैशिष्ठज्ञानमिति न वाच्यम् । साकाङ्गाधर्मधर्मिणोरेकं ज्ञानमेव हि विशिष्टज्ञानम् । इत्यमेवाखौकिकार्थेषु खण्डिपदेषु ग्रन्तिप्राद-दृश्यपास्तम् ।

स्थायिनां घटादीनां निराशात् । धर्ममाचे च ग्रन्तिप्रादस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । किञ्च, तेषु समुदितेषु न ग्रन्तिप्रादः, प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात् । विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे अपूर्वत्वाद्यातः । एकज्ञानविषयकसाकाङ्गाधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् । नापि प्रत्येकम् । तथाहि । खण्डप्रदात् स्मरणचयं यजिप्रदाच्च आगमस्मरणम् । न च चतुर्णां तेषां यौगपद्ममस्ति । न च प्रत्येकं ग्रन्तिप्रादेऽपि समुदितविषयमेकं स्मरणं खण्डप्रदादिति वाच्यम् । समुदायस्य पूर्वमनुभवात् । किञ्च, एकमेव स्मरणं यदि साकाङ्गाधर्मधर्मिणिविषयकं, तर्षपूर्वत्वचतिः । तवैकज्ञानारूढयोः साकाङ्गाधर्मधर्मिणोरेव विशिष्टत्वादित्यस्मात्पितृचरणाः ।

ननुविश्वजिक्ष्यायेन नित्येऽपि फलं कल्पयिष्यते इत्यत आह ।

तद्विविधन्यथाऽनुपपत्त्या कर्त्तयेत्, कार्यत्वप्रत्यया-
न्यथाऽनुपपत्त्या वा, खोकवत् । न प्रथमः । भवतां
दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् । यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि

न चेति । (१) तत्रये इति शेषः । तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः ।
दीजाभावं स्पष्टयति । तद्वीति । तत् फलम् । विधिलं कार्यलम् ।
तत् फलजनकलं विनाऽनुपपञ्चं फलं कर्त्तयतीत्यर्थः । खोकवदिति ।
यथा खोके कार्यलं पाकादेरिष्टसाधनलेन लिङ्गेनानुमौयते इति
कार्यलमिष्टं फलं प्रतीत्यैव प्रतीयते, तथा वेदेऽपौत्र्यर्थः । उपेय-
रूपलादिति । तत्रये अपूर्वस्यैव खतः काम्यतयाऽनन्योद्देश्यतिव्याप्त-
लादित्यर्थः । तथाच फलजनकलं विनाऽपि फलस्येवापूर्वस्य कार्यल-
मुपलभ्यमानं न फलकर्त्तयकमिति भावः । यत इति । चत्रापि
स्वर्गः फलं श्रूयते, तत्राप्यपूर्वस्यैव खतः प्रयोजनता खर्गपर्यन्तं
व्याप्तोति । (२) न तपूर्वं खर्गसाधनमिति धीः, (३) प्रधानस्य गुणत्वानु-
पपत्तेरिति तव दर्शनादित्यर्थः ।

(१) तत्त्वये इति तत्त्वा नित्यस्य निष्कालत्वेनाभ्युपगमादिति भावः ।

(२) न त्विति न तपूर्वं खर्गसाधनमिति तत्र गौणप्रयोजनत्वद्वीरि-
त्यर्थः ।

(३) प्रधानस्येति तथा चापूर्वं खतः प्रयोजनमेव न तु गौणप्रयोजन-
मिति भावः ।

साध्यविद्विरुद्धते । न द्वितीयः । शब्दव्येन तत्प्रत्यये
तदनपेक्षणात् । खोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायता-

(१) एतच्च विरोधोङ्गावनमाचम् । वस्तुतोऽपूर्वं न खतः प्रयोजनं,
खोके तथाऽनवगमात् । वेदेऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य
गौणप्रयोजनस्य लिङ्गाऽभिधानम् । काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-
कार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यतात् । न तु खतः प्रयोजनलेन, तत्रा-
सामर्थ्यादतुपथोगाच्च । प्रवृत्तेर्भाजनादाविव खोककृतकाम्यसाधनता-
ज्ञानात् कार्यताज्ञानादा गौणप्रयोजकलैवोपपत्तेः । अथ निवे-
खोकवेदावगतगौणसुखप्रयोजनाभावे सति लिङ्गेवापूर्वस्य खतः
प्रयोजनलं बोधयति, तेन विना प्रवृत्तिपरलानिर्बाहादिति चेत् ।
न । निरूपधीच्छाविषयलं हि खतः प्रयोजनलमपूर्वस्य लिङ्गा-
बोधनीयं, न चापूर्वस्य तादृग्च्छाविषयलं क्वचिदपि चिङ्गमिति
भावः ।

शब्दव्येनेति । यत्र कार्यताधीर्णेङ्गिकी, तत्र सा लिङ्गमिष्टसाध-
नलमपेचते, वेदे तु कार्यशक्ता लिङ्गेव तां जनयतीति न तत्र सा
तदपेचेतेत्यर्थः । (२) यदि चापूर्वं न खतः कार्यमिति* तत्रापि सा तद-
पेचेत, तदेष्टसाधनलज्ञापकस्यान्यस्याभावादेदएव नदोधयेत् । तथा-

* काम्यमिति,—इति पाठान्तरम् ।

(१) अत्र मते अस्तरसमुद्गावयति यत्त्वेति । परं प्रत्यपसिङ्गान्तोङ्गावन-
माचमित्यर्थः ।

(२) यदि चेति खतः काम्यते इष्टसाधनत्वाभावाऽन्त तदपेचेति भावः ।

ऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपाय-
तैव प्रथमं वेदाद्वग्नत्वा । प्रमाणान्तराभावात् । ततः
कार्यतेत्यानुमानिकोविधिः स्यात्, न शब्दः ।

आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय-
इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम् । सुखेन व्यभिचारात् ।
अन्यत्वे सतौति चेत् । न । दुःखाभावेन व्यभिचारात् ।
फलं विहायेति चेत् । तदेव किमुक्तं स्यात् । इष्टं
स्वभावत इति चेत् । तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तज्ज-
कर्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत् । तत्सा-
धनत्वे सतौति साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतो-
नेदमिष्टं कर्तव्यज्ञ, ततो नूनमिष्टसाधनमिति साध-
नार्थ इति चेत् । न । स्वभावतोनेदमिष्टमित्यसिद्धेः ।
अनन्योद्देशप्रवृत्तक्षतिव्याप्तत्वात् । अन्यथा तदसिद्धेः ।
ततोव्याघातादन्यतरापाय इति ।

सोकवस्त्रिङ्गादेव कार्यताधीवभवाच लिङ्गस्त्र ग्रन्थिः कस्येते-
त्याह । अन्यथेति । साध्याविशिष्टमिति । इष्टसाधनलक्षैव साधत्वा-
दित्यर्थः । स्वभावत इति । सोपाधीच्छाविषयले सति कर्तव्यलेनापूर्वं
प्रसाधनमित्यनुभेदमित्यर्थः । असिद्धेरिति । लभतेऽपूर्वलक्षैव स्वतः
कान्यतया विशेषणाचिद्धो इतुरित्यर्थः । असिद्धिं स्वष्टयति । अन्य-
थेति । उद्देश्यफलान्तरसङ्गावे नित्यनिषेधापूर्वलाचिद्देरित्यर्थः । तत-

अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरसामः, किं नस्त्रिक-
मिति चेत् । किं नस्त्रिकम्, यदा कामाधिकारेऽपि तद-
सामः । न हि लिङ्गं कार्यं स्वर्गसाधनमुक्तम् । नापि
स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तस्मात्
ब्राह्मणत्वादिवदधिकार्यवच्छेदमात्रैवोपपत्तेः ।

न चेदमनुमानं; यस्य यदिच्छातो यत्कर्तव्यं, तत-

हैति । अपूर्वस्य स्वभावत इष्टते न काम्यसाधनत्वं, तथाते वाऽन्योऽप्रवृत्तात्मतिव्याप्तिवरूपं स्वभावत इष्टत्वं नेत्रेकतरसत्त्वमन्यतर-
सत्त्वविरुद्धमित्यर्थः ।

तदसामान्योऽपूर्वसामामः । किं निरपेक्षा लिङ्गेन स्वर्गसाधनतामाह,
येन तत्साधनं स्थिरमपूर्वं शब्दबोधं; स्वर्गकामपदसमभिव्याहारा-
वा? आये, न हैति । तथा सति सौकिकी लिङ्गनर्थिका सात् ।
वेदेऽप्यनन्योऽप्रवृत्तात्मतिव्याप्तिवरूपस्य कार्यत्वस्य स्वर्गसाधनस्वरूप-
रति भावः । द्वितीयमाशङ्कान्यथासिद्ध्या निराकरोति । नापैति ।
यथा यस्य ब्राह्मणमस्ति तस्य कार्यमिति धीः, तथा यस्य
स्वर्गकामनाऽस्ति तस्मात्मिति कार्यमिति शब्दी धीः, न त
स्वर्गोऽप्रवृत्तात्मतिव्याधं कार्यमिति । तथाच न स्वाधिनोऽपूर्वस्य
साम इत्यर्थः ।

अस्तुमानादपूर्वसामान्योऽस्तिति भत्तमाशङ्का निराकरोति ।
चेदमिति । यस्तेति । काम्यसाधने कामिनः कर्तव्यताङ्गानाभावान्

स्वेष्टसाधनमिति । अन्येच्छया स्वाभाविककर्त्तव्यत्वास्ति॒ । तदिच्छयैव तत्कर्त्तव्यतायाः सुखेनानैकान्ति॒ कत्वात् । औपाधिककर्त्तव्यतायास्वेष्टसाधनत्वमप्रतीत्यप्रत्येतुमशक्षत्वात् ।

किमनया विशेषचिन्तया । प्रतीयते तावच्छ-
व्यादन्यदिच्छतोऽन्यत्कार्यमित्येतावतैवानुमानमिति ।
चेत्* । नन्यमितमभिधानौयं, योग्यच्चान्यौयते ।
अन्यदिच्छतश्चान्यत् कर्त्तव्यमन्ययायोग्यं, तत्कथमभि-
धौयताम् । ततएव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् । एवं

शास्त्रेरित्यर्थः । किमन्येच्छया कर्त्तव्यलं, स्वभावतो वा ? आद्ये, अन्ये-
च्छयेति । अन्येच्छया कर्त्तव्यलेनन्योद्देशप्रदृच्छतिसाधलं भव्यते-
र्थः । अन्ये, तदिति । आद्ये दूषणान्तरमाह । औपाधिकेति ।

अत स्वाभाविकलौपाधिकलरूपविशेषाविवचायां कर्त्तव्यलमाचं
विवक्ष्यते । तच्च ग्रन्थेनान्येच्छोरेव बोधते इति पूर्वमनुमानम-
दुष्टमेवेत्याह । किमनयेति । इष्टसाधनताऽभिधानं विनाऽन्यदि-
च्छतोऽन्यत् कर्त्तव्यमयोग्यतया नान्येतुर्मर्हतीत्याह । नमिति ।
नान्यमित्यस्य कामिकार्यस्य काम्यसाधनस्यैवान्ययोग्यतादित्यर्थः ।
प्रतएवेति । ग्रन्थादेवेष्टसाधनत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

* मित्येतावता कर्त्तव्यानुमानमिति चेत्,—इति का० ।

तर्हि॑ष्टि॒साधनै॒कार्थ॒समवा॒यिकर्त्त्व॒भिधा॒नादनुमा॒
नानवकाशः । न चान्विता॑भिधा॒नेऽपि॒ तत्साधन-
त्वसिद्धिः । अधिकार्थवच्छेदमाचेणाप्यन्वययोग्यतो-
पपत्तेः ।

न च कार्यत्वमपूर्वे॑ समवति॒ । तद्वि॑ कृतिव्याप्यता॒
चेत्, ब्रौद्धादिष्वे॑ । सिद्धत्वात् । कृतिफलत्वचेत्, याग-
स्यैव । ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः । कृत्युहेश्यता॑ चेत्, स्वर्ग-
स्यैव । निसर्गसुन्दरत्वात् । न त्वपूर्वस्य । तद्विपरौ-

अस्तु वा अन्यदिच्छतोऽन्यत्॑ कर्त्तव्यमन्वययोग्यं, तथापि॑ नेष्ट-
साधनत्वमनुमातुं शक्यते, ब्राह्मणत्वस्यैव स्वर्गकामलस्याधिकारिता-
वच्छेदकलेनाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेरित्याह । न चान्वितेति॑ । वस्तुतः॑
तवापूर्वस्यैव स्वतः॑ काम्यसाधनत्वं विरुद्धमिति॑ भावः ।

कार्यत्वमपूर्वस्य॑ विकल्प्य॑ निराकरोति॑ । न चेति॑ । तद्वौति॑
कृतिजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः । न च्छिद्धस्य॑ व्यापारभागित्वमिति॑
भावः । कृतिफलत्वं^(१) कृत्यनन्तरभावित्वमिति॑ भावः । कृत्युहेश्यत्व-
मनन्योहेश्यकृतिव्याप्त्यत्वमित्यर्थः । तद्विपरौतत्वादिति॑ । सुखदुःखा-

(१) कृतिजन्यत्वमपूर्वस्यापौत्रन्यथा व्याचष्टे कृत्यनन्तरेति॑ । कृत्यक्षव-
हितानन्तरेत्यर्थः । यद्यपि॑ तचापि॑ किञ्चिद्विवधानं, तथाप्यपूर्वा-
पेक्षया अव्यवधानमस्येवेति॑ भावः ।

तत्वात् । स्तनपानादिवदैपाधीकौति चेत् । साऽपि
यागस्यैव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थिती यागस्यैव साधनत्वे-
नाम्ययात् ।

कालव्यवधानान्वैतन्निर्व्वृहतीति चेत् । यथा निर्व-

भावयोरेव स्तुतः काम्यतादित्यर्थः । न च स्तुतेव तद्वोधते, वस्तु-
स्तुतएव बोधत्वात् । न चापूर्वस्य निरूपाधीच्छाविषयत्वमस्ति,
यस्तित्तु बोधेतेत्युक्तिभिति भावः । साऽपौति । चैपाधिकौष्टुषाध-
नता यागस्य स्वर्गसाधनतयाऽस्तीति छतियाध्यत्वमस्तौपाधिकमिति
तत्परित्यागे नापूर्वस्तित्तुरित्यर्थः ।

यागस्याशुतरविनाशित्वात् स्वर्गस्य च कालान्तरभावित्वात्
यागस्य स्वर्गसाधनत्वं न सम्भवतीत्याह । कालेति । यागस्य प्रतीत-
स्वर्गसाधनताऽन्यथानुपपत्त्या फलसमयपर्यन्तस्यायौ व्यापारः कस्यते
इत्याह । यथेति ।

ननु साधनताप्रतीतिरेव योग्यताज्ञानाभावान्न सम्भवति ।
तथाहि । स्वर्गसाधनताज्ञानं यागस्य भवत्याचात्माधनताविषयकं
भवेत्, परम्परासाधनताविषयकं वा, एतदुभयोदासौनसाधनता-
विषयकं वा ? नाद्यः, आशुतरविनाशित्वेन क्रियायाः कालान्तर-
भावित्वस्वर्गस्यविद्वितपूर्वसमयादृच्छित्वात् । न द्वितीयः, परम्पराषट-
कस्यानुपस्थितेः ।

नथास्तु द्वितीयः । तथाहि । साच्चात्परम्परोदासौनसाधनता-

मार्च आगस्त खर्गं प्रति यादोग्यम् । न च साक्षात्परस्तराविशेष-
द्यं विना सामान्यं नास्येवेति वाच्यम् । साक्षात्परम्परां विशेष-
सानुपयन्तेः । न च विशेषद्यथाधे सामान्यमपि वाचितं, परम्परा-
साधनलखावाधनात् । वाधो हि विपरीतप्रमा । न च खर्गं यागो-
न परम्परासाधनमिति प्रमा । किन्तु द्वारानुपस्थित्या, यागः खर्गं
परम्परासाधनमिति प्रमा नास्ति । न च योग्यानुपस्थित्या परम्परा-
चटकवाधः, संखारवदयोग्यस्यापि तस्य सम्भवात् । अन्यथा वाच्येऽ-
पूर्वे क्लिया कामिकार्या न स्थान्, काम्यासाधनलात् । न हि
वदयोग्यं तत्प्रसाद् योग्यम् । तस्मात् खर्गसाधनं याग इति सामा-
न्यतः परम्परायाधनलभनुक्तिः वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयकं
ज्ञानसुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यमिति ।

मैत्रम् । तथाहि । खर्गं प्रति यागो न साक्षात्साधनमिति
ज्ञानलाभरं खर्गसाधनं याग इति सामान्यज्ञानं भवत् परम्परा-
साधनताप्रकारकं स्थान् । एकविशेषवाधे शाब्दज्ञानस्य तदितर-
विशेषप्रकारकलनियमात् । यथा छिद्रवाधे घटपद्जन्यं घटज्ञानं
छिद्रेतरत्वप्रकारकम् । न च परम्पराघटकानुपस्थित्या प्रकृते तथा
घटते ।

तस्य । एतादृशनियमे मात्राभावात् । न हि छिद्रवाधान-
ज्ञानं घटपदेन छिद्रेतरत्वेन ज्ञानं जन्यते, किन्तु योग्यतया छिद्रं
विहाय घटस्तुगत्या छिद्रेतरत् तस्य घटत्वेन ज्ञानम् । न च छिद्रे-
तरत्वेन ज्ञानं सम्भवत्यपि, तस्याशक्त्वेन घटपदादुपस्थित्यभावात् ।
न च घटपदाज्ञायैवानुभव आनुभविकालेनोभयसिद्धः, येन स्त्राण्या-

इपि तथा निर्वाचिते । न च सर्वाऽपि । सा हि अहतस्तार्था, अजहतस्तार्था वा ? नाम्या, षटानुभवप्रसङ्गात् । नाम्या, ग्रन्थ-सम्बन्धाधारणैकरूपाभावात् । एवं सर्वत्र सामान्यग्रन्थस्य विशेषपरमे इष्टव्यम् ।

अथ छिद्रेतरतया योग्यतावधारणेन ग्रन्थानुभवात् पूर्व्ये नियमेनोपस्थितिः संखारादेव । न च विभक्तीनां प्रकृत्यर्थानुग्रन्थस्तार्थ-न्यवदोधकलव्युत्यन्तेसात्र विभक्त्यर्थानामौयेतेति वाच्यम् । ^(१)प्रकृत्यर्थाहि प्रकृतिप्रतिपाद्यः, स च प्रकृतेऽप्यस्ति । ^(२)अन्यथा पाचकमान-वेत्यत्र पाककर्त्तरि विभक्त्यर्थकर्मताऽन्यानुपपत्तिः, तस्याग्रन्थलाभात्^(३) । तथा च संखारोपस्थितं छिद्रेतरत्वमादाय ग्रन्थान्यवदोधः स्थान् ।

मैवम् । ^(४)ग्रन्थानुपस्थितस्य ग्रन्थेनान्यवदोधाजननात् । एतस्य ग्रन्थी स्नाकाङ्क्षा ग्रन्थेनैव पूर्व्यते इत्युपपादयद्विरक्षाभिर्वाणादिसूत्रे प्रपञ्चितमिति नेहोपपादते । संखारस्यानियतोऽधततथा नियमेन तदुपस्थितेरभावात् । फलस्योभयासिद्धतथा तदसेनापि नियतोपस्थितेरभावात् । तथापि सामान्यभावस्य विशेषभावनियतमात्

(१) प्रकृत्यर्थाहौति यद्यपि संखारस्योपग्रन्थस्यापकलमुक्तं च तु प्रकृतेः ।

शक्तिक्षणाण्योरभावे तदुपस्थापकत्वस्यासम्भवात् । अतश्च ग्रन्था-नुपस्थितस्येति सिङ्गान्ते वक्ष्यति । तथापि प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृति-तात्पर्यविषयत्वमिवेके । तस्मते औपादानिको तदुपस्थितिः, तच्च प्रकृतेरपि तेन हेतुवाभ्युपगमात् तथोक्तमित्यन्ये ।

(२) अन्यथेति यदि रुच्युपस्थितस्यैव विभक्त्यर्थान्यवस्थदेत्यर्थः ।

(३) अग्रकलादित्युपग्रन्थाण्यम् । अलक्षत्वाचेत्यपि इष्टव्यम् ।

(४) ग्रन्थानुपस्थितस्येति हत्येति श्वेषः ।

विशेषाभाने कथं सामान्यं भासते इति चेत् । न । परम्परासाधन
तथा परम्पराघटकानुपस्थित्याऽभानेऽपि वस्तुतः परम्परासाधन
भानात् ।

ननु काम्यादन्यत् काम्याद्यवहितसाधनतयाऽवगतमेव कर्त्तव्य
तया चेति । न च यागस्य खर्गाद्यवहितसाधनता सम्भवति । न
द्विषिकामस्य पाके प्रष्टन्तर्वेद्यभिचारः, ओद्धनकामस्य तच्च प्रष्टन्तः । द्विषि-
कामना च द्विषिसाधनतसाधनपरम्पराकामनोपयोगिनी, न तु सा-
मात् । अन्यथा साधनसाधने प्रष्टन्त्रभावापन्तेः ।

मैवम् । काम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकल्पात्, साधवात् । न
द्विषिकामस्य सिद्धौद्दनस्य पाके प्रष्टन्तिप्रसङ्गः । गुरुपायलात् । इष्टो
त्पत्त्यनान्तरौयकदुःखजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकलाच्च । तस्मात् प्रतीत
खर्गसाधनता व्यापारं विनाऽनुपपदमाना व्यापारमपूर्वं कर्त्तव्यति ।

ननु व्यापारेण तज्जिर्वाहोन तज्जननात्, उत्तरवर्त्तिलेन व्यापारे
तसामर्थ्यात् । न ज्ञापनात्, ज्ञिष्ठैव तज्ज्ञापनात् । न च चिर-
धसां कारणं व्यापारव्याप्तं, विपच्चे बाधकाभावात् । (१)प्रायचित्तस्य
फलप्रतिबन्धकलं स्थात् । तस्मात् पापानुच्छते इति फलश्रवणस्य
निषिद्धक्रियातः फलभागी न भवतीत्यर्थः । न च सुखे बाधका-
भावः, उपस्थितिलेन विहितनिषिद्धक्रियायाभेव धर्माधर्मज्ञिपरिव-
वाधकलात् ।

(१) नन्देवमपूर्वानभ्युपगमे प्रायचित्तविधिवैपत्त्वमित्वत आह प्रायचि-
त्तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वं स्थादिति ।

Pingala Chhandah Sútra, (Sans.) Ifasc. II—III @ /6/ each	Rs. 0	12
Prithiráj Rásau, (Sans.) Part I, Ifasc. I, Part II, Ifasc. I—V @ /6/ each	2	
Ditto (English) Part II Ifasc. I	0 12
Prákṛita Lakshaṇam, (Sans.) Ifasc. I	1 8
Parásara Smriti (Sans.) Vol. I, Ifasc. 1—8, Vol. II, Ifasc. 1—4, Vol. III.		
Fasc. I—2 @ /6/ each	5 4
Parásara, Institutes of (English)	0 12
Srauta Sútra of Apastamba, (Sans.) Ifasc. I—XII @ /6/ each	4 8
Ditto Áśvaláyana, (Sans.) Ifasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Látyáyana (Sans.) Ifasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Ditto Sánkháyana (Sans.) Vol. I, Ifasc. 1—7, Vol. II, Ifasc.		
1—2, @ /6/ each	3 6
Sáma Veda Samhitá, (Sans.) Vols. I, Ifasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7;		
IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Ifasc.	12 6
Samkhya Sutra Vritti (Sans.) Ifasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Sáhitya Darpana, (English) Ifasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Ifasc. I and II @ /6/ each	0 12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Ifasc. II	0 6
Sankara Vijaya, (Sans.) Ifasc. II and III @ /6/ each	0 12
Sánkhya Pravachana Bháshya, Ifasc. III (English preface only)	0 6
S'ri Bháshyam, (Sans.) Ifasc. I—II	0 12
Susruta Samhitá, (Eng.) Ifasc. I and II @ /12/ each	1 8
Taittiriya Áranya (Sans.) Ifasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Ifasc. I—XXIV @ /6/ each	9 0
Ditto Samhitá. (Sans.) Ifasc. IX—XXXV @ /6/ each	10 2
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Ifasc. I—III @ /6/ each	1 2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Ifasc. II and III @ /6/ each	0 12
Tándyá Bráhmaṇa, (Sans.) Ifasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Ifasc. 1—9; Vol. II, 1—7 (Sans.) @ /6/ each	6 0
Tul'sí Sat'sáí, (Sans.) Ifasc. I—III	1 2
Uttara Naishadha, (Sans.) Ifasc. III, V—XII @ /6/ each	3 6
Uvásagadasáo, (Sans.) Ifasc. I—VI @ /12/	4 8
Varáha Purána, (Sans.) Ifasc. I—XIII @ /6/ each	4 14
Váyú Purána, (Sans.) Vol. I, Ifasc. I—VI; Vol. II, Ifasc. I—VII,		
@ /6/ each Ifasc.	4 14
Vishnu Smriti, (Sans.) Ifasc. I—II @ /6/ each	0 12
Vivádáratnákara, (Sans.) Ifasc. I—VII @ /6/ each	2 10
Vrihanñáradíya Purána, (Sans.) Ifasc. I—6 @ /6/	2 4
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Ifasc. I—V @ /14/ each	4 6

Tibetan Series.

Sher-Phyin Vol. I, Ifasc. 1—5 Vol. II, Ifasc. I @ 1/ each	6 0
Pag-Sam thi S'iñ, Ifasc. I	1 0
Rtoġs brjod dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.), Vol. I, Ifasc. 1—3		
@ 1/ Vol. II, Ifasc. 1	4 0

Arabic and Persian Series.

* Alamgírnámah, with Index, (Text) Ifasc. I—XIII @ /6/ each	4 14
Aín-i-Akbarí, (Text) Ifasc. I—XXII @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I Ifasc. 1—7 Vol. II Ifasc. 1—2	15 12
Akbarnámah, with Index, (Text) Ifasc. I—XXXVII @ 1/ each	37 0
Arabic Bibliography by Dr. A. Sprenger	0 6
Bádsháhnámah with Index, (Text) Ifasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	4 8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Ifasc. I	1 0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Ifasc. I—XXI @		
1/ each	21 0
Farhang-i-Rashídí (Text), Ifasc. I—XIV @ 1/ each	14 0
Fihrist-i-Túsí, or, Túsí's list of Shy'ah Books, (Text) Ifasc. I—IV @		
1/12/ each	3 0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Ifasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Ditto Azádi, (Text) Ifasc. I—IV @ /6/ each	1
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi (Text) Ifasc. I	0 12
History of the Caliphs, (English) Ifasc. I—VI @ /12/ each	4 8
Iqbálnamáh-i-Jahángírí, (Text) Ifasc. I—III @ /6/ each	1 2
Ísabáh, with Supplement, (Text) 51 Ifasc. @ /12/ each	38 4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Ifasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—7		
@ /6/ each	9 6
Magházi of Wáqidí, (Text) Ifasc. I—V @ /6/ each	1 10
Muntakhab-ul-Tawáriķh, (Text) Ifasc. I—XV @ /6/ each	14

Muntakhab-ul-Tawárish (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	Rs. 3	12
Muntakhab-ul-Lubab. (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	..	7
Mu'ásir-i-Álamgízí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2
Nokhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I	0
Nizámí's Khiradnáimah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	1
Riyazín-s-Salátin, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1
Suyúti's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	7
Tabaqát-i-Násírí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	..	19
Tárikh-i-Firúz Sháhí of Zia-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	3
Tárikh-i-Firozháhí, of Shams-i-Siraj Attíf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Wíso Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Túzak-i-Jahángír (English) Fasc. I	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and		
	Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80
Ditto	Index to Vols. I—XVIII 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per		
No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12),		
1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6),		
1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6),		
1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875		
(7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6),		
1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Sub-		
scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	1
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra		
No., J. A. S. B., 1864)	1
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society		
(Extra No., J. A. S. B., 1868)	1
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No.,		
J. A. S. B., 1875)	3
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II,		
Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	3
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson,		
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharráhín	3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev.		
W Taylor	2
9. Han Koong Tséw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1
10. Iṣtiláhát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, Svo.	1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2
13. Khizánat-ul-'ilm	4
14. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each	10
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera.		
Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18
16. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit	1
17. Sharaya-ocl-Islam	4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös	10
19. Ditto Grammar	8
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasury Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 854.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकारणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाच्चार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविश्वितम्

सद्वासद्वोपाध्यायद्विद्वच्छक्त-सकरन्दोङ्गासित वर्जसागोपाध्यायप्रणीतप्रकाशस्त्रितम् ।

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME II.

FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1895.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasiculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		BS.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	4	14
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	1	14
Aitareya Aranyakā of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	0	12
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2	0	6
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. 1	2	4
Ashtasāhasrikā Prajnapāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	1	14
Āsvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	7	0
Āvadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /1/	2	10
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	0	12
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	1	8
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	14
Brihadharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	0	12
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Nātaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
*Mārkanḍeya Purāṇa, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	1	8
Mārkanḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Mimāṃsa Darsana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	6	6
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-2	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyāya Kusumānjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	3	0
Pariśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	1	14

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM
BY UDAYANACHARYA
FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMANA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYAYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE
NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARANAM
BY UDAYANĀCARYA

SECOND PART

CONTAINING
THE 4TH AND 5TH STAVAKAS
WITH THE COMMENTARY OF

RUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY
BANDYAGHĀΤIA
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA
TARKĀLĀNKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1895.

न्यायकुसुभाङ्गलिप्रकरणम् ।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकदितीयखण्डम्)

—००—

न्यायाचार्यपदाङ्गित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुद्यनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-वचिदत्तकृत-मकारन्दोद्भासित-

महामहोपाध्याय-वर्णमानकृत-प्रकाशसमेतम् ।

वक्त्रदेशीय-

श्रीलक्ष्मी अस्यातिकरमाजानुमत्या

वन्द्यवटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्तकर्त्तलक्ष्मार-परिग्रोधितम् ।

कलिकाता-महानगर्याँ

बाप्टिष्ट मिशन् यन्त्रे सुन्दरितम् ।

शकाब्दः १८१९ ।

अनुक्रमणिका ।

—१६०—

न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्यविश्चितमुदारार्थमतीवोपादेयो यस्यः । बौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विश्चय्य प्रकरणमिदं रचितवानाचार्यः । एतद्यस्ये आत्मतत्त्वविवेकस्योङ्गेखदर्शनेन ततः पराचौनत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते । आत्मतत्त्वविवेके तावद्वौद्धारां द्वयमङ्गादिवादान्निराकृत्य विज्ञानादतिरिक्तः स्थायौ जीवात्मा निरुपितः । न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणे त्वमिन् यस्योपासनया जीवात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति, स भगवानौश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः । अत्रवा चेश्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्तर्कर्गर्भा च । इमामेव प्रणालीमनुद्धत्य गजेश्वर ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाच्चकार ।

सोऽयमत्युपादेयोऽपि यस्यो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति । तत्-कारणस्य यस्यस्य काठिन्येनाध्येत्यामनुत्साहः । वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणान्तरमप्यस्ति । इयं किंवदन्ती प्रचरति । पूर्वं किंव भिथिलाप्रदेश-एव बाङ्गल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽस्मीत् । गजेश्वोपाध्यायादयो यस्यकारात्म बहवस्तत्र प्रादुरभवन् । तदानीं न्यायाध्ययनेच्छवो वङ्गदेशीया भिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकाष्ठुः । मैथिलात्मध्यापकास्तानधाय तेषां स्वदेशप्रतिगमनसमये तक्षिखितानि समीचीनानि न्यायपुस्तकानि बलादाच्चिप्य नयन्ति स्म । वङ्गदेशीयास्तावद्बुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्तकानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् स्वदेशस्य प्राधान्यस्य विलुप्येतेवेवं शङ्खमानास्ते किलैवं चक्रुः । तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित् कच्चित् केचिच्च कच्चित् यस्यं कण्ठस्यं छाला स्वदेशमागत्य लिलिखुः । एवं कालेन वङ्गदेशे न्याययस्यानां सौलभ्यं जातम् । इरिदासमद्वाचार्यः कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य कारिकांशं गद्यच्चैकं कण्ठस्यं छाला स्वदेशमागत्य यथास्मृतिं तद्वास्तानं छतवान्—इति ।

सम्भाव्यते, अत एव त्वं तिशैयित्यात् पश्चमल्लवके उद्देश एव तात्पर्य-
मिति मूलस्त्रैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेजोऽनुदृता । अन्यत्रापि
क्षणित् किञ्चित् आख्यावैलक्षण्यं जातम् । कारिकात्मककुसुमाङ्गलेश्वरपरि-
गवद्वौपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमेनायेका टीका विश्चिता । तच्च चोद्देश
एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोऽनुदृता वर्तते । एवं तच्च
मूलस्त्रं गद्यमपि क्षणित् क्षणिदुऽनुदृतमस्ति । ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्या-
त्मकस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशोऽपि कियान् प्रचारोग्नात इति ।
तार्किकश्चिरोमण्डिरपुनाथश्चिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य
प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपस्त्रं न्यायचर्चायामासौत् । तस्मा-
दारभ्य न्यायाध्ययनेष्ववो मिथिलादेशोर्या वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्याया-
ध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथश्चिरोमणिभ्यः परवर्त्तिनो रामभद्रसार्व-
भौमस्य समये कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव ।
इहिदासभद्राचार्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य खल्य-
यश्वात् मूलयश्वसारांशस्यात् मूलयश्वपेक्षया सुगमत्वाच्च मूलयश्वमन-
धीय स एव यन्मः सर्वैरन्तेवासिभिरथ्येतुमारब्धः । तदेवं ज्ञानेण देशान्तरे-
व्यपि मूलयश्वस्याध्ययनमध्यापनस्त्रं लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां यन्मोऽपि
लुप्तकल्पं एव जातः ।

तमिममुपादेयं यन्मं लुप्तकल्पमालोचयद्विद्वेशीययश्वरत्नश्वावद्व-
परिकरैर्विद्यागुशगिभिरस्यातिकसमाजविद्विश्वस्य मुद्रया प्रचारं कर्तव्यं
निष्ठित्य श्वोधनमुद्दण्डायाहमगुरुद्वः । मयाऽप्यस्य श्वोधनाय यथामति
क्षतः प्रथलः । तथाप्यनवधानादिना यद्यच्च किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्विः
क्षतपद्या श्वोधनीयमिति क्षतोऽप्यमञ्जलिः । यस्याः समितेरिक्षामात्रेण
लुप्तकल्पोऽप्यमुक्तमो यन्मः कायथूहमिदानीं वहति, सेवं समौचौना
समितिरौदृशानि रत्नानि रक्षान्ती चिरं जीवतादीश्वरागुयहेषेति मनसा
प्रार्थयामहे ।

यानि पुलकान्यवलग्नाहमेतस्य श्वोधनमकरवम्, तान्युक्त्वा । एवं

तावदस्मस्तिखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरगिवाविश्वीयुक्तं रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम् । अपरं काश्मीतः क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम् । अपरमपि नवदीपगिवासि हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानीतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डितमेव । इतरमूलपुस्तकं संखृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम् । तदेवं मूलस्य पञ्च पुस्तकानि लब्धानि ।

प्रकाशस्यायेकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनस्य तालपत्रिखितमस्यातिक-समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम् । इतरत् संखृतविद्यामन्दिरात् संग्रहौतमसम्पूर्णम् । अन्यत् काश्मीतः क्रीतमसम्पूर्णम् । अपरं काश्मीरसंखृतविद्यालयाथक्षात् आनीतं तालपत्रिखितं समीचीनमसम्पूर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काश्मीरसंखृतविद्यामन्दिरस्य-न्यायशास्त्राध्यापकश्वार्युक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यात् समानीतम् । तदेवं मकरन्दस्य चौण्डि पुस्तकानि लब्धानि । एतानि सर्वाण्डेव सम्पूर्णानि समीचीनानि च ।

प्रकाशयशः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः । मकरन्दयश्च प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्क्षिप्तः सारगर्भस्य खण्डितप्रणीतः ।

एतस्य मुद्रापणे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशस्तिखितं मूलमेव मुद्रयितुमारब्धम् । स्थाने स्थाने टिप्पण्यं दक्षं मकरन्दसन्दर्भस्य निवेशितः । परन्तु प्रकाशस्यार्थवैमल्याय नातिविल्लः सारगर्भोऽयुपादेयो मकरन्दसन्दर्भोऽयवश्वं मुद्रणमर्हतीवासोचयता मया तन्मुद्रणाय खर्गतो राजा राजेन्द्रजालमित्रो व्यज्ञापि । तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ एष्टतः प्रभृतियथाशीति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । एवं ग्राते मकरन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोऽशः पञ्चात् एथड्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारौति सुन्नापणारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मद्दक्षटिष्पणन्तु []
इतचिक्षेष्वाङ्गीष्मातमस्ति ।

अथेदानीमस्य यन्नस्य प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रयाणीं च संक्षेपेण
दिष्ट्वाच्चं प्रदर्शयामि । यन्नेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति । (यद्यपि मूले,
इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका एविका न दृश्यते, तथापि तत्र तत्त्वा-
वान्तरप्रकरणोपसंहारकारिकाणां दर्शनात् प्रकरणासमाप्तिस्त्रुचक्षिप्ति-
श्वेतस्योपलभात् आत्मात्मिः सर्वैरेव स्तवकविभागस्याङ्गीष्मातस्वाच्च स्तवक-
विभाग इहावृतः) । तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्वाक-मौमांसक-सौवत-
दिग्म्बर-साङ्ख्यागामीश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि ।

तत्र तावदैदिकागाममिहोचादिकमीणां खर्गादिपलकलं खर्गकामोऽस्मि-
होच्चं शुद्धयादित्यादिशुतिष्ववगतम् । खर्गच्छ, यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च
ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं खःपदास्यदभित्युक्तालक्षणः
सुखविशेषः । यस्मिन् शूरीरे अणुमात्रमपि दुःखं न भवति, तस्मिन्
शूरीरे यः सुखविशेषो जायते सर्व खर्ग इति वर्तुलार्थः । न चैष सुख-
विशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति । अस्मिन् लोके दुःखवर्जनेन सुखभोगस्या-
सम्भवात् । तस्मात् खर्गादिपलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं । तत्र
चामिहोचादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात् । अमिहोचादिकच्च क्रियारूपसु-
त्पन्नप्रधावन्ति न खर्गकालमवतिष्ठते । न च तत्काले अनवस्थितात् कारणात्
कार्योत्पत्तिः । तस्मादभिहोचादिजन्यः कस्त्रिण आपारः खर्गपर्यन्तस्यायो
खोकर्त्तव्यः । तेन आपारेण चिरविनष्टस्यायमिहोचादेः खर्गहेतुत्वसुप-
पद्यते । दृश्यते हि चिरातौतस्यानुभवस्य खजन्यसंखारद्वारा कालान्तरे
स्मृतिहेतुत्वम् । स चामिहोचादिजन्यो आपारोऽदृष्टमिति धर्मं इति
पुण्यमिति चात्मायते । तत्र पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिक्षानमन्तरेण न पल-
जनकं, रथश्वकटादौ सर्वत्र चेतनाधिक्षितानामेवाचेतनानां फलजनकालदर्श-
नात् । न च जीवात्मनां चेतनागामप्यदृष्टाधिक्षात्मव्यं सम्भवति । यो हि
यदधितिष्ठति स तद्वोचरापरोक्षाङ्गवर्णन् भवति । वास्यादिगोचरापरोक्ष-

ज्ञानवान् हि तत्त्वादिर्वास्यादिकमधितिष्ठन् दृश्यते । न च जीवात्मनाम-
दृश्योचरापरोक्षज्ञानमत्ति । अदृश्यतौनिष्ठित्वात् । तस्मात् यः पुरुष-
घौरेयोऽदृश्योचरापरोक्षज्ञानवानदृश्यमधितिष्ठति स एवेश्वर इत्यदृश्या-
धिष्ठात्वयेश्वरसिद्धिः । एवं वेदकर्त्तृतया तत्त्वादिकर्त्तृतया चेश्वरसिद्धि-
रिति नैयायिकानां मतम् ।

तत्र चार्वाकादैनामित्यं प्रत्यवस्थानं । चार्वाकात्तावस्थन्ते । यद्य-
दृश्यं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठात्वयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । तदेव तु
नात्ति प्रमाणाभावात् । न इदृश्यं प्रत्यक्षं येन तत्सौकारः सम्भवति । न
चातुर्मानाददृश्यसिद्धिः सम्भवति । अनुमानस्याप्रमाणत्वात् । सर्वं च व्यभि-
चारसंश्येन, अव्यभिचरितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात् । अनुमा-
नस्याप्रमाणे च तदधीनसङ्केतयद्याधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नात्ति
प्रमाणं । आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कस्त्रिमात्ति यस्य परलोके खर्गा-
दिभोगः स्यात् । किन्तु देहेवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति । तदेवन्मतं स्थूलतः
प्रथमस्तवके निराश्रयतम् ।

मौमांसकात्तु मन्यन्ते । नित्य एव वेदो न केवचित्क्षत इति न वेदकर्त्तृ-
तयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । वेदस्य नित्यत्वस्त्र य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः
स एव मैत्रेणाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिद्धति । किं बङ्गना, स
एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानबलादर्णनामपि वित्यत्वं । तत्कुतो वेदस्य
कर्त्ता सम्भवति इति । तदेवन्मौमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराश्रयतम् ।

सौगतात्तु मन्यन्ते । प्रत्यक्षानुपलम्बवाधिते तावदनुमानं न प्रवर्तते इति
नैयायिकैरपि खीक्रियते । तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्बवाधितत्वान्नानु-
मानेनेश्वरसिद्धिः सम्भवति । अपि च यो हि कर्त्ता भवति स शरीरौ
भवति इति लोके दृश्यं । ईश्वरस्वशरीरौ नैयायिकैर्मन्यते । तस्मात्
शरीराभावान्नेश्वरः कर्त्ता भवितुमर्हतीति कुतः तत्त्वादिकर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ।
एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्तते ।
ईश्वरस्वामकामो नैयायिकैरिष्यते । न चाप्तकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्ता भवेदिति । तदेवत् सौगतमतं द्वतीयस्तके निराकृतम् ।

दिगम्बरात्मु मन्यन्ते । नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणत्वं । प्रमाणपदं हि यदा करणे अत्यन्तं तदा प्रमाकरणबोधकं, यदा तु कर्त्तरि अत्यन्तं तदा प्रमाकर्त्तृबोधकं । ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मादादिप्रमाणामौश्वरस्य करणले मानाभावात् । ईश्वरस्य च ज्ञानं निवं सर्वविषयस्य नैयायिकैरङ्गीकृयते । न च गित्वस्य वस्तुनः करणं कर्ता वा सम्भवति । अतईश्वरः खज्ञानस्यापि करणं कर्ता वा न भवितुमर्हति । न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा । यद्भिर्ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा । अतएव स्मरणात्मकं ज्ञानं पूर्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्न प्रमा । ईश्वरस्य च सर्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत् । तस्मादौश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणं । तथा चाप्रमाणपुरुषस्य वचसि का अङ्गेति । तदेवत्ततं चतुर्थस्तवके निराकृतम् ।

साकृत्यु त्वा मन्यन्ते । ईश्वरे प्रमाणमेव नास्ति । न हि जगत्कर्त्तृतयेश्वरानुमानं सम्भवति । प्रक्षतेरेव जगत्कर्त्तृत्वात् । वेदोऽपौश्वरसद्वावे न प्रमाणं तस्मो-प्रासनादिविधिपरत्वेन खार्थे तात्पर्याभावादिति । तदेवत् साकृत्यमतं पश्य-स्तवके निराकृतम् । स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमस्ति ।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्शते । चार्वाकानां निराकरणं तावत् । इह खलु जगति न सर्वो जनः समानः । कस्चित् सुखौ कस्चिद्दुःखौ इत्वेमादिकं वैचित्रं जगति बङ्गलमुपलभ्यते । न च कारण-मन्तरेण वैचित्रं शक्यं वक्तुं । वैचित्रस्य कार्यतया कारणजन्यत्वनियमात् । न च वृष्टं किञ्चित् कारणं तत्रास्तीत्यवश्यमदृष्टं कारणं वाचं । एवं वङ्ग-वित्तव्ययायासाध्ये वैदिके कर्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यदृष्टं नाम न स्यात् । न हि तैः कर्मभिर्दृष्टं किञ्चित् फलं क्रियते । न च खाभस्यातिसम्भावाद्यर्थं धर्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं । खाभादिविषये-

क्षैरपि गिरिगुहारण्यादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात् । धर्माभावे
धर्माचरणात् लाभादिकमपि न सम्भवति । धर्मबुद्धा हि लोको धार्मि-
केभ्यो धनं ददाति । इतरथा बह्यायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः ।
न च कस्त्रित् प्रतारकः स्वर्गादिप्रलक्षण्या यागादिकं परिकल्प्य परेषां
विश्वासार्थं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ
प्रवर्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्षते । को हि नाम अनुरेवं भवेत् यः पर-
प्रतारणार्थं बह्यायासार्जितस्य धनस्य अस्थान एव अयं करोति उपवासादि-
मित्तात्मानं क्लिन्नाति । न ह्येतावतो दुःखराश्चेः परप्रतारणसुखं गरीयः ।

अनुमानमपि प्रमाणमेव । अभिचारसंश्येन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते ।
अभिचारसंश्यस्यानुमानाधीन एव । एकमुदाहरणमवलम्बैतदिशदौ-
क्रियते । वह्निमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमानस्य । धूमो हि न वह्निं
अभिचरति । अतो धूमेन वह्निरनुभीयते । तत्र वह्निधूमयोर्यभिचारसंश्ये-
यानुमानस्याप्रामाण्यमभिमन्यते । तत्रेदं वक्तव्यम् । दृष्टयोस्तावदह्निधूमयोः
प्रत्यक्षेणोपलभ्मान्न अभिचारसंश्यः सम्भवति । किन्तवृष्टयोस्त्वयोः काला-
न्तरे देशान्तरे वा अभिचारशङ्का स्यात् । कालान्तरस्ययोर्देशान्तरस्ययोऽच्च
वह्निधूमयोऽर्जानन्तु न प्रत्यक्षेण किन्तवृमानेनैव । तस्यात् सिद्धं प्रत्यक्षाति-
रिक्तमनुमानमपि प्रमाणम् । अभिचारसंश्येन हेतोर्न साधकत्वमित्यप्यनु-
मानेऽसति वक्तुमशक्यम् ।

यदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्षके स्फरणं न स्यात् ।
बाल्यवार्षकयोः श्रीरभेदात् । न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्फरतीयेवमादि-
कारयैरात्माऽपि देहव्यतिरिक्तोऽङ्गौकर्त्त्वा इति ।

मौमांसकाणां विराकरणन्तु, वेदोऽपि न नित्यः किन्तु इतरवाक्यवदेव
नित्यः वाक्यत्वादेव । वाक्यस्य वक्तुर्भूमप्रमादादिदोषवलादप्रमाणं भवति ।
वेदवाक्यस्य प्रेक्षावद्विर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम् । अतस्तदक्षा-
भमादिशून्य एव सिद्धति । स एव भगवानौश्वरः । गकारादयोर्वर्णा अपि
न नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः, अनुपूर्वी गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरत्मवात् । एवत्तु अस्तीनामुत्पत्तिविनाशित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजातिविषयिणी वक्षत्वा । सैवेयं दीपशिखेतिवत् क्षिप्तपुनर्जातकेशादौ त एवामौ केशा इत्यादिवत् ।

सौगतमतनिराकरणमित्यम् । प्रत्यक्षानुपलम्भवाधिते अनुमानं न प्रवर्त्तते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिष्ठयो न त्वनुपलम्भमात्रेणाभावनिष्ठयः । तथात्वेऽतौनियाणामाकाशादौनामप्यभावः स्यात् । ईश्वरस्य न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादौश्वराभाव इत्युक्तम् । कस्मिंस्तिदात्रये कस्यचिदनुमानं भवति । यथा पर्वते वज्ञे । शरीराभावात् प्रयोजनाभावात् ईश्वरे कर्त्तव्याभावानुमानम् ? योहि कर्त्ता भवति, तेनावश्यं शरीरिणैव भवितव्यमित्यचापि प्रमाणं नास्ति । विपक्षे बाधकाभावात् । यत्र धूमस्तुत्त्वावश्यं वद्धिना भवितव्यमित्यत्र तु वद्धिधूमयोः कार्यकारणामाक- एव विपक्षवाधकः । ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ।

दिगम्बरमतनिराकरणमेवम् । ईश्वरज्ञानस्य निवारेऽपि तदात्य ईश्वरे भवत्येव । क्षियाश्रयस्यैव कर्त्तव्यात् । सुतरामौश्वरः प्रमाणं कर्त्तव्युत्पत्तप्रमाणशब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः । अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न । एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुक्तशासामप्रमात्वप्रसङ्गात् । शुक्तिकायामिदं रजतमिति भवत्त्वानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गात् । किन्तु यथा- र्थाऽनुभवः प्रमा इत्येव प्रमालक्षणम् । सूतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा । ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवेति तत्प्रमा भवत्येव ।

साङ्गमतनिराकरण्य । यथा घटादिकार्यं कर्त्तव्यन्यं तथा द्वित्यादिकार्यं मपि । यत्तु द्वित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः । न च प्रकृतिः कर्त्रौ सम्भवति । जडायाः प्रकृतेः कर्त्तव्यात्मवात् । कर्तुर्जैतन्यनियमात् । एवं सर्वाद्य- कालीनद्वयाणुकारम्भकपरमाणुद्यसंयोगजनकं कर्मापि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्माणां चेतनप्रयत्नन्यत्वनियमात् । ईश्वरसुपासौतेत्यादिवेदवाक्यान्

नयि ईश्वरसद्गवे प्रमाणम् । तत्रेश्वरादिपदं स्वार्थदाहैव विधिपरम् । यथा सर्गकामो यजेतेवत्र सर्गपदं स्वार्थदारा विधिपरं तद्दत् । अन्यथा सर्गेऽप्यनाश्वासः स्यात् ।

ग्रेजस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्त्वके तापत्, कार्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववादस्त्वहनं, मौमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्रवृत्तिकारणवादखण्डनं, अदृश्य भोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं, बुद्धेः कर्त्तव्यनिराकरणं, आत्मनः कर्त्तव्यवस्थापनं, ज्ञानभक्त्वादनिराकरणं, कारणत्वस्य स्वाभाविकलौपादिकत्वविचारः, नियविमोर्शपि कारणत्वव्यवस्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाणा गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य ग्रन्थिक-ज्ञासत्त्ववस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्त्वके चिरन्तितानि ।

अलौकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, योग्यानुपलक्ष्मिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि सम्भावनामात्रात् प्रवृत्तिरिति चार्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं, तर्कस्य ग्रन्थानिवर्त्तकत्वकथनं, सावृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मौमांसकाभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, ग्रन्थस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभाकरमतखण्डनं, ग्रन्थस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं, अनुपलक्ष्मेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्त्रूतौयस्त्वके व्युत्पादिताः ।

प्रमाणाद्याणां, ज्ञातताखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमाणप्रामाण्योनिरूपणमित्येते चतुर्थस्त्वकगताः ।

पृष्ठमस्त्वके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानपेक्षया साधकानुमानस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनं, तत्रानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्कार्णाणामाभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्त्तकज्ञानविचारः, भावनापदार्थनिरूपणं, आख्यातस्य यत्रार्थकत्वनिरूपणं, द्वात् खस्य वेदस्येश्वरपरत्वमित्येते

सम्भाव्यते, अत एव त्वं तिशैचित्यात् पश्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्यमिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेजोङ्गता । अन्यच्चापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम् । कारिकात्मककुसुमाङ्गलेशपरि नवद्वैपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता । तच्च चोद्देश एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकात्यैवोङ्गता वर्तते । एवं तच्च मूलस्यं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुङ्गतमस्ति । ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्यात्मकस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशैऽपि कियान् प्रचारोजात इति । तार्किकश्चिरोमणिरघुनाथश्चिरोमणीनां प्रादुर्भाविकालादारभ्य वङ्गदेशस्य प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपस्य न्यायचर्चायामासौत् । तस्मादारभ्य न्यायाध्ययनेच्छवो मिथिलादेशैया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्यायाध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथश्चिरोमणिभ्यः परवर्त्तिनो रामभद्रसार्वभौमस्य समये कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव । इहिदासमद्वापार्थक्षतव्यासमेतस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वत्याग्न्यवात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमन्धोत्त्व स एव ग्रन्थः सर्वैरन्तेवासिभिरथ्येतुमारब्धः । तदेवं ऋमेण देशान्तरेष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनस्त्र लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां ग्रन्थोऽपि लुप्तकल्पं एव जातः ।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्विद्वेशैयग्रन्थरत्नक्षात्तद्विपरिकरैर्विद्यागुरुगिभिरस्यातिकसमाजविद्विद्विरस्य सुदृश्या प्रचारां कर्तव्यं निष्क्रिय शोधनमुद्दण्डायाहमनुरङ्गः । मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति छातः प्रथलः । तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्विद्ध्यपया शोधनीयमिति छातोऽयमञ्जलिः । यस्याः समितेरिष्वामात्रेषु लुप्तकल्पोऽयमुक्तमो ग्रन्थः कायथूहमिदानीं वहति, सेवं समीचीया समितिरौदृशानि रत्नानि रक्षान्तीं चिरं जीवतादौशरानुग्रहेषेति मनसा प्रार्थयामहे ।

यानि पुस्तकान्यवलम्बगाहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युक्तते । एवं

तावदस्मस्तिखितं सम्युर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरगिवासिश्रीयुक्त रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् ज्ञौतं सम्युर्णं मूलमात्रम् । अपरं काश्मीतः ज्ञौतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खितम् । अपरमपि नवदीपगिवासि हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानोतं मूलं शेषे किञ्चित् खितम् । इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्युर्णम् । तदेवं मूलस्य पृष्ठ पुस्तकानि लब्धानि ।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्युर्णं समीचीनस्य तालपत्रस्तिखितमस्यातिक-समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानोतं प्रायः सम्युर्णम् । इतरत् संस्कृत-विद्यामन्दिरात् संग्रहौतमसम्युर्णम् । अन्यत् काश्मीतः ज्ञौतमसम्युर्णम् । अपरं काश्मीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनोतं तालपत्रस्तिखितं समीचीन-सम्युर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथ-वर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काश्मीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्य-व्यावश्याकाध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्यात् समानोतम् । वदेवं मकरन्दस्य चौण्डि पुस्तकानि लब्धानि । एतानि सर्वाण्येव सम्युर्णानि समीचीनानि च ।

प्रकाशयन्नः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्ज्मानप्रणीतः । मकरन्द-ग्रन्थस्य प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्क्लिपः सारगर्भस्य रचिदत्तप्रणीतः ।

एतस्य मुद्रापणे प्रवृत्तेन मया प्रथमवः प्रकाशस्तिखितं मूलमेव मुद्रयितु-मारब्धम् । स्थाने स्थाने टिप्पण्यं दत्तं मकरन्दसन्दर्भस्य निवेशितः । परन्तु प्रकाशस्यार्थवैमत्याय नातिविल्लः सारगर्भोऽत्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-उपवास्य मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय सुर्गतो राजा राजेन्द्र-जालमित्रो व्यज्ञाप्ति । तेन चालुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ एष्टतः प्रभृति गथारैति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधक्तामुद्रापितः । एवं ग्रते मक-रन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोऽंशः पक्षात् एथड्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		BS.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each
*Agni Purána, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	..	1	14	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	1	8
Anu Bháshyam, (Text) Fasc. 1-2	0	12
Aphorisms of Sándilya, (English) Fasc. 1	0	6
Ashtasáhasriká Prajnapáramitá, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	..	2	4	4
Asvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/	7	0
*Bhámati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	2	10
Brahma Sútra, (English) Fasc. 1	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Brihadharma Purána, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	19	8
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Kála Mádhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kántantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kúrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	2
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
*Márkandeya Purána, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	1	8
Márkandeya Purána, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Mímáṃsá Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	6	6
Nárada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Nyayavártika, (Text) Fasc. 1-2	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	8	10
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyáya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	3	0
Paríśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	1	14

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM
BY UDAYANACHARYA
FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMANA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYAYA CHANDRAKĀNTA
TARKĀLANKĀR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasiculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		BS.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	4	14
*Agni Purána, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	1	14
Aitareya Araṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	8
Aitareya Brahmana, Fasc. 1-4 @ /6/	0	12
Añu Bháshyam, (Text) Fasc. 1-2	0	6
Aphorisms of Sándilya, (English) Fasc. 1	2	4
Ashtásáhasriká Prajñapáramítá, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	1	14
Aśvaváidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /1/	7	0
*Bhámati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	2	10
Brahma Sútra, (English) Fasc. 1	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Brihadharma Purána, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
*Chaturvarga Chintamáni (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-9 @ /6/ each	19	8
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	0	12
Kála Mádhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kátantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kúrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	2
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
*Márkandeya Purána, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	1	8
Márkandeya Purána, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Mímáṃsá Darsana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	6	6
Náradá Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Nyayavártika, (Text) Fasc. 1-2	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4-6; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	8	10
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sansk.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyaya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/ each	3	0
Pariśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	1	14

THE
NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM
BY UDAYANACHARYA
FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMANA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY
MAHAMAHO PADHYAYA CHANDRAKANTA
TARKALANKAR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE
NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARANAM
BY UDAYANĀCARYA

SECOND PART

CONTAINING

THE 4TH AND 5TH STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

RUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY

BANDYAGHĀΤIA
MAHĀMAHOPĀDHYAYA CANDRAKĀNTA
TĀRKĀLĀNKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1895.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकारणम् ।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकदितीयखण्डम्)

—००—

न्यायाचार्यपदाङ्गित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-वचिदत्तज्ञत-मकारन्दोद्भासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमानज्ञत-प्रकाशसमेतम् ।

वज्रदेशीय-

श्रीश्री अस्तिकसमाजानुमत्या

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्तर्कालज्ञार-परिशोधितम् ।

कलिकाता-महानगर्याँ

वापटिष्ठ मिशन् यन्ते सुक्रितम् ।

शकाङ्का: १८१९ ।

अनुक्रमणिका ।

—४७—

न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्यविरचितमुदारार्थमतीवोपादेयोग्यः । वौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विरचय्य प्रकरणमिदं रचितवानाचार्यः । एतद्यस्ये आत्मतत्त्वविवेकस्योक्तेखदर्शनेन ततः पराचैतत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते । आत्मतत्त्वविवेके तावद्वौद्धानां द्वयमङ्गादिवादान्निराकृत्व विज्ञानादतिरिक्तः स्थायौ जीवात्मा निरूपितः । न्यायकुसुमाङ्गलिप्रकरणे त्वमिन् यस्योपासनया जीवात्मा निष्ठेयसमधिगच्छति, स भगवानीश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः । अत्रत्वा चेश्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्तर्कगर्भा च । इमामेव प्रणालीमनुरूपत्वं गम्भीरं ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाच्चिकार ।

सोऽयमत्युपादेयोऽपि यस्यो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति । तत्-कारणस्य ग्रन्थस्य काठिन्येनाध्येत्यग्नामनुत्साहः । वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणान्तरमप्यस्ति । इयं किल किंवदन्ती प्रचरति । पूर्वं किल मिथिलाप्रदेश-एव बाङ्गल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽसौत् । गम्भीरोपाध्यायादयोग्यकारात्म बहवस्तत्र प्रादुरभवन् । तदनीं न्यायाध्ययनेच्छवो वङ्गदेशीया मिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकार्षुः । मैथिलास्त्रध्यापकास्त्रानधाय्य तेषां सदेशप्रतिगमनसमये तज्जिखितानि समीचीनानि न्यायपुस्तकानि बलादान्त्रियं नयन्ति स्म । वङ्गदेशीयास्त्रावदबुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्तकानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् सदेशस्य प्राधान्यस्य विलुप्येतेवेवं शश्वमानास्ते किलैवं चक्रुः । तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित् कश्चित् केचिच्च कश्चित् ग्रन्थं कागडस्थं छत्वा सदेशमागत्य लिलिखुः । एवं कालेन वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्यं जातम् । हरिदासभद्राचार्यः कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य कारिकांगं गद्यचैकं कागडस्थं छत्वा सदेशमागत्य यथास्मृतिं तद्वास्थानं छतवान्—इति ।

सम्भाव्यते, अत एव स्तुतिशैथिल्यात् पश्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य-
मिति मूलस्त्रैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेजोङ्गृह्णता । अन्यचायि
क्षचित् किञ्चित् आत्मावैष्णवार्थं जातम् । कारिकात्मककुसुमाङ्गलेश्वरि
नवद्वौपनिवासिना रामभद्रसार्वभौमेनायेका टीका विरचिता । तच्च चोद्देश
एव तात्पर्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोङ्गृह्णते । एवं तच्च
मूलस्थं गद्यमपि क्षचित् क्षचिदुङ्गृह्णतमस्ति । ततोऽनुमोदयते सदानीं गद्यपद्या-
त्मकस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशोऽपि कियान् प्रचारोनात् इति ।
तार्किकश्चिद्दोमण्डिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भाविकालादारभ्य वङ्गदेशस्य
प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपस्त्र न्यायचर्चायामासीत् । तस्मा-
दारभ्य न्यायाध्ययनेच्छवो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्यन्तं न्याया-
ध्ययनं कुर्वन्ति । अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्तिनो रामभद्रसार्व-
भौमस्य समये कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव ।
हरिदासभद्राचार्यकृतथात्मासमेतस्य कुसुमाङ्गलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य खल्य-
गद्यस्थात् मूलगद्यसारांशत्वात् मूलगद्यापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलगद्यमन-
धीत्व स एव गद्यः सब्बैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः । तदेवं ज्ञेण देशान्तरे-
व्यपि मूलगद्यस्थाध्ययनमध्यापनस्त्र लुप्तकल्पं जातम् । सुतरां गद्योऽपि
लुप्तकल्प एव जातः ।

तमिमसुपादेयं गद्यं लुप्तकल्पमालोचयद्विद्वेशीयगद्यश्चरत्नशक्तावद्भ-
परिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्विशस्य मुद्रया प्रचारं कर्तव्यं
निर्दिष्य श्रोधनमुद्गत्यायाहमतुरद्धः । मयाऽप्यस्य श्रोधनाय थथामति
कृतः प्रयतः । तथाप्यगवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलब्धेत तद्विद्विः
कृपया श्रोधनीयमिति कृतोऽयमङ्गलिः । यस्याः समितेरिष्ठामात्रेष
लुप्तकल्पोऽयमुपत्तमो गद्यः कायद्युहमिदानीं वहति, सेवं समौचीना
समितिरीदृशानि रत्नानि रक्षान्ती चिरं जीवतादीश्वरानुयहेष्वेति मनसा
प्रार्थयामहे ।

यानि पुस्तकान्यवलम्बगाहमेतस्य श्रोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते । एवं

तावदस्मस्तिखितं सम्युर्णं मूलमात्रम् । अन्यत् शान्तिपुरगिवासिश्रीयुत्त-
रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यात् ज्ञौतं सम्युर्णं मूलमात्रम् । अपरं काश्मीतः
ज्ञौतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम् । अपरमपि नवदीपगिवासि
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यसकाशादानोतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डित-
मेव । इतरमूलपुस्तकं संखृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम् । तदेवं मूलस्य
पृष्ठ पुस्तकानि लब्धानि ।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्युर्णं समौचीनस्य तालपत्रस्तिखितमस्यातिक-
समाजात् प्राप्तम् । अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्यादासादितम् । अपरं
हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादानोतं प्रायः सम्युर्णम् । इतरत् संखृत-
विद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम् । अन्यत् काश्मीतः ज्ञौतमसम्पूर्णम् ।
अपरं काश्मीसंखृतविद्यालयाध्यक्षात् आनोतं तालपत्रस्तिखितं समौचीन-
सम्पूर्णम् । तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि ।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम् । अपरं हरिनाथ-
तर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यादधिगतम् । अन्यत् काश्मीसंखृतविद्यामन्दिरस्य-
न्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रगिरोमणिभट्टाचार्यात् समानोतम् ।
वदेवं मकरन्दस्य चौणि पुस्तकानि लब्धानि । एतानि सर्वाप्येव सम्पूर्णानि
समौचीनानि च ।

प्रकाशस्याप्येकं मूलस्य समौचीनस्याल्यारूपो वर्ज्मानप्रणीतः । मकरन्द-
ग्रन्थस्य प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समौचीनः सङ्क्षिप्तः सारगर्भस्य त्रिविदक्षेप्रणीतः ।
एतस्य मुद्राप्रयोगे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशस्तिखितं मूलमेव मुद्रितु-
मारब्धम् । स्थाने स्थाने ठिप्पणं दक्षं मकरन्दसन्दर्भस्य निवेशितः । परन्तु
प्रकाशस्यार्थवैमत्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽद्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-
ऽप्यवश्यं मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय सुर्गतो राजा राजेन्द्र-
जालमित्रो व्यज्ञापि । तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४६ एष्टतः प्रमृति
यथारौति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । एवं ग्रते मक-
रन्दसन्दर्भस्य पूर्णतयै प्रथमोऽस्मः प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः । मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारौति मुक्तापणारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मद्दत्तिष्यणन्तु []
एतच्चिह्नकोङ्गीकृतमस्ति ।

अथेदानीमस्य यग्नश्च प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रखासीं च संच्छेपेष
दिक्षाचं प्रदर्शयामि । यग्नेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति । (यद्यपि मूले,
इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका पुण्यिका न दृश्यते, तथापि तच्च तत्रा-
वान्तरप्रकारणोपसंहारकारिकाणां दर्शनात् प्रकारणसमाप्तिस्तुचक्षिपिस-
ङ्गेतस्योपलम्भात् व्याख्यातभिः सर्वैरेव स्तवकाविभागस्याङ्गीकृतत्वाच्च स्तवक-
विभाग इहादृतः) । तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्वाक-मौमांसक-सौगत-
दिग्बन्ध-साङ्घानामौश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि ।

तच्च तावदैदिकागाममिहोचादिकर्मणां खर्गादिफलकात्मं खर्गकामोऽस्मि-
होचं चुङ्गयादित्यादिश्रुतिव्यवगतम् । खर्गच्च, यज्ञ दुःखेन सम्भिर्न न च
यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनौतं यत् तत् सुखं खःपदास्पदमित्यक्षालक्षणः
सुखविशेषः । यस्मिन् श्रूरौरे अणुमाचमपि दुःखं न भवति, तस्मिन्
श्रूरौरे यः सुखविशेषो जायते सर्व खर्ग इति वर्तुलार्थः । न चैष सुख-
विशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति । अस्मिन् लोके दुःखवर्जनेन सुखभोगस्या-
सम्भवात् । तस्मात् खर्गादिफलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं । तच्च
चामिहोचादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात् । अमिहोचादिकस्त्र क्रियारूपमु-
त्पन्नप्रधर्मसि न खर्गकालमवतिष्ठते । न च तत्काले अगवस्थितात् कारणात्
कार्योत्पत्तिः । तस्मादमिहोचादिजन्यः कस्त्र व्यापारः खर्गपर्यन्तस्थायौ
खोकर्त्तव्यः । तेज व्यापारेण चिरविनष्टस्याप्यमिहोचादेः खर्गहेतुत्वसुप-
पद्यते । दृश्यते हि चिरातौतस्यानुभवस्य खजन्यसंखारद्वारा कालान्तरे
स्मृतिहेतुत्वम् । स चामिहोचादिजन्यो व्यापारोऽदृश्यमिति धर्मं इति
पुण्यमिति चाख्यायते । तच्च पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिष्ठानमन्तरेण न पञ्च-
जनकं, रथशक्टादौ सर्वच्च चेतनाधिष्ठानमेवाचेतनानां फलजनकत्वदर्श-
नात् । न च औवात्मनां चेतनानामप्यदृष्टाधिष्ठात्रत्वं सम्भवति । यो हि
यदधितिष्ठति स तद्वोपरापरोक्ताङ्गानवान् भवति । वास्यादिगोचरापरोक्त-

ज्ञानवान् हि तक्षादिर्वास्यादिकमधितिष्ठन् दृश्यते । न च जौवात्मनाम-
दृष्टगोचरापरोक्षज्ञानमस्ति । अदृष्टस्यातौन्नियत्वात् । तस्मात् चः पुरुष-
घौरेयोऽदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानवानदृष्टमधितिष्ठति स एवेश्वर इत्यवृष्टा-
धिष्ठाट्टतयेश्वरसिद्धिः । एवं वेदकर्त्तृतया क्षित्यादिकर्त्तृतया चेश्वरसिद्धि-
रिति नैयायिकानां मतम् ।

तत्र चार्वाकादैनामित्यं प्रत्यवस्थानं । चार्वाकास्तावन्मन्यन्ते । यद्य-
दृष्टं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठाट्टतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । तदेव तु
नात्ति प्रमाणाभावात् । न इदृष्टं प्रत्यक्षं येन तत्स्वीकारः सम्भवति । न
चानुमानाददृष्टसिद्धिः सम्भवति । अनुमानस्याप्रमाणत्वात् । सर्वच व्यभि-
चारसंश्लेषेन, अव्यभिचरितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात् । अनुमा-
नस्याप्रापाणे च तदधीनसङ्केतयहाधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नात्ति
प्रमाणं । आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कस्त्रिमात्ति यस्य परलोके स्वर्गा-
दिभोगः स्यात् । किन्तु देहयवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति । तदेतन्मतं स्थूलतः
प्रथमस्तवके निराकृतम् ।

मीमांसकास्तु मन्यन्ते । नित्य एव वेदो न केनचित्कृत इति न वेदकर्त्तृ-
तयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति । वेदस्य नित्यत्वं य एव वेदो देवदक्षेनाधीतः
स एव मैत्रेणाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिद्धति । किं बज्जना, स
एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानबलादर्णनामपि बित्यत्वं । तत्कुतो वेदस्य
कर्त्ता सम्भवति इति । तदेतन्मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम् ।

सौगतास्तु मन्यन्ते । प्रत्यक्षानुपलम्बवाधिते तावदनुमानं न प्रवर्त्तते इति
नैयायिकैरपि स्त्रीक्रियते । तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्बवाधितत्वान्नानु-
मानेनेश्वरसिद्धिः सम्भवति । अपि च यो हि कर्त्ता भवति स शरीरौ
भवति इति लोके दृष्टं । ईश्वरस्वशरीरौ नैयायिकैर्मन्यते । तस्मात्
शरीराभावान्नेश्वरः कर्त्ता भवितुमर्हतीति कुतः क्षित्यादिकर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः ।
एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्त्तते ।
ईश्वरस्वामकामो नैयायिकैरिष्यते । न चासकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्ता भवेदिति । तदेवत् सौगतमतं द्वतौष्ठलके निराकृतम् ।

दिगम्बरात्मु मन्यन्ते । नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणात्मं । प्रमाणापदं हि यदा करणे व्युत्पन्नं तदा प्रमाकारण्यबोधकं, यदा तु कर्त्तरि व्युत्पन्नं तदा प्रमाकर्त्तृबोधकं । ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मदादिप्रमायामौश्वरस्य करणले मानाभावात् । ईश्वरस्य च ज्ञानं निलं सर्वविषयस्त्र नैयायिकैरङ्गौक्रियते । न च निवास्य वस्तुनः करणं कर्ता वा सम्भवति । अतैश्वरः स्वज्ञानस्यापि करणं कर्ता वा न भवितुमर्हति । न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा । यद्भु ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा । अतएव स्वरणात्मकं ज्ञानं पूर्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्णं प्रमा । ईश्वरस्य च सर्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत् । वस्मादौश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणं । तथा चाप्रमाणापुरवस्य वचसि का अङ्गेति । तदेवत्ततं चतुर्थस्तवके निराकृतम् ।

साकृत्यु मन्यन्ते । ईश्वरे प्रमाणमेव नास्ति । न हि जगत्कर्त्तृतयेश्वरानुमात्रं सम्भवति । प्रकृतेरेव जगत्कर्त्तृत्वात् । वेदोऽपीश्वरसङ्गावे न प्रमाणं तस्योपासनादिविधिपरस्येन खार्थे तात्पर्याभावादिति । तदेवत् साकृत्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम् । स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमत्ति ।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्शयते । चार्वाकावां निराकरणं तावत् । इह खलु जगति न सर्वो जनः समानः । किञ्चित् सुखौ कस्त्रिकुदुःखौ इत्वेवमादिकं वैचित्रं जगति बड़लमुपलभ्यते । न च कारणमन्तरेण वैचित्रं शक्यं वक्तुं । वैचित्रस्य कार्यतया कारणजन्यत्वनियमात् । न च वृद्धं किञ्चित् कारणं तचात्मौयवश्यमदृद्धं कारणं वाचं । एवं बड़वित्तव्ययायाससाध्ये वैदिके कर्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यदृद्धं गाम न स्थात् । न हि तैः कर्मभिर्दृद्धं किञ्चित् फलं क्रियते । न च खाभस्यातिसमानाद्यर्थं धर्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं । खाभादिविरपे-

क्षैरपि गिरिगुहारणादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात् । धर्माभावे धर्माचरणात् जामादिकमपि न सम्भवति । धर्मबुद्धा हि लोको धार्मिकेभ्यो धनं ददाति । इतरथा बह्यायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः । न च कस्तित् प्रतारकः स्वर्गादिप्रलक्षतया यागादिकां परिकल्प्य परेषां विश्वासार्थं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ प्रवर्त्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्षते । को हि वाम अनुरेवं भवेत् यः पर-प्रतारणार्थं बह्यायासार्चितस्य धनस्य अस्थान एव अयं करोति उपवासादिमिश्वात्मानं क्लिन्नाति । न ह्येतावतो दुःखराशेः परप्रतारणसुखं गरीयः ।

अनुमानमपि प्रमाणमेव । अभिचारसंश्येन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते । अभिचारसंश्यस्यानुमानाधीन एव । एकमुदाहरणमवलम्बैतदिशदौ-क्रियते । वद्धिमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमावस्य । धूमो हि न वद्धिअभिचरति । अतो धूमेन वद्धिरनुमीयते । तत्र वद्धिधूमयोर्यभिचारसंश्येनानुमानस्याप्रामाण्यमनिमन्यते । तत्रेदं वक्षायम् । वृष्टयोर्लावद्धिधूमयोः प्रत्यक्षेषोपरम्भाङ्ग अभिचारसंश्यः सम्भवति । किन्तवृष्टयोर्लायोः कालान्तरे देशान्तरे वा अभिचारशङ्का स्यात् । कालान्तरस्ययोर्देशान्तरस्ययोर्च्च वद्धिधूमयोर्ज्ञानन्तु न प्रत्यक्षेषो किन्तवृमानेनैव । तस्मात् सिद्धं प्रत्यक्षातिरिक्तमनुमानमपि प्रमाणम् । अभिचारसंश्येन हेतोर्न साधकात्ममित्यप्यनुमानेऽस्ति वक्षुमश्चक्षम् ।

यदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्डके स्मरणं न स्यात् । बाल्यवार्डकयोः शरीरमेदात् । न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरतौयेवमादिकारणैरात्माऽपि देहतिरिक्तोऽङ्गोकर्त्तव्य इति ।

मौमांसकानां विराकरणान्तु, वेदोऽपि न नियः किन्तु इतरवाक्यवदेव जन्मः वाक्यत्वादेव । वाक्यस्य वक्तुर्भूमप्रमादादिदोषबलादप्रमाणं भवति । वेदवाक्यस्य प्रेक्षावद्विर्महाज्ञैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम् । अतस्तदक्षा अमादिशून्य एव सिद्धति । स एव भगवान्नैश्चरः । गकारात्मयो वर्णा क्षणित नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विवक्षो गकारः, शुतपूर्वीं गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरनुभवात् । एवम् अक्षीनामुत्पत्तिविनाशितस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिज्ञातिविषयिणी वक्तव्या । सैवेयं दीपशिखेतिवत् विज्ञपुर्नर्जातकेशादौ त एवामौ केशा इत्यादिवच ।

सौगतमतनिराकरणमित्यम् । प्रत्यक्षानुपलम्भवाधिते अनुमानं न प्रवर्त्तेते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिष्ठयो न त्वनुपलम्भमात्रेणाभावनिष्ठयः । तथात्वेऽतीन्द्रियाणामाकाशादौनामप्यभावः स्यात् । ईश्वरस्तु न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादौश्वराभाव इत्युक्तम् । कम्भिंचिदाश्रये कस्यचिदनुमानं भवति । यथा पर्वते वह्नेः । शूरीशाभावात् प्रयोजनाभावाच ईश्वरे कर्त्तव्याभावानुमाने आश्रयस्येश्वरस्याङ्गीकारप्रसङ्गः । तदवङ्गीकारे कुच कर्त्तव्याभावानुमानम् ? योहि कर्त्ता भवति, तेनाकर्त्त शूरीरिणैव भवितव्यमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति । विपक्षे बाधकाभावात् । यत्र धूमस्त्रावश्यं वह्निना भवितव्यमित्यत्र तु वह्निधूमयोः कार्यकारणामाच एव विपक्षबाधकः । ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम् ।

दिग्म्बरमतनिराकरणमेवम् । ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि तदाश्रय ईश्वरो भवत्येव । क्रियाश्रयस्यैव कर्त्तव्यात् । सुतरामीश्वरः प्रमाणं कर्त्तव्युत्पन्नप्रमाणशब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः । अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न । एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुक्तरासामप्रमात्वप्रसङ्गात् । श्रुतिकायामिदं इजतमिति भमज्ञानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गाच । किन्तु यथार्थाङ्गुभवः प्रमा इत्येव प्रमालक्षणम् । सूतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा । ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवस्तेति तद्वमा भवत्येव ।

साङ्गमतनिराकरणस्तु । यथा घटादिकार्थं कर्त्तव्यन्यं तथा क्षित्यादिकार्थं मपि । यस्य क्षित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः । न च प्रकृतिः कच्चौ सम्भवति । अङ्गायाः प्रकृतेः कर्त्तव्यासम्भवात् । कर्तुर्जैतन्यनियमात् । एवं सर्वादृक्कालोन्द्यगुकारम्भकपरमाणुद्यसंयोगजनकं कर्मापि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्मणां चेतनप्रयत्नजन्यत्वनियमात् । ईश्वरसुपातीतेत्यादिवेदवाक्य-

न्यपि ईश्वरसद्गावे प्रमाणम् । तच्चेश्वरादिपदं स्वार्थदाईव विधिपरम् । यथा सर्गकामो यजेतेवत्र सर्गपदं स्वार्थदाशा विधिपरं तद्दत् । अन्यथा सर्गेऽप्यनाश्वासः स्यात् ।

यस्येऽस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्त्वके तावत्, कार्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववादस्त्वगुणं, मौमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्रवृत्तिकारणवादखण्डनं, अदृश्यभोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं, बुद्धेः कर्त्तव्यनिराकरणं, आत्मनः कर्त्तव्यव्यवस्थापनं, द्वयभक्त्वादनिराकरणं, कारणत्वस्य स्वामाविकलौपाद्धिकत्वविचारः, नियविमोर्शपि कारणत्वव्यवस्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाणा गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य श्रमिक-कासत्वव्यवस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्त्वके चिरन्तितानि ।

अलौकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, योग्यानुपलब्धिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि सम्भावनामात्रात् प्रदत्तिरिति चार्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं, तर्कस्य शङ्कगनिवर्त्तकत्वकथनं, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मौमांसकाभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, शब्दस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभाकरमतखण्डनं, शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं, अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्तृतीयस्त्वके व्युत्पादिताः ।

प्रमाणक्षणं, ज्ञातवाखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमाणप्रामाण्योर्निरूपणमित्येते चतुर्थस्त्वकगताः ।

पञ्चमस्त्वके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानपेक्षया साधकानुमानस्य बलवच्चत्वव्यवस्थापनं, तच्चानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्काणामाभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्त्तकज्ञानविचारः, भावनापदार्थनिरूपणं, आत्मातस्य यत्रार्थकत्वनिरूपणं, छत्रस्यस्य वेदस्येश्वरप्रत्यक्षमित्येते

समालोचिताः । अन्वरपि किञ्चित् किञ्चित् वच वच विचारितमस्ति ।
अच च विचार्यविवर्यं कारिक्या संक्षेपेषोऽन्ना गद्येन विकरेण तदिचारः
ज्ञातोऽस्ति ।

अथेदानीं गन्धकर्तृज्ञां विषये किञ्चिदालोचयामः । उदयनाचार्यव-
वाचत् किरकावकोबोधसिद्धात्मतत्त्वविवेकादबो बहवो गन्धा रचिताः ।
उदयनाचार्यस्तावत् शारीरकभाव्यक्तुर्भगवतो भास्तराद् ब्रह्मपरिकाम-
वादिकः पराचीन इति ब्रह्मपरिकृतेरिति भास्तरगोचे युच्यते इत्यैव
वदुक्षेखदर्शनात् ज्ञातेते । खोडवं ब्रह्मपरिकामवादः शश्वरभाव्ये सुद्धिते
वर्तते इति शश्वराचार्यी भास्तरात् पराचीनः इत्यनुमोयते । आत-
तत्त्वविवेके सा चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमायात्वादित्यहैतवारे
मात्रतिश्यं प्रदर्शयत उदयनाचार्यस्याहैतवादावकमिकः गौडपादाचार्यव-
शश्वराचार्याच्च पराचीनत्वमवगम्यते । परमात्मतत्त्वविवेकपरिस्तमाहौ,—
वज्ञवरपरतन्त्रप्रान्तरध्वाक्षमीतेः
यतितपथिकरक्षावार्थवाहेन यत्नात् ।
इदमुदयकरेण न्यायवर्त्तिविजोक-
यतिहतिमवधूय अस्तितं वर्त्म मुक्तेः ॥

इति जेखुदर्शनादुदयकर इत्यपि नामान्तरं तस्येति प्रतीयते । एतद्
पश्चात्यादादुदयकरमेवोद्योतकरं मन्यमानाः केचिदुदयकरोद्योक-
कराकानेकत्वमाचक्षते । परमुद्योतकरक्षतन्यायवार्त्तिकस्योपरि वाचसप्ति-
मिक्षेण न्यायवार्त्तिकतात्पर्यनान्नी टीका विरचिता । उदयनाचार्यव-
न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकोपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिनान्नी टीका
ज्ञातेति नायमुद्योतकरः । तथाच न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धेरादिमः ज्ञोक-
मातः, सरस्पति, तवाह्नियुगं विभाव्य
भूयो विधाय विनयं विनिवेश्वामि ।
वाक्चेतत्वोमर्म तथा भव चावधावा
वाचस्पतेर्वचसि न खलतो यथैते ॥

किरणावलीयश्चेऽपि इत्याचार्या इत्यनेनासङ्गत्यायवार्तिकमुद्गृहमस्ति । न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिरुद्यनवाचार्यस्तेति तद्यग्न्यमध्य एव, इति न्यायाचार्यश्रीमदुद्यनविश्चितन्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ, इति तत्र तत्र खेलदर्शनात् स्फुटमवगम्यते । तस्मादुद्यकरो न न्यायवार्तिकप्रणेतो-द्योतकरः । पूर्वोऽङ्गुतात्मतत्त्वविवेकस्थस्त्रोके इदमुद्यकरेणेत्र तदिदमु-द्येनेति केचित् पठन्ति । एतत्पाठपञ्चे तूदयनाचार्यस्योदयकरेति नामा-न्तरसत्त्वे न प्रमाणाभिति बोध्यम् ।

भगवत्पादेन शङ्कराचार्येण बौद्धादौ निराकृते काणवश्चात् पुनरपि तेषां प्रादुर्भावे जाते उदयनाचार्येण ते निराकृता इत्यपि वृद्धाः कथयन्ति । तच्चेवा किंवदन्ती प्रचरति । उदयनाचार्यो बौद्धाणां पराजयात् परतः कश्चित् पुरुषोत्तमद्वयेचं गतवान् । तत्र श्रीमन्दिरं प्रविश्य भगवन्मूर्तिं न वृक्षवान् । ततः स्तवादिभिराशाधापि यदा भगवद्वर्णं नाशभत तदाऽतिनिर्विस्मृतिः,

पुनर्वैङ्गे समायाते महधीणा तव स्थितिः ।

इत्यक्ता श्रीमन्दिरात् यदा निर्गन्तुमैच्छ्यत् तदा भगवानपि दर्शनदानेन अमङ्गतार्थयदिति ।

प्रसिद्धविक्रमादित्यसमामलाङ्गुल्वाणेन महाकविणा कालिदासेन स्पर्ज्ञ-मानः सुतरां तत्समानकालीनो दिङ्नागनामा कस्त्रित् महापण्डित आसी-देति किंवदन्ती प्रचरति ।

दिङ्नागानां पथि परिहरन् शूलहस्तावक्षेपान् ।

इति कालिदासोक्त्या संवर्दति च । दिङ्नागङ्गु बौद्ध आसीदिति अस्त-गाहस्त्रैपरिमितप्रस्त्रापारमिताटीकायामुपयत्नमध्यते । उद्योतकरेण तस्मत-प्रह्लादार्थमेव न्यायवार्तिकं विर्मितम् । अयं हि न्यायवार्तिकस्यादिमः गोक्रः—

अदक्षपादः प्रवर्तो मुग्नीणां

श्वमाय लोकस्य जगाद शास्त्रम् ।

कुतार्किकधान्तनिरासहेतोः

करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

अथ भगवता अद्वापादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्युत्पादिते च भगवता पद्धिलक्ष्माभिना किमपरमविश्विते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति शास्त्रं निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वकं वार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति यद्वापाद इति । यद्यपि भाष्यकाता छत्रव्युत्पादनमेतत्, तथापि दिङ्गाग-प्रमृतिभिर्वाचीनैः कुहेतुसन्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्व-निर्णयाय पर्याप्तमिद्योतकरेण खनिबन्धोद्योतेन तदपनीयते इति प्रयो-जनवानयमारम्भः इति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाचस्पतिभिन्नाः । अत्र दिङ्गागप्रमृतौनामर्वाचीनत्वकथनात् तेषां समानकालौनत्वं तेभ्यः कियतः काषायात् परतो वा प्रादुर्भावो वार्त्तिककारस्यावगम्यते ।

न्यायवार्त्तिकस्य पुष्टिकासु प्रायः सर्वचैव, इति औद्योतकरे न्यायवार्त्तिके इति लिखितं । क्वचित् पुस्तके कुचचित् इति परमर्षिभारद्वाजश्रीमद्यो-तकरन्यायाचार्यविश्विते इत्यादि लिखितं दृश्यते । एतद्वर्णनेन भारद्वाज-र्षिरेवोद्योतकर इति केचिन्मन्यन्ते । नैतत् समीचीनभिति लक्ष्यते । दिङ्गागाचार्यात् पराचीनस्य तस्यर्षित्वासम्भवात् । परमर्षिन्यायाचार्य-विशेषणोक्तेखस्य सम्पदायविरुद्धत्वाच्च । अतएव पातञ्जले व्यासभाष्ये तथा-विधं किमपि न लिखितम् । परमर्षिभारद्वाजेत्युत्तरपदद्वद्याश्रयणेन कथ-स्मित् सङ्करनीयम् । तथाच भरद्वाजगोच्रेत्यन्नः स इत्यायाति । न हि भारद्वाजनामा कस्तिवृषिः प्रसिद्धः, भरद्वाज एव तु तथा प्रसिद्धः । अनेनैव प्रकारेण,

यद्वापादप्रतिमो भाष्यं वात्थायनो जगौ ।

अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥

इति न्यायवार्त्तिकस्यान्तिमः स्तोकोऽपि सङ्कृते । ततस्य भाष्यकारों वात्थायनगोच्रोत्पन्न इति सिद्धति । पद्धिलक्ष्मामौति नाम्नापि स न अष्टविदिति प्रतीयते । कष्टशीणां तथाविधनान्नः क्वचिदप्यश्रवणात् । यदद्व-

पादप्रतिम इति वार्त्तिकस्त्रोके भारद्वाजेनेवस्य भरद्वाजगोचोत्प्रेनेतिवत् वात्स्यायन इत्यस्यापि वात्स्यायनगोचोत्प्रेन इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भवति । यद्दक्षपादप्रतिम इत्यनेन भाष्यकार्त्तुरद्वापादवत् न्यायविद्याप्रवौणात्मेव प्रतीयते न तु ऋषित्वमिति ।

तदेवं परतनानां बौद्धानां निराकरणं प्रथममुद्योतकरेण ततो भगवता शङ्कराचार्येण ततोऽप्युदयनाचार्येण द्वृतमित्यवगम्यते । उद्योतकरो हि विक्रमादित्यसमानकालौनस्ततः कियता कालेन परवर्तीं वा । सोऽयं भगवतः शङ्कराचार्यात् पूर्ववत्तींति सम्भाव्यते । यतः शङ्कराचार्यस्य शिष्यः पद्मपादाचार्य एव भवान्तरे वाचस्पतिमिश्रो भूत्वा बहूनां दर्शनानां टौकाविश्चयाच्चकार । सोऽयं दृत्तान्तो माधवाचार्यप्रणीतशङ्करदिविजये दृश्यते । वाचस्पतिमिश्रस्तु भामतीसमाध्यवसरे महाराजन्वगस्य समये भामत्यादि तेन चरितमित्याह स्म । एष हि भामत्या अन्तिमः स्तोकः,—

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन् महौपै महौयकौर्तै
श्रीमद्भूगेऽकारि भया निवन्धः ।

सोऽयं व्याः कस्मिन् देशे कस्मिन् समये राज्यं चकारेति निष्पेतुं न शक्यते । परन्तु नानादर्शनटौकाकारो वाचस्पतिमिश्रो भगवतः शङ्कराचार्यस्य समानकालौनः किञ्चित्परवर्तीं वेति माधवाचार्यसन्दर्भाद्वगम्यते । वाचस्पतिमिश्रस्य न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटौकास्थया,

इच्छामः किमपि पुण्यं दुर्लभकुणिवन्धपश्चममानां ।

उद्योतकरगवौनामतिजरतौनां समुद्धरणात् ॥

इत्युक्त्या उद्योतकरस्य वाचस्पतिमिश्रादतौवप्राचीनत्वमवगम्यते । यतोऽतिजरतौनामुद्योतकरगवौनामित्युक्तम् । उद्योतकरेण न्यायभाष्यस्योपरिवार्त्तिकं रचितम् । न्यायभाष्य भगवता वात्स्यायनेन प्रणीतम् । वात्स्यायनस्य यदि,

वात्यायने मस्तकागः कुटिलस्त्रगात्मजः ।

त्रामिलः पद्मिलस्तामी विष्णुगुप्तोऽनुलस्त्र सः ॥

इत्यमिष्टानचिन्तामणिवन्दर्भात् चात्मक्य एव भवेत्, तदा अन्नगुप्तसमये न्यायभाष्यमभूदित्यवगम्यते । सम्भाव्यते इदमेव तत्त्वम् । अतएव पूर्वोक्त-न्यायवाच्चिकतात्पर्यटीकासन्दर्भात् पद्मिलस्तामिना न्यायभाष्यं छातमिल-वगम्यते । माधवाचार्योऽपि सर्वदर्शनसंग्रहे तथैवाभिहितवान् । ततच्च वात्यायनः पद्मिलस्तामी चैकाएवेति निःसन्देहमवगम्यते ।

न्यायसूत्रप्रयोता महर्षिर्गैतमस्तु वेदव्याससमकालीन इति सम्भाव्यते । एवं किल किंवदन्ती प्रचरति । वेदव्यासो गौतमस्य शिष्य आसीत् । तेषां च शारीरके, एतेन शिष्यापरिषिद्धा अपि आख्याताः इत्यनेन सूत्रेण शिष्य-परिषिद्धतया गौतमादिमते निशाक्षते तत् अवगम्य भगवान् गौतमो नानेव चक्षुषा वं शिष्यापसदं पश्यामौयुक्तवान् । तत् शुल्का भगवान् वेदव्यासो गुरोः प्रसन्नतायै तच्चरणोपान्ते गत्वा वं तुष्टाव । ततः शिष्यवत्सलो महर्षिर्गैतमो योगबलात् पादे चक्षुषत्याद्य तेन चक्षुषा वेदव्यासं दृष्टवान्—इति । अतएवाच्चपाद इति वस्त्रापरात्मा प्रचरति । सोऽयं महर्षिर्गैतमो विहारदेशवात्मय आसीदित्यनुमीयते । अद्यापि तत्प्रदेशे गौतमाश्रमनाम्ना प्रसिद्धं किञ्चित् स्थानमक्षिणी । भगवता रामचन्द्रेण विश्वामित्राश्रमात् मिथिलागमनसमये पथि गौतमाश्रमः प्राप्तः । गौतमस्य एषः श्रावणन्दस्त्र मिथिलेश्वरस्य अनक्षये पुरोहित आसीत् । ‘वक्त्सर’—इत्याख्यस्य स्थानस्थानतिदूरे ताड़कावनं ततोऽप्यनतिदूरे विश्वामित्राश्रम आसीदिति वदेशवस्त्रिषु छङ्गपरम्परागता किंवदन्ती प्रचरति ।

तदेवं न्यायसूत्रप्रयोता महर्षिर्गैतमो वेदव्यासस्य समानकालीनः आव्यप्रयोता भगवान् वात्यायनचन्द्रगुप्तसमानकालीनः । ततो किञ्चमादिल-काले ततः किञ्चित् परतो वा वार्त्तकारस्योद्योवक्त्रस्याविर्मावः । ततो भगवतः शङ्कराचार्यस्याविर्मावः । ततो चगस्य राजत्वकाले वाचस्यविमिश्योत्पत्तिः । तत उदयनाचार्यस्य प्रादुर्भावः ।

सोऽयमुदयनाचार्यः खण्डनकर्तुर्हर्षमिश्रात् प्राचीनः । अतएव हर्ष-
मिश्रस्य पित्रा श्रीहौरेण सार्क्षसुदयनाचार्यस्य शास्त्रोयविवाद आवौदिति
किंवदन्त्यपि सङ्क्षिप्ते । हर्षमिश्र एव श्रीहर्षनामा । श्रीहर्षः किंल
खण्डनादिषु सर्वचैव श्रीहर्षनामा आत्मागमभिहितवान् इति परतः
प्रदर्शयिष्यामः । पञ्चदशीकारेण तु हर्षमिश्रपदेन तस्योक्तेभ्यः कृतः ।

निरक्षावभिमानं ये दधते तार्किकादयः ।

हर्षमिश्रादिभिस्तु खण्डनादौ सुशिक्षिताः ॥

इत्यनेन पद्येन । सोऽयं श्रीहर्षः खण्डनग्रन्थे उदयनाचार्यमतं खण्डित-
वान् । कुसुमाङ्गलिप्रकारणस्थां कारिकाङ्गोदृत्य उपहासक्लेनान्यथा पठिव-
वान् । तथाहि खण्डनखण्डखादे ।

तस्मादस्माभिरप्यमिश्र्ये न खलु दुष्पठा ।

त्वद्गाथेवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥

व्याघ्रातो यदि शङ्काऽर्थिं न चेष्टक्षा तत्स्तराम् ।

व्याघ्रातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥

एषा हि कुसुमाङ्गलिस्था कारिका ।

शङ्का चेदतुमात्येव न चेष्टक्षा तत्स्तराम् ।

व्याघ्रातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥

सोऽयं श्रीहर्षः गौडाधिपतिना आदिशूरेण कान्यकुञ्जदेशादानौतानां
पञ्चानां ब्राह्मणानामन्यतमः । अतएव श्रीहर्षः कान्यकुञ्जेश्वरस्य सभा-
यामासौदिति गौडोवौश्चकुलप्रशस्तितिष्कां इच्छितवानिति च द्वयमपि
तद्यन्तादुपलभ्यमानमुपपद्यते । तथाच नैवष्वरितस्य खण्डनस्त्रहस्याद्यस्य
चान्ते श्लोकः—

ताम्बूद्यमात्मनः समते यः कान्यकुञ्जेश्वरात्

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्थवम् ।

यत्कार्यं मधुवर्षि धर्षितपरशक्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे सम्बन्धुदीयादियम् ॥

तथा नैषधर्मितस्य,

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालङ्गारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियधर्यं मामङ्गदेवौ च यम् ।
गौडोल्बौशकुलप्रशस्तिलकभातर्थ्यं तन्महा-
काव्ये चारण्ये नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् सप्तमः ॥

खण्डनोद्धारनामा वाचस्पतिमिश्रविरचित एको यशोऽस्ति । तत्र च
श्रीहर्षकृतस्य खण्डनग्रन्थस्य खण्डनं वर्तते । एतदर्शनात् श्रीहर्षात्
पराचैनो वाचस्पतिमिश्रस्तः पराचैन उदयनाचार्य इति केचिन्मन्यन्ते ।
तदेतदसमझतं । यथा चोदयनाचार्यः श्रीहर्षात् पूर्ववर्तीं तथोपपादित-
मधस्तादेव । तस्मात् खण्डनोद्धारकर्त्ता वाचस्पतिमिश्रो नानादर्शनटीका-
कारवाचस्पतिमिश्रादन्य एव । नानादर्शनटीकाकृद्धिर्वाचस्पतिमिश्रैः भामतौ-
परिसमायवसरे स्वनिर्मितग्रन्थानामुक्तेखः द्वातः । तथाहि,—

यद्ग्रायकणिका-तत्त्वसमैक्षा-तत्त्वविन्दुमिः ।
यद्ग्रायसांख्योगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ।
समचैषं महत्पुण्यं तप्युण्यं पुष्कलं मया ।
समर्पितमधैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥

तदत्र खण्डनोद्धारस्यानुक्तेखादन्य एव वाचस्पतिमिश्रस्तत्त्वते । अतएव
खण्डनग्रन्थे पराणमुद्वाह्य मुग्धायाः पुच्चप्रार्थनमिति वाचस्पतिरूपालभमवा-
दौदिति श्रीहर्षेण वाचस्पतेरुक्तेखः द्वातः सङ्कृते । सोऽयं नवौनो वाचस-
पतिमिश्रः गङ्गेशोपाध्यायकृततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्योपरि टीकां रचितवान् ।
गङ्गेशोपाध्यायेन, इति वाचस्पतिवचनयोरविरोध इत्यनेन नानादर्शनटीका-
कृतो वाचस्पतिमिश्रस्यैवोक्तेखः द्वातः । नूतनस्तु वाचस्पतिः स्वतिनिबन्धानपि
रुचयाच्चकार । अतएव खण्डनोद्धारस्य आद्वचिन्तामणादिस्मृतिबन्धानाम्ब
परिसमाप्तौ, इति महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचिते इति समा-
नाकार एव लेखोदृश्यते । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायान्तु इत्याचार्य
श्रीमिश्र श्रीवाचस्पतिविरचितायामित्यादि तत्र तत्र लिखितं । भामत्यादौ

तु इति वाचस्पतिमिश्रविरचिते इत्यादि लेखोदृश्यते । अपि च खण्डनो-
द्वारस्य प्रारम्भे,

चौराबेदज्जिहानां चिदश्शपरिषदि प्रोक्षसदभूरिभूमी-
मङ्गीकुर्वन् कटाक्षैस्त्वसुवनजननीं ब्रीडया नवमौलिम् ।
देवः पायादपायात् कुसुमशरपरीरम्भसङ्गातभावः
सद्यः स्त्रियत्तरेण स्त्रियत्कमलमुखीमाददानः करेण ॥

इत्यर्थं मङ्गलाचरणस्त्रोकोऽस्ति । विवादचिन्तामणिप्रारम्भेऽप्यमेव मङ्ग-
लाचरणस्त्रोकोऽस्ति । तदनयोरेक एव कर्त्तेति मास्ति सन्देहः । अपि च
नानादर्शनटौकाकारो वाचस्पतिमिश्रो महाराजद्वगस्य राजत्वसमये प्रादु-
रासौदित्युक्तम् । अयस्मि सूतिनिवन्धादिप्रणेता वाचस्पतिमिश्रो भैरवेन्द्र-
न्यपतेर्महिष्वाल्लत्युत्तस्य च राजाभिराजपुरुषोत्तमदेवस्य समये प्रादुरासौत्
निखिलशास्त्रवेत्ता चासौदिति तवद्वातदैत्यिण्यादवगम्यते । तथाच द्वैत-
निर्णयस्थोपक्रमणिकास्थः स्त्रोकाः—

श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाभिराजपुरुषोत्तमदेवमाता ।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत्तनोति ॥

तस्माद्द्विन्नवैतौ वाचस्पतिमिश्राविति ब्रुवम् । नानादर्शबटौकाकारस्तु
वाचस्पतिमिश्रः भगवतः शङ्कराचार्यस्य समानकालीनक्षमात् किञ्चित्परा-
चीनो वा । भगवान् शङ्कराचार्यस्तु कलियुगस्य एकोनगवत्यधिकाशृश्टता-
धिकत्रिसहस्रमिते (३८८) वर्षे प्रादुर्भूतः । तथाचाङ्गः साम्राज्यविकाः,
निधिनांगेभवद्वद्वेविभवे मासि माधवे ।

शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्कराचार्योदयः सूतः ॥

अद्यपि श्लोके कलियुगस्योक्तेषो नास्ति, तथापि सम्प्रदायविदां समयात्-
सारात् कलियुगस्यैवेवं वर्षसंख्येति निष्क्रीयते । शङ्करमन्दारसौरभेऽप्युक्तम्,

प्रादृत तिथ्यश्शरदामभियातवदा-

मेकादशाधिकश्चतुःसहस्रम् ।

साम्रतस्त्र कलियुगस्य पञ्चनवद्यधिकनवश्चताधिकचतुःसहस्रमितो (१६६५) वर्षे वर्तते । तेन इतःपूर्वं पञ्चाधिकैकादशश्चतमिते (११०५) वर्षे नवाधिकसप्तश्चतमिते (७०६) शकवर्षे वा भगवान् शङ्कराचार्यः प्रादुर्बूभवेति लभते । ततः कियत्कालानन्तरं नानादर्शनटीकाल्लतो वाचस्पतिमित्रस्य प्रादुर्भावः । ततो वाचस्पतिमित्रलक्ष्मतन्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाया उपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिष्ठत उदयनाचार्यस्याविर्भावः । तथाचोदाहृतं पुरुषात्, वाचस्पतेर्वचसि ये भव सावधाना इत्यादि । न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिष्ठदयनाचार्यलक्ष्मते तु “इति न्यायाचार्य श्रीमदुदयनविरचित न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धौ” इति पुण्यकादश्चनान्निष्ठीयते इत्युक्तम् । अध्यापकपरम्परागता प्रसिद्धिरप्येवम् । * *

वङ्गदेशवास्तवा वारेन्द्रश्रेणीस्याः केचिद्ब्राह्मणामन्यन्ते, यदेतेषां कल्पाच्छिद्गमः कल्पाच्छिद्गम द्वादशः पूर्वतन उदयनभादुडिर्ज्ञामासीत् । स एवोदयनाचार्यः स एव च कुसुमाङ्गलिप्रणोतेति । इदमसमझसं पश्यामः । यतः श्रीहर्षस्तावदादिशूरेणानीतो गौडेश्च, ततो बङ्गतिथे काले गते बङ्गालसेनदेवस्त्र उक्तिंश्चयन्तरसहस्रपरिमिते १०१६ शकाब्दे जीवित श्रावीत् । तथाहि, निखिलनृपचक्रतिलकश्रीबङ्गालसेनदेवेन ।

पूर्णे नवश्चिद्गमिते शकाब्दे दानसागरो रचितः ॥

अतः कथं श्रीहर्षदपि प्राचीन उदयनाचार्य उदयनभादुडिरिति शक्यते वक्तुम् । अपि च भकरन्दघोषस्तावत् कान्यकुञ्जादानीतानां ब्राह्मणानामन्यतमेन भट्टशाश्वयणेन समं गौडेश्चमायातः । तत्सन्तीतानामद्यते केषाच्छित् चयोविंश्चतिपर्यायः केषाच्छिद्युतिविंश्चतिपर्यायः केषाच्छिद्याचाचृद्गुणो वर्तते । तत्कथं भादुडिविंश्चानां दश्मो द्वादशो वा पूर्वतन उदयन-

भादुडिशदयनाचार्यो भवितुमर्हति । तस्मादन्य एवोदयनभादुडिशदयनाचार्यादिति नात्ति सन्देहः ।

प्रश्नश्शदाचार्यक्षतपदार्थधर्मसंग्रहस्योपरि उदयनाचार्येण किरणाबलो-नामो टीका निरमायि । भट्टश्रीधराचार्येणापि न्यायकन्द्लीनामो टीका निरमायि । तदनयोः पदार्थधर्मसंग्रहटीकाकारयोः कतरः पूर्वतर इति तत्त्वतो निर्णेतुं न शक्यते । श्रीधराचार्येण वार्त्तिककारमते यद्युष्णं इतं उदयनाचार्येण किरणाबल्यां तद्युषणस्य कथच्छिदुद्धारः क्षतः । तथाहि न्यायकन्द्लीसन्दर्भः,—

तस्याः (दुःखात्यन्तिष्ठत्तेः) सद्वावे किं प्रमाणं, दुःखसन्ततिर्धमिर्मिश्ची अत्यन्तं समुच्छिद्यते सन्ततित्वादैपसन्ततिवदिति तार्किकाः । तद-युक्तम् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेन अभिचारात् । अश्शौरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्युश्च इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणमिति तु वयम् । उदयनाचार्येण तु किरणाबल्यामेवमुक्तम्,

किं पुनरच्च प्रमाणं । दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीप-सन्ततिवदित्याचार्याः । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेनैकान्तिक-मिदमिति चेत्त । सर्वात्मगतदुःखसन्ततिपक्षीकरणे प्रलतस्तस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात् ।

तदनेन श्रीधराचार्यात् परवर्त्तौ उदयनाचार्य इति भवति प्रतीतिः । परमेष्ट्यमिचारवारणस्यान्तिसमीक्षीत्वादरुच्या उदयनाचार्यात् परवर्त्तिनाऽपि श्रीधराचार्येण तद्युषणदत्तं नायन्तमसम्भवि । उदयनाचार्याऽप्युक्तानुमाननिर्भरं व्यक्ता, उपसंहारे

अश्शौरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियेस्युश्च इत्याद्यागमाचार्यमर्थोऽध्य-वसेयः । इत्याह स्म । अैवेदयनाचार्यो विश्वाम । श्रीधराचार्यस्य आगमसुपदर्श्य सिद्धार्थे वेदानां न प्रामाण्यमित्याशङ्का परतो विचारा-न्तरमुत्थापितवान् । उदयनाचार्येण संक्षेपेण विचारितस्य विलक्षणो विचा-रोऽपि श्रीधराचार्येण क्षतो वृश्यते । अपि चोदयनाचार्यः किरणाबलोप्रारम्भे,

अतिविरसमसारं मानवार्ताविहौनं
परितवज्ज्वेषप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिक्षमसमन्वं तन्वमेतददन्ति
प्रखलजडधियो ये तेऽनुकम्पन्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणावलौरचनात् पूर्वं पदार्थधर्मसंग्रहस्यो-
परि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्वं न्यायकन्दल्या-
सत्त्वे हि तस्याः समीचीनतया मानवार्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्ण समझसा-
स्यात् । तस्मादुदयनाचार्यः श्रीधराचार्यात् पूर्ववर्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेश-
वास्तव्यौ समानकालीनौ वेति सम्भाव्यते । उभयोर्भिन्नप्रदेशत्वे समानकालीनत्वे
च एकस्य ग्रन्थो नापरेण दृष्ट इति इयोरपि तत्तदुक्तिर्णवितुमर्हति । श्रीध-
राचार्यस्तु गौड़देशीयचासीत् । एतच्च न्यायकन्दलीश्वस्यात्

आसीदक्षिणाराष्ट्रायां द्विजानां भूरिकर्मणाम् ।
भूरिरुद्धिरिति यामो भूरिरुद्धिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयनाचार्यस्तु गौड़देशीय इति केचिन्मन्यन्ते ।
मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासी-
दिति सम्भाव्यते । न्यायकन्दली तु चयोदशाधिकानवशतशकान्वे विरचिता ।
तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः स्नोकः,—

व्यधिकदभ्योक्तरनवशतशकान्वे न्यायकन्दलीरचिता ।

श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीधरेण्येयम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य एतत्पूर्वकालीन एतत्तमानकालीनो वेति सम्भाव्यते ।

प्रकाशकारो बर्जमानोपाध्यायोऽपि महान् पर्खित आसीत् । तेनाचार्य-
ग्रन्थाणां प्रायः सर्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणियस्योपरि मौमांसाया-
स्मोपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्ता-
मणिकारस्य गजेशापरनामधेयस्य गजेश्वरस्य पुच्चः । तत्त्वातप्रकाशास्म-
टीकाप्रारम्भे प्रायः सर्वचैव,—

न्यायाभ्योजयतङ्गाय मौमांसापारवृद्धने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽन्तमवते नमः ॥

इत्यं स्तोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेश्वरसुते नितेन वचसा औतत्त्वचिन्तामणि

इत्युक्तम् । पुण्यिकायां च क्वचित् गङ्गेश्वरविरचिते इति क्वचित् गङ्गेश्वर-
विरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश्वर इति गङ्गेश्वर इति च
तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामदयमिति ज्ञायते । कुसुमाङ्गलिप्रकाशी, अस्मत्-
पितृचरणा इति ज्ञाता बड्डश्वरत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योक्तेष्वदर्भनाचैव
निष्पीयते । सुवरां बर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेश्वरोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेश्वरोपाध्यायकाव्यत तत्त्वचिन्तामणेष्वपरि जयदेवमित्रेणालोकनाम्नी टौका
प्रणीता । खर्गत डाक्तारराजेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्तलिखितयश्चानां स्फूर्ती-
पुस्तके जयदेवप्रणीतप्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं उनष्टद्युधिकश्वरतमे लक्षण
संवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तत्त्व पुस्तकं स्फूर्तीपुस्तकस्य
षट्सप्तव्यधिकोनविंश्टिश्वर (१६७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्ष्याम-
सेन संवत्सरस्य बड्डलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखित-
यश्चानामन्ते लिपिकालतया लक्ष्यामसंवत्सर एव बाड्डल्येन व्यवहृतो दृश्यते ।
लक्ष्यामसंवत्सरस्य चतुःषष्ठ्युक्तैकादशश्वरतमे विक्रमवर्षे चिंश्टदधिकसहस्र-
मितश्वरकवत्सरे पञ्चदशोत्तरपञ्चश्वरतसमिते 'सन्'—इत्याख्यातबड्डदेशप्रच-
लितवत्सरे च प्रवृत्तः । तथाच छब्दपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानव सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ।

जा सन जमा रहै सो देख ज । शशशशि वाण छौन करि लेख ज ।

वाकौ रहै सो ल० सं० प्रमाण । गुरु ज्ञानीजन भाषा भान ॥

अर चौषट् एकादश दौ जे । ल० सं० सहित संवत् करि लौजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोनवव्यधिकैकादशश्वरतमे शकवर्षे लिखित-
मिति सिद्ध्यति । तत्त्व तत्पूर्वं तद्यश्वकरणं निष्पीयते । ततोऽपि पूर्वं
बर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेश्वरोपाध्यायस्य च स्थितिरायाति ।

अतिविरसमसारं मानवार्ताविहौलं

परिततवङ्गवेषप्रक्रियाजालदुःखम् ।

उदधिसमसमन्वं तन्वमेतददन्ति

प्राप्तवज्ञङ्गधियो ये तेऽनुकम्पयन्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणावलीरचनात् पूर्वं पदार्थधर्मसंयहस्यो-
परि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्वं न्यायकन्दल्याः
सत्त्वे हि तस्याः समीचीतया मानवार्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्ण समझसा-
खात् । तस्मादुदयनाचार्यः श्रीधराचार्यात् पूर्ववर्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेश-
वास्त्वयौ समानकालीनौ वेति सम्भाव्यते । उभयोर्भिन्नदेशत्वे समानकालीनत्वे
च एकस्य ग्रन्थो नापरेण दृष्ट इति हयोरपि तत्तदुक्तिर्भवितुमईति । श्रीध-
राचार्यस्तु गौड़देशीयचासीत् । एतच्च न्यायकन्दलीशेषस्यात्

आसीदक्षिणाराष्ट्रायां द्विजानां भूरिकर्मणाम् ।

भूरिद्वयिदिति यामो भूरिद्वयिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयनाचार्यस्तु गौड़देशीय इति केविन्मन्यन्ते ।
मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासी-
दिति सम्भाव्यते । न्यायकन्दली तु चयोदशाधिकनवश्चतश्चकाव्दे विरचिता ।
तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः स्नोकः,—

व्यधिकदशोक्तरनवश्चतश्चकाव्दे न्यायकन्दलीरचिता ।

श्रीपाण्डुदासयाचितभद्रश्रीधरेण्येयम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य एतत्पूर्वकालीन एतत्समानकालीनो वेति सम्भाव्यते ।

प्रकाशकारो बर्जमानोपाध्यायोऽपि महान् पर्वित आसीत् । तेनाचार्य-
ग्रन्थाणां प्रायः सर्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणियश्चस्योपरि सौमांसादा-
चोपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्ता-
मणिकारस्य गङ्गेशापरनामधेयस्य गङ्गेश्वरस्य पुञ्चः । तत्त्वातप्रकाशास्त-
टीकाप्रारम्भे प्रायः सर्वचैव,—

न्यायाम्भोजपत्राय मौमांसापारवृश्चने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेत्तुभवते नमः ॥

इत्यं स्त्रोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेश्वरस्तुते भितेन वचसा औतत्त्वचिन्तामणिं

इत्युक्तम् । एषिकायां च व्याचित् गङ्गेश्वरिश्चिते इति व्याचित् गङ्गेश्वर-
विरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश इति गङ्गेश्वर इति च
तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामद्वयमिति ज्ञायते । कुसुमाङ्गलिप्रकाशे, अस्त-
पिठचरणा इति ज्ञात्वा बड्डश्वस्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योक्तेष्वदर्शनाचैवं
निष्पीयते । सुवरं बर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेशोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेशोपाध्यायव्याप्तत तत्त्वचिन्तामणेष्वपरि जयदेवभिषेणालोकनाम्नी टीका
प्रणीता । स्वर्गत डाक्तारररजेन्नलालभिष्वसम्यादिते हस्तलिखितयन्नानां सूची-
पुस्तके जयदेवप्रणीतप्रवद्यद्वालोकस्यैकं एुस्तकं उनष्वद्विकश्वततमे लक्षणा
संवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तच्च एुस्तकं सूचीपुस्तकस्य
षट्सप्तव्यधिकोनविंश्टतिश्चत (१६७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्षण-
सेन संवत्सरस्य बड्डलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखित-
यन्नानामन्ते लिपिकालतया लक्षणसंवत्सर एव बाड्डल्येन व्यवहृतो दृश्यते ।
लक्षणसंवत्सरस्य चतुःषष्ठ्यस्त्रैकादशश्वततमे विक्रमवर्षे चिंश्टदधिकसहस्र-
मितश्वकवत्सरे पश्चदशोन्नरपश्चश्वतसमिते ‘सन्’—इत्याख्यातवड्डदेशप्रच-
वितवत्सरे च प्रदृशः । तथाच बृद्धपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानव सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ।

आ सन जमा रहै सो देख ज । शरशशि वाण छौन करि लेख ज ।

वाकी रहै सो ल० सं० प्रमाण । गुरु ज्ञानीजन भावा भान ।

अरु चौषट् एकादश दी जे । ल० सं० सहित संवत् करि लौजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोननवव्यधिकैकादशश्वततमे श्वकवर्षे लिखित-
मिति सिद्धाति । ततस्म तत्पूर्वं तद्यग्न्यकरणं निष्पीयते । ततोऽपि पूर्वं
बर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य च स्थितिरायाति ।

दण्डविवेककारो बर्द्धमानस्तस्माद्द्विनः । सहि भवेश्य एतः । तथाहि
दण्डविवेकसमाप्तौ,—

श्रीविल्वपञ्चान्वयसम्भवेन

श्रीमद्द्वेश्य तनुद्वेन ।

श्रीबर्द्धमानेन विदेहभर्तुः

क्षते छतो दण्डविधौ विवेकः ॥

खर्मतेन राजेन्द्रलालमित्रेण श्रीधरदासद्वातसदुक्तिकर्णामृतयन्नस्यान्तर्ष्य

श्राके सप्तविंश्यधिकश्चतोपेतदश्यते शशदाम् ।

श्रीमक्षम्यासेनक्षितिपश्य रसैकविंश्ये ॥

सविनुर्गत्या फाल्गुनविंश्ये परार्थहेतावकुतुकात् ।

श्रीधरदासेनेदं सूक्तिकर्णामृतं चक्रे ॥

इति लेखं दृष्टा षड्विंश्यधिकश्चतमितलक्ष्यासेनसंवत्सरे यन्नोर्यं
निर्मित इति लिखितम् । तथा सति, लक्ष्यासेनवत्सरश्चकालयोः समी-
करणं न मिलति । तथाहि उक्तगाथया चिंश्चदधिकसहस्रमिते शक्तवर्णे
लक्ष्यासेनवत्सरश्य प्रदत्तिज्ञायते । प्रक्षते च षड्विंश्यधिकश्चतसंख्या
चिंश्चदधिकसहस्रमितसंख्याया योजने क्षते मिलित्वा सप्तपञ्चाश्चदधिकै-
कादश्चतमितः शक्तवत्सर आयाति न सप्तविंश्यधिकश्चतोपेतदश्यत-
मितवत्सरः ।

परं षड्विंश्यधिकश्चतमित लक्ष्यासंवत्सरः यन्ननिर्माणकालः कथं
तेन निरग्नायौति न खल्वधिगच्छामि । अङ्गानां वामतो गतिरिति ज्योति-
र्विदां समयात् वामक्रमेण रसस्यैकविंश्य च स्थापने षोडशाधिकश्चत-
द्यमितो वर्षे आयाति । स तु न सम्भवति । यतः श्रीधरदासस्य पिता
श्रीवदुदासो लक्ष्यासेनस्य समानकालौ न लक्ष्य नित्रं चासीत्,—इति सदुक्ति-
कर्णामृतयन्नादेवावगम्यते । न च लक्ष्यासेनस्य राज्याभिषेकात् परं पिता-
एत्तयोर्मध्ये षोडशाधिकद्विश्चतवर्षपरिमितकालात्ययः सम्भवति । यदि
चैकविंश्यसंख्या षट्संख्या योज्यते तदा मिलित्वा सप्तविंश्यतितमो लक्ष्य-

सेनसंवत्सर आयाति । तदपि न समीक्षेण भवति । यतो लक्ष्मणसेनो
वद्वन् संवत्सरान् राज्यं चकारेति वृद्धाः कथयन्ति । सदुक्तिकर्णाम्बृत-
निर्माणासमये च लक्ष्मणसेनस्तस्यः श्रीवदुदासस्य नासौदिति श्रीधरदासो-
क्षैवावगम्यते । तथाहि सदुक्तिकर्णाम्बृतस्योपक्रमणिकायां तेजैवमुक्तम् ।

शौर्यार्णीव तपांसि विभूति भवं यस्मिन्न यस्यावधि-
र्ज्ञाने दान इव द्विषामिव जयो येनेन्द्रियाणां कृतः ।
सम्बाजामिव योगिनामपि गुरुर्यच्च क्रमामग्न्हले
स श्रीलक्ष्मणसेन एव वृपतिर्मुक्तस्य जीवन्नभूत् ॥
तस्यासौत् प्रतिशाजडम्बरमहासामन्तचूडामणि-
र्जास्त्रा श्रीवदुदास इत्यनुपमप्रेमैकपादं सखा ।

+

श्रीमान् श्रीधरदास एव (इत्य ?) धिगुणाधारः स तस्मादभूत् इत्यादि ।
तदत्रातौतविभक्तिनिर्देशात् ग्रन्थकारणकाले लक्ष्मणसेनस्य श्रीवदुदासस्य च
श्लितिर्नासौदिति प्रतीयते ।

तत्र वक्ष्वत्सर-संवत्-पृष्ठकर्वर्ष्णलक्ष्मणावदस्य समीकरणं वृद्धपरम्परागताया-
मुक्तगाथायामुपलब्धते । तस्यास्तु निर्मूलत्वं न वक्तुमुचितम् । यदि तु बल-
वद्वमाणेन विरोधः स्यात्, तदा कामं तदपि स्वीक्रियेत । न त्वेवमस्ति ।
सदुक्तिकर्णाम्बृतादुद्भृतस्यार्थाद्वयस्य पाठवैलक्षण्यप्रतीतेः । तथाहि । सदु-
क्तिकर्णाम्बृतादुद्भृते आर्थाद्वये वृद्धन्दोभक्षदोषोऽस्ति । कालनिर्देशकप्रथ-
मार्थायामर्थोऽपि न सङ्गच्छते । तत्र हि शाके इत्युक्ता धरदामित्युक्तम् ।
धरदां शाके इत्यस्य कोऽप्यर्थो न भवति । खर्गतेन मित्रेण सदुक्तिकर्णा-
म्बृतस्य वक्षाद्वारणितिमेकं पुस्तकमुपलब्धम् । तत्र पुस्तकं पञ्चदशशतमिते
शकाद्वे लिखितम् । तदानौन्तनवक्षाद्वरेण मिलति । सम्भाव्यते तस्मिन् पुस्तके लेखक-
प्रमादोऽपि भूयानस्ति । यतः वृद्धन्दोऽपि न तावन्मिलति । अर्थोऽपि न
सङ्गच्छते । एवं तावदक्षाद्वरस्य कूटता लेखकप्रमादस्तेति इयं तत्र मिलितम् ।

तदेतत्, कपिरपि कापिश्चायनमत्त इति न्यावमसुहरतोति तस्मिन् पुस्तके
कथमप्यास्था स्थापयितुं न शक्षते । अस्यातिकरसमाजपुस्तकालये एकं
सदुक्तिकर्णामृतमभिनवलिखितं वर्तते । तत्रापि पूर्वोक्तासङ्गत एव पाठो
दृश्यते । असुमौयते तदपि पुस्तकमुक्तादर्शपुस्तकानुसारेऽत्रैव लिखितमिति ।
संख्यातविद्यालयेऽप्येकमभिनवलिखितं सदुक्तिकर्णामृतमस्ति । तच्च सप्तविंश-
त्यधिकेत्यच वष्टविंशत्यधिकेति पाठो विद्यते । परं षष्ठ इत्यस्योपरिभागे
सप्त इति लिखितमस्ति । एवं तच्च रसैकविंश्चे इत्यच रव्वैकविंश्चे इति
पाठोऽस्ति । तच्च च रेपात् पूर्वं एकस्य दयोर्वाऽक्षरयोर्लेखनोपयुक्तं स्थान-
मलिखितं वर्तते । तेज तज्जेखकोऽप्यादर्शपुस्तकस्य तमंशं स्पष्टं पठितुं न
शशाक इत्यनुमौयते । द्वितीया त्वार्था संख्यातविद्यालयपुस्तके समीक्षीना
वर्तते । तदयथा ।

सवितुर्गत्वा फालगुणविंशेषु परार्थहेतवे द्रुतुकात् ।

ब्रीधरदसेनेदं सदुक्तिकर्णामृतं चक्षे ॥

प्रथमायामप्यार्थ्यायां स्वर्गतमित्यवृत्पुस्तकेऽप्युद्दः पाठ आत्मौदित्यच च
सन्देहः । मम तु इत्यं प्रतिभाति । प्रथमार्थ्यायां श्लाके इत्यच वाते इति
पाठः । सप्तविंशत्यच षड्विंशेति पाठः । द्वितीयाऽशेषांश्चे रसैकविंश्चे
इत्यच रसाङ्गवर्षे च इति पाठ इति । तथा सति गाथयाकालो मिलति ।
ज्ञान्यासेनवत्सरप्रवृत्तिस्त्रिंशदधिकत्तद्विमितशकवर्षे इति गाथावासुक्तम् ।
तथाच त्रिंशदधिकत्तद्विमितशकवर्षे लभ्यते । उक्तगाथा तावद्विस्त्रिं
सेनवत्सरप्रवृत्तिकालबोधगार्थमेव प्रवृत्ता । तस्यां संश्यं कर्तुं कारणं च
दृश्यते ।

मकारन्दकारो ददिवित्तोऽपि जगदेवमित्रस्य शिष्यः तत्समानकालीन-
एव । एतच्च,

अधीक्ष रचिदत्तेन जगदेवाजगद्गुरोः ।

चिन्मामणौ गन्धमणौ प्रकाशोऽयं प्रकाश्यते ॥

इति तदुक्तविज्ञामिश्रकार्ये तदुक्तौ ज्ञात्वे । कोऽयं रुचिदत्तः देव-
दत्तस्तु युजः, — इति तदुक्तविज्ञामिश्रकार्ये तदुपर्यन्तवत्ते ।

सोदरवगरनिवासी रुचिदत्तः सुरिमूर्जवः ।

चिन्तामणिप्रकाशं व्यरचयदामिश्रिकार्ये तदुपर्यन्तवत्ते ।

इति तदुक्तिर्थवाद् सोदरवगरनिवासी स इत्यपि ज्ञात्वे ।
चिन्तामणिप्रकाशं व्यरचयदामिश्रिकार्ये तदुपर्यन्तवत्ते ।
तदुक्तविज्ञामिश्रकार्ये तदुपर्यन्तवत्ते ।

सूचधारः । क्रौंचिवः कौमिहिनः स तव अथदेवः अवश्यो-

रथासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतवत्तमः ।

लक्षणस्येव यस्यास्य सुमित्राकुञ्जितन्मनः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजे अमदमृक्षायते मनः ।

कटः । नम्यं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह अन्तिकाचक्षातपथो-
रिव कवितातार्किकात्ययोरेकाभ्युकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूचधारः । क इह विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकालालोकावतीभारती

तेषां कर्कशतक्षक्षवचनोद्गारेण किं हीयते ।

एतदृथ्यनादवगम्यते तर्कशाख्यटीकाकार एव नाटककार इति । इदम-
प्रवक्ष्यते यदर्थं अथदेवः कौमिहिनः महादेवस्य युजः सुमित्राग्रामर्भे समुद्यद-
इति सुतरां गौतमोविन्दकारो जयदेवोऽस्माद्विषः । तस्य हि पिवाशीमोक्ष-
देवः मातार च दामदेवी । जया हि गौतमोविन्दपरिष्वस्तामौ ब्रेगोक्तम् ।

श्रीमोक्षदेवप्रभवस्तु राम-

देवीसुवस्त्रीवद्यदेवकस्य ।

पराश्रादिप्रियवर्जकाण्डे

श्रीमोक्षमीविन्दकवित्वमश्य ॥

जासोक्षमारस्य जयदेवस्य पश्चधर इति नामान्तरेणापि प्रसिद्धिरक्षि ।
तथ्य किंवदन्ती । खग्नहे पश्चाङ्गस्याभावमालोकयता गुरुणा वास्ये जयदेवः

समादिष्टः, यत् पक्षमाचस्य पक्षाङ्गं तावस्त्रिखित्वा आनीयतामिति । स तु कस्त्रित् प्रतिवेशिणो गृह्णं गत्वा पक्षमाचस्य पक्षाङ्गं दृष्टा आगतवान् । ततः किमिति पक्षाङ्गं लिखित्वा नानीतवानसौति गुरुणा एष्टः स प्रत्युवाच । पक्षमाचस्य पक्षाङ्गं दृष्टा समागतोऽस्मि, तत्पूर्वमेव स्मृतिप्रत्युपस्थितं वर्तते किं लेखनेनेति न लिखितं । ततो गुरुणाऽदिष्टः पक्षमाचस्य तिथिनक्षत्र-योगादिकां तत्परिमाणस्त्र यथावदुक्तवान् । ततः सन्तुष्टो गुरुस्तं पक्षधर-नामाऽभिहितवान् । ततः प्रभृति तस्य पक्षधरनामा प्रसिद्धिर्जाता । अत-एव जयदेवक्षतस्यालोकयन्नस्योपरिटीकां रक्षयता गदाधरेण पक्षधरनामा-आलोककाशस्य निर्देशः क्षातः । तद्यथा ।

निगुणमाविष्कुरते प्रयत्नाद-

गदाधरः पक्षधरस्य भावम् ।

पक्षधरमित्रेण सह तार्किकशिरोमणेऽरव्युनाथस्य संवादचासौरिति किं-
वदन्ती प्रचरति । रव्युनाथशिरोमणिः किं य पक्षधरमित्रसकाश्टं गत्वा
सामान्यजक्षणां खण्डयामास । ततः पक्षधरमित्रस्तमुद्दिश्य इदमुक्तवान्,

वक्षोजपानक्षत्, काण्य, संश्ये जायति स्फुटम् ।

सामान्यजक्षणा कस्त्रादकस्त्रादपलाप्यते । इति ।

तदनेन तदानीं पक्षधरमित्रो वयसा बद्धतरः शिरोमणिस्य वयसा
न्यूनतर इति प्रतीयते । यतः पक्षधरमित्रः, वक्षोजपानक्षत् — इति
शिरोमणिं संबोधयास्त्रकार । परं स पक्षधरमित्र आलोककाशत् जय-
देवापरनामधेयात् पक्षधरमित्रादन्य इति सम्भाव्यते । तच्चेदं वौजम् ।
पूर्वमुपदर्शितात् काशणात् जयदेवापरनामधेयः पक्षधरस्तावत् एकोननव-
त्यधिकैकादशशतमितशक्तवर्षात् पूर्वमासौरिति स्थितम् । रव्युनाथशिरो-
मणिस्वेतन्यस्तेति द्वावपि सहाध्यायिनौ वासुदेव सार्वभौमस्यान्तेवासिनौ ।
चैतन्यस्य सप्ताधिकशतुर्दशशतमितशक्तात्प्रे प्रादुरासौत् । तथाच चैतन्य-
शक्तोदये ।

शके चतुर्दशते इविवाजियुक्ते
गौरोहरिदर्शिमण्डल आविशासीत् ॥

तस्याविर्भावकालात् परत एव तयोरध्ययनसम्भवात् आलोककारेण
पच्छधरमित्रेण सार्वं शिरोमणिभट्टाचार्यस्य संबादः कथमपि न सम्भवति ।
सुतरां स पच्छधरमित्र आलोककारपच्छधरमित्रादन्य इति सिद्धम् ।
तदेवमालोककारपच्छधरमित्राणां समानकालीनो इच्छित्त इति स्थितम् ।

कुसुमाङ्गलिकारिकाव्याख्याकारो इरिदासमट्टाचार्यो रघुनाथशिरोमणेः
पूर्ववत्तीं प्रकाशकारात् परवत्तींत्वसन्देह एव । तदीयव्याख्यायां प्रकाश-
स्योङ्गेषो हि दृश्यते । सम्भाव्यते आलोककारादपि परवत्तीं स इति ।
शिरोमणिद्वैधितेष्वपरि टीकां कुर्वाणा मथुरानाथचगदीशगदाधर-
मट्टाचार्याद्वत् शिरोमणेः परवत्तिनः एव । जगदीशगदाधरौ समकाल-
वर्तिनौ । तदानीं जगदीशः प्राचीनः गदाधरस्तु गवीनः । तयोरपि पूर्व-
वत्तीं मथुरानाथः । दीधितेष्वीकाकारो भवानन्दस्तु मथुरानाथात् पूर्व-
वत्तींति सम्भाव्यते । कुसुमाङ्गलिकारिकाव्याख्याकर्त्ता रामभट्टस्तु जगदीश-
स्यान्तेवासी । रघुनाथशिरोमणिः प्रसिद्धस्मार्तोरघुनन्दनस्य पूर्ववक्षवास्तव्य-
आसीत् । गदाधरोऽप्युक्तरवक्षवास्तव्यः । पञ्चान्नवदीपे अधीत्य तच्चैव निवासं
चक्रः । तदेवं गवदीपे ये प्रसिद्धा ग्रन्थकारा आसन्, ते प्रायो वक्षदेशीया
एवेति ज्ञायते ।

अथेदानीं इष्टोङ्गिखितानां प्रसिद्धानां नैयायिकानां पौर्वार्पणक्रमेण
नामान्युपन्यस्यन्ते ।

गौतमः	न्यायसूचकारः ।
वात्स्यायनः	भाष्यकारः ।
उद्योतकरः	वार्तिककारः ।
वाचस्पतिमित्रः	न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाकारः ।
उद्यनाचार्यः	न्यायवार्तिकतात्पर्यप्रसिद्धादिकारः ।
श्रीधराचार्यः	न्यायकान्दलीकारः ।

श्रीहर्षः	सुखनवारः ।
गुणशुरः	तत्त्वदिक्षादिकारः ।
कर्ममाकः	प्रकाशकारः ।
कर्मदेवः (पञ्चधरमिक्षः)	आदोक्षकारः ।
कर्मित्तः	मरहस्यादिकारः ।
हरिश्चतः	कुष्माङ्गिकादिकारात्मादिकारः ।
इसुकाक्षिरोमिक्षः	दीक्षिकादिकारः ।
अवाक्यशिक्षामत्सवागीक्षः	दीक्षितिटीकादिकरः ।
मधुरानाथवर्कवीक्षः	”
अग्रदीक्षवर्जनाक्षारः	”
राममद्वार्षमौमः	कुष्माङ्गिकादिकारात्मादिकारः ।
गदाधरभट्टाचार्यः	दीक्षितिटीकादिकारः ।

कालिकाता-भृष्मग्रन्थी
राजकीयपञ्चात्मिकालयः }
शकाब्दः १८१६ । }

श्रीचन्द्रकालदेवग्रन्था ।

इति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम् । व्यापारद्वारा

मैवम् । चिरध्वस्त्वा व्यापारस्त्वे कारणलमिति निरपाध्य-
व्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् । न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि-
चिरध्वस्त्वे बति सव्यापारो न स्थान्, खर्गसाधनं न स्थाह्निवदिति
विपच्चवाधकात् । न चाच कारणतायाहकाभाव उपाधिः, तेनापि
समं व्याप्त्यवधारणेन तस्यायापादनात् ।

तथापि देवताप्रीतिर्यागव्यापारोऽस्तु । न च तत्र मानाभावः,
यजिधातोः पूजार्थतया तस्यास्ताराध्यप्रीतिहेतुक्रियालात् । तथाच
यागस्य देवताप्रीतिसाधनलेन कालान्तरभावि खर्गं प्रति तद्वारा
साधनतोपपत्त्यते । प्रीतेः चणिकलेऽपि तदनुभवजनितसंखारद्वारा
तत्प्रभावात् ।

अचाङ्गः । देवतोऽहेश्वेन द्रव्यत्यागेन देवताप्रीतिर्जन्मते इत्यच माना-
भावः । यज देवपूजायामिति शाब्दिकसृतिः, सृतिलादेव न स्तुतः
प्रमाणम् । तस्मूलाच्च मानान्तरं नास्त्वेव । न वा खर्गस्य प्रीतदेवता-
साधत्वे मानम् । वस्तुतो साधवात् कर्त्तगतफलावसानिकव्यापारस्य
कल्पनाच्च देवताप्रीतिर्यापारः । न च खर्गभागिदेहान्तरमेव
तद्वापारः, प्रस्त्रये विच्छेदेऽपि तद्वापारानुवृत्तेः । शरौरस्य च
कार्यद्रव्यतया अभावात् । नापि ध्वंसएव तद्वापारः, तस्यानन्ये-
ऽपि खर्गभावात् सावधिफलजनकत्वमिति वाच्यम् । प्रतियोगिध्वं-
योरेकत्राजनकत्वादिति संचेपः ।

शङ्खते । व्यापारेति । न च प्रङ्खते तथेति शेषः । कारणस्था-

कथच्चित् स्यात् । न तु भिन्नकालयोर्यापारव्यापारिभावः । कारणत्वस्य व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन पूर्वकालनियमस्य तत्त्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत् । न । पूर्वभावनियममाचस्य कारणत्वात् । कार्यानुगुणावान्तरकार्यस्यैव व्यापारत्वात् । छषिच्चिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात् । खाक्षणिकोऽसाविति चेत् । न । मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात् ।

अस्तु तर्हि पुच्छेण इते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्तृत्वम् । तथाच लोकयाचाविष्वव इति चेत् । न । सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणात् तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्व्वाहकतया तस्य

वान्तरव्यापारव्योगः, यागस्य न खर्गकारणं, कार्याव्यवहितप्राक्-कालसत्त्वस्य कारणत्वादिवर्यः । अचाव्यवहितलमतत्वं, गौरवात् । अतएव न बहुभावेन कारणत्वम् । न च विनश्वदवस्थसमवायिनः कारणत्वापन्निः, तावता समवायिकारणस्यैव तथालादिति परिहरति । पूर्वभावेति । कार्यति । यज्ञन्यं सज्जन्यजनकं, सएव तस्य व्यापार इत्यर्थः । छषीति । यथा माघमासौथम्भूकर्षणस्य पाकजपरम्पराव्यापारदारा हेमन्तभाविश्वस्तजनकत्वम् । यथा वा दशमूलीकषायपानस्य धातुसाम्यदारा भाविज्वरशान्तिजनकत्वमित्यर्थः । अवहितस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गमाह । अस्तिति । येन विना यस्कारणत्वं न निर्व्वहिति तस्य स व्यापारः, न च पितुः कारणत्वं पुच्छ-

व्यापारत्वादोगात् । यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहिः, स एव तं प्रति तस्य व्यापारोनापरः । यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः । तस्य द्वन्द्यव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कस्यते, न त्वन्यथा । तथेहापि । न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरशरविमोक्षमसमयहतस्य इन्तृत्वं न स्यात् । साच्च स्वनिवेशनशयानस्य तत्पितुरिति । एतेनोभयं वेति निरस्तम् ।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्मेव कार्यत्वं विधिः । सर्वोहि कर्तव्यमेतदिति प्रत्येति । ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्त्तते इति चेत् । न । कर्तव्यं मयेति कृत्यध्वसायार्थोवा स्यात्, कर्तव्यं मयेत्युचितार्थोवा स्यात् । तच प्रथमः सङ्कल्पान्न भिद्यते । व्यवहितकार्यसङ्कल्पोहि कर्तव्यो-मयेति, सच्चिहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति । स च न

विना न निर्वहतीति न स व्यापार इत्याह । सत्यपौति । तदेव सष्ट्यति । यं जनयित्वैवेति । यदि च कार्यसमानकाचास्यैव कारणं, तदा तवाप्यनिष्टमित्याह । न चेदेवमिति । उभयं वेति । कार्यसमपूर्वसञ्चितः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कृत्यध्वसायः, कृत्यनुकूलेच्छा । उचितार्थोऽर्हार्थः । तचैव कृत्यविधानादिति भावः । अवहितेति । प्रवृत्त्यपेच्छयेति शेषः । स चेति, उभयस्त्रोऽपि सङ्कल्पः ।

लिङ्गर्थः । सत्तामाचेण प्रवर्त्तनादित्युक्तम् । तदेतत् कर्तव्यतायां जातायां प्रवर्त्तते इति वसुस्थितौ भ्रान्तैः ज्ञातायामिति गृह्णौतम् ।

चैचित्यन्तु क्रियाधर्मः प्रागभाववस्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्त्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा ? प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तते । द्वितीये दुःखेऽपि तथाविधे प्रवर्त्तते । तृतीये तु वश्यते ।

असु तर्हि करणधर्मः । न । करणं हि शब्दः, तद्वर्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थोभावनादिर्वा, तद्वर्म-इष्टसाधनता वा ? न प्रथमः ।

तस्याज्ञातस्यैव प्रवृत्तिःेतत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः । सङ्कल्पविधिवादिनमुपहसति । तदेतदिति । शक्यत्वं, ज्ञातिसाधन-मित्यर्थः । कुतश्चिदिति । अनिष्टादपौत्र्यर्थः । द्वतीये इति । इष्टसाधनार्थत्वनिरासेनेत्यर्थः । तद्वर्मोऽभिधा वेति । वाक्यार्थज्ञानानुकूला भावना-शब्दव्यापारादिपदवाच्या अभिधा शब्दधर्मो वा लिङ्गर्थः । तदाङ्गर्भेष्टपादाः ।

“अभिधां भावनामाङ्गरन्यामेव लिङ्गदद्यः ।

अर्थात्मभावना सान्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”—इति ।

तदर्थो भावनादिर्व्यत्यन्तः (१)करणमित्यनुष्ठनीयम् । लिङ्गर्थः—

(१) करणमित्यनुरञ्जनीयमिति यदि हि धर्मविकल्पेणवायमपि स्यात्, तदाङ्गस्य एथगदेष्वात् न्यूनत्वापत्तिः । करणविकल्पे च शब्दः

असत्त्वादप्रवृत्तेष्व नाभिधाऽपि गरीयसौ ।
 बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥ १३ ॥
 सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात् ।
 अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः । विषय-

भावनादिः प्रयत्नादिः करणं, तद्वर्त्त इष्टसाधनता वेत्यर्थः ।

पराभिमतश्च धर्मस्त्रूपाभिधायां मानाभावादित्याह । असत्त्वादिति । तत्स्वेऽपि पदान्तरेण तदुपस्थितौ ततोऽपि न प्रवृत्तिरित्याह । अप्रवृत्तेष्वेति । सर्वत्रान्यत्र पचेषु बाधकसत्त्वात् परिशेषणभिधा लिङ्गर्थं इत्यपि नास्ति, तत्रापि बाधकसत्त्वादित्याह । बाधकस्येति ।

ननु शब्दस्य वाक्यार्थधीकारणत्वात् तस्य व्यापारेण भाव्यमवश्यमित्यभिधैव तद्वापारः । किञ्च, पदानां प्रत्येकमर्थज्ञानाजनकलादाशुविनाशितया क्रमभावितया च तन्मेलकस्याभावादर्थज्ञानानुपपत्त्या अभिधा कस्यते इत्यत आह । सङ्गतीति । सङ्गतिसङ्गतिरेव पदस्यावान्तरव्यापारः, एकस्यतिविषयानुपूर्वीविशेषविशिष्टपदमालैव पदार्थसङ्गतिव्यापारा वाक्यार्थधीकरणमिति न तत्र मानमित्यर्थः ।

प्रयत्नादित्य करणत्वेन विकल्पितः, तद्वर्त्तसाधिधा इष्टसाधनता वेति विकल्पदयं पर्यवस्थति । तत्र दूषितमेव । किञ्च, धर्मविकल्पपचेऽपि प्रयत्नादेः शब्दधर्मत्वाभावादिरोध इति भावः ।

तयाऽपि च* स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्वेतुभावाविरोधात् । अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः । बालानां तदभावे-

ननु बङ्गतिस्मृतिर्न शब्दव्यापारः, व्यापारिणं विहायान्वचात्मनि तद्वमवायात्, ततो यः शब्दसम्बन्धस्तद्वापारः चाऽभिधा खादित्यत-आह । अन्येति । यथाऽऽत्मसम्बेतमपूर्वं यागदेः करणस्य व्यापारः, तथा बङ्गतिस्मृतिर्न तादृशौ शब्दव्यापार इत्यर्थः । अतएव, यद्वापारे कर्तृं तदेव करणं, यथा पाककरणानि कषाणि ज्वलना-वान्नरव्यापारकर्तृणि, न च (१)खविषयज्ञाने शब्दः कर्ता किन्तु कर्त्त-त्यपात्मम् । कर्तृपदस्य मुखार्थतायामचेतनस्य व्यापारासम्भवात्, इतुमाचविवक्षायाच्च (२)प्रकृतेऽप्यदोषादिति भावः ।

(१)ननु व्यापारौ व्यापारकारणं भवति, न च बङ्गतिस्मृतौ पदं कारणम् । अतः शब्दजन्याभिधा मन्तव्येत्यत आह । विषयताया-मपौति । यथा लिङ्गस्य खविषयपरामर्शं विषयतया इतुत्वं, तथा शब्दस्यापि बङ्गतिस्मृतावित्यर्थः । असामते स्मृतेर्विषयाजन्यत्वेऽपि परमतेनेदमुक्तम् । अस्तु वा शब्दव्यापारोऽभिधा लिङ्गवाच्या, तथापि

* विषयतायामपि,—इति प्रकाशसम्भवः पाठः ।

(१) खविषयज्ञाने, बङ्गतियहरूपशब्दव्यापारतया अभिहिते इत्यर्थः ।

(२) प्रकृतेऽपौति विषयतया कथचित् लिङ्गवद्वेतुत्वादिति मूलेऽवोक्त-त्वादित्यर्थः ।

(३) तदेव दर्शयितुं ग्रहते नन्वति ।

इपि तद्वावात् । शब्दान्तरेण तत्त्वाविणामयप्रवृत्तेः ।

न च विलक्षणैव सा लिङ्गेविषयः । तदैलक्षण्यं
प्रतीतिं* प्रति चेत्, अर्थविशेषोऽपि स्यात् । प्रवृत्तिमार्थं
प्रति चेत्, अभिधासमवेतं तदिति कुतः ? तत्सन्नि-

नासौ प्रवृत्तिःेतुः (१) अपुरुषार्थतादित्याह । अधिकलेऽपौति । अभि-
धायामयुत्पन्नानामभिधाज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिसत्त्वादित्याह । बासा-
नामिति । अभिधादिपदैरभिधां ज्ञातवतोऽप्यप्रवृत्तेरित्याह । शब्दा-
न्तरेणेति ।

अथाभिधादिपदान्तसामान्यज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः । लिङ्गभिधेय-
विलक्षणाभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्य ततोऽनुत्पादात्, अतएव नास्या-
तान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः, अचाह । न चेति । प्रतिपत्तिं
प्रतीति । प्रतिपत्तिविशेषकमित्यर्थः । अर्थविशेषोऽपौति । अर्थविशेषं
विवा बुद्धिविशेषस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । यदि प्रवर्त्तकज्ञानविशेषादेव
योऽर्थः प्रतीयते; तदा ऊके (२) यत्प्रतीयमानं प्रवर्त्तकलेन ज्ञातं तत्-
लिङ्गा वाच्यम् । न चाभिधायां तत्सम्भवतौति भावः ।

अथाभिधाज्ञानमाचस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवृत्त्यैव तदैलक्षण्यमनुमेयं,
तचाह । प्रवृत्तिमाचमिति । तदिति । अभिधायाः सन्निहितत्वा-

* प्रतिपत्तिं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) अपुरुषार्थतादिति पुरुषार्थसुखादिप्रतिक्षयानं विना प्रवृत्यभावा-
दिति भावः ।

(२) यत्प्रतीयमानमिति इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः ।

धानादिति चेत् । न । अनियमात् । अन्यस्य सर्वस्य
निषेधादिति चेत् । न । प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तत्त्वात् । तत्सन्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात् । शब्दैकवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः ।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिङ्गे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम् ।
न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्त्तते । इष्टसाधनता
तु स्यात् । सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मम समीहितं
साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति,
ततः करोतीति सर्वानुभवसिङ्गम् ।

न्तदैसच्चायं प्रवर्त्तकमित्यर्थः । नानियमादिति । बौद्धसञ्चिधानं
धात्वर्थे इष्टसाधनते चास्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिहेतुत्वस्य निषेधः प्रमा-
णान्नरात्, विधिवादसञ्चिधेव्वा? आद्ये, प्रवृत्तिहेतुत्वेति । अन्ये,
तत्सञ्चिधीति । यथाऽभिधायां विधिसञ्चिधिनिषेधोऽशक्यः, तथा
धात्वर्थादावपीत्यर्थः ।

ननु मानान्तरादभिधाङ्गानेऽपि न प्रवृत्तिः, लिङ्गादिपदेक-
वेद्याभिधाङ्गानस्य प्रवर्त्तकत्वादित्यत आह । शब्दैकेति । एवं तत्र
लिङ्गादिग्रन्थिग्रहएव न स्यात्, मानान्तरेण तदनुपस्थितेरित्यर्थः ।
न हीति । प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या हि तद्वेतुः कश्चिदित्येव ज्ञानं स्यात्,
न च तप्रवर्त्तकमित्यर्थः । द्वितीयं पञ्चमाह । इष्टसाधनता लिति ।
करणधर्माविधिरिति ग्रेषः । तदुपपादयति । सर्वाहीति । मथे-

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ञानात् प्रयत्नजननौमिक्षाम-
वास्तवान्, तज्ञानमेव लिङ्गाविष्णः प्रवृत्तिकारण-
मनुमिनोति ।

त्यादिनाऽसाधे छत्यसाधे खण्डत्यसाधे च प्रवृत्तिर्निवारिता ।

तदयमिति । ननु कार्यत्वमेव विधिः । तथाहि । ज्ञानस्य छतावु-
त्पाद्याद्यां चिकौर्षाऽतिरिक्तं न कर्त्तव्यम् । सा च छतिसाध्यत्वप्रकारिका
छतिसाध्यविषयेच्छा । पाकं छत्या साधयामौति तदनुभवात् ।
पाकं कुर्यामित्यस्य पाकं छत्या साधयामौति विवरणात् । सा
खण्डत्यसाध्यताज्ञानसाधा । इच्छायाः खण्डनकज्ञानसमानप्रकारक-
लनियमात् । अतएव खण्डत्यसाधे प्रवर्त्तते, न लिष्टसाधनेऽपि
खण्डत्यसाधे ।

अथ छत्या साधेऽपि विषभच्छणादावप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमादाय
विधिः । न च तचानिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम् । प्रवृत्तौ तद-
भावस्य हेतुले गौरवापत्तेः । तद्वरं साधवादिष्टसाधनत्वं विषयता-
वच्छेदकमस्तु । न च, प्रवृत्तेः पूर्वमनिष्टसाधनताज्ञानविरह उभय-
सिद्धः, इष्टसाधनताज्ञानस्य सन्दिग्धम्, अतो युगपदुपस्थित्यभावात्
साधवावतार इति वाच्यम् । लयाऽपि प्रवृत्तेः पूर्वमिष्टसाधनता-
ज्ञानविनियोगखोकारात् । यच्च ग्रन्थादनुमानादा तदधिगतं, तत्र
तदभावात् । तस्मादिष्टभच्छणादौ वृष्णादौ च प्रत्येकं व्यभिचारात्
छतिसाध्यले सतीष्टसाधनत्वं विधिरिति ।

न । विषभचणादौ स्फृतिसाध्यताभावात् । न हि कस्त्रिद्विष-
भचणं चिकीर्षति ततः करोतीति दृश्यते । (१)जीवनयोनिष्ठति-
साध्यत्वं तत्र भवत्येव । न चान्या कृतिरस्ति ।

अथेष्टसाधनताभ्रमानन्तरं विषभचणमपि चिकिर्षाजन्यकृति-
साध्यम्, अतो विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवर्त्ततेति चेत् । न । द्विधा हि
कृतिरनुभूयते; बलवदनिष्ठजनिका यथा विषभचणादौ, तदजनिका
च यथा पाकादौ । तदिह बलवदनिष्ठाजनकृतिसाध्यत्वं विव-
चितम् । न च विषभचणे तदस्ति ।

अतएव तत्र प्रथममिष्टसाधनतया तथाविधकृतिसाध्यत्वमविद्य-
मानमवगत्य प्रवर्त्तते, प्रदृश्यनन्तरञ्च बलवदनिष्ठेतुकृतिसाध्यत्वं
विरोधि तज्जावगतमिति न प्रवर्त्तते ।

तथाभूतकृतिसाध्यत्वं पूर्वानुभूतं सूला प्रवर्त्ततेति चेत् । न ।
विशेषदर्शनेन भ्रमाहितसंस्कारोन्मूलनात् । अन्यथेष्टसाधनतास्म-
रणेऽप्यप्रतीकारात् । न चैव असेऽपि प्रवर्त्तत, खेच्छाजन्यकृतिसा-
ध्यत्वं विवचितलात् । अमस्य च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसा-
ध्यत्वं, दुःख्वेन तचेच्छाविरहात् । अतएव स नान्तरौयक इत्य-
र्थते । न चैवमिच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः, कृतौ परिचायकमा-
त्वात् ।

(१) न तु चिकिर्षाजकृतिसाध्यताभावेऽपि जीवनयोनिष्ठविसाध्यत्वं सा-
दित्यत आह जीवनेति ।

यदा, कृतौ खरूपस्तीच्छा जनिका, (१)इच्छायान्तु तज्जानं जनकमस्तु, को विरोधः । न हि यदेकच खरूपतो हेतुखज्जानमन्यत न जनकम् । एवं चिकीर्षाहेतुतया कृतिसाधताज्ञाने व्यवस्थिते विषभच्छणादौ व्यावर्त्तकं कृतिवृत्तिं (२)बलवदनिष्ठाजनकचिकीर्षाधीनत्वमेव, न लिष्टसाधनत्वम् । कृतिवृत्तिधर्मप्रेक्षया वहिरङ्गत्वात् । (३)जीवनयोनिष्ठतिजन्यप्राणादिसञ्चारनिवृत्यर्थमावश्यकत्वात् । (४)भोगचिकीर्षायां व्यभिचारात् ।

(१) इच्छायन्विति चिकीर्षायामित्यर्थः । तथाचेच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्व-प्रसङ्गोवादितश्व, कृतौ खरूपस्तदिच्छायाएव हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । वस्तुतस्मिकीर्षाहेतुज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमितीच्छाज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे प्रवर्त्तकत्वापित्तरिति प्रथमकल्पेष्व साधुरिति ।

(२) यद्यपि बलवदनिष्ठाजनकत्वं कृतौ विशेषणीकृतं प्राक्, तथापि चिकीर्षाविशेषणत्वेऽपि न दोषहत्याश्वयवानाह बलवदनिष्ठाजनक-चिकीर्षाधीनत्वमिति । वस्तुतो बलवदनिष्ठाजनकत्वे वति चिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः । तथाच न पूर्वविरोधः, क्वचित्पु बलवदनिष्ठाजनकचिकीर्षाजन्ययत्नचिकीर्षाधीनत्वमिति पाठः । तत्र बलवदनिष्ठाजनकचिकीर्षाजन्ययत्ने यच्चिकीर्षाधीनत्वमुक्तारूपं, तदेव विशेषणामिति योजनया तादृशार्थज्ञाम इत्याङ्गः ।

(३) ननु यागस्येव कृतेष्वपौष्ट्रसाधनत्वं धर्मैहति तुल्यमेवान्तरङ्गत्वमत्पाह जीवनयोनितेति । यद्यपि तद्यावर्त्तकं चिकीर्षाधीनत्वमात्रं न तु बलवदनिष्ठाजनकत्वमपि, तथापि मधुविषसंएकाश्वमोजनव्याख्यर्थं तदावश्यकमिति भावः ।

(४) भोगेति तस्य स्ततः पुरुषार्थत्वेनेष्टसाधनत्वाभावादित्यर्थः ।

न चोपायचिकीर्षैष्टसाधनताज्ञानसाधा उपायेच्छात्वात् वृष्टी-
च्छावदिति वाच्यम् । साधनलसाधनलयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-
त्वात् । असिद्धतां सिद्धताज्ञादाय तयोर्वर्थवस्थितेः । न च (१)यद्दस्तुतः
कृतिसाध्यं तदिष्टसाधनमिति ज्ञायते इति युक्तम् । (२)कृतिसाध्यतो-
न्तीर्णज्ञानात् चिकीर्षाऽनुत्पत्तेः । अपि च, साधनलस्य सिद्धमात्र-
धर्मत्वात् साधनलज्ञानमिच्छाविरोधि । न हि कस्तितिसिद्ध-
मिच्छति । अतोऽसुन्दरे वृज्ञादौ चेच्छा तत्साधेष्टज्ञानात् ।

अथ तादृशकृतिसाध्यत्वे कृतिर्न विशेषणम्, असत्त्वात् । सत्त्वे वा,
कृतौ सत्यां कृतिसाध्यताज्ञानं, तथा ज्ञाने च कृतिर्विद्यन्योन्याश्रयः ।
नोपलक्षणम्, अनतिप्रसक्तोपलक्ष्याभावादिति चेत् । न । ज्ञाने विषय-
तथा कृतेर्विशेषणत्वात् । साध्ये च प्रदृत्तिविषये परिचायकतयोप-
लक्षणत्वात् । अन्यथेष्टसाधनतापचेऽपौष्टस्य तथाविधविकल्पयासात् ।

ननु तादृशकृतिसाध्यत्वं कृतेः प्राक्कथमवगन्तव्यम् ? न प्रत्यच्चात् ।
कृतिसाध्यताज्ञानाच्चिकीर्षा ततः कृतिः कृतौ सत्यां प्रत्यचेण कृति-
साध्यताज्ञानमिद्यन्योन्याश्रयात् । कृतिसाध्यतोन्तीर्णं चिकिर्षाकृत्यो-
रसम्भवाच्च । नानुमानात् । कृतक्रियमाणयोः पच्चले कृतिसाध्यतो-
न्तीर्णत्वेन बाधात्, भाविपच्चले चाश्रयासिद्धेः ।

(१) वस्तुत इति यदा कदापीत्यर्थः ।

(२) कृतिसाध्यतोन्तीर्णेति सिद्धताज्ञानादिवर्थः । अन्यथा साधनल-
स्यैवायज्ञानादिति भावः । शेषं शब्दप्रकाशे प्रपञ्चितमनुसन्देयम् ।

उच्यते । पाकेमस्ततिविशेषसाधः मस्ततिं विनाऽस्त्वे बति
मदिष्टसाधनलात् मङ्गोजनवत् । यस्य यदिष्टसाधनं यदा यस्ततिं
विना न सिध्यति, तत् तदा तत्त्वतिविशेषसाधमिति व्याप्तेः । असिद्ध-
स्तेष्टसाधनलाभावात् ।

न च पञ्चानुपपत्तिः, पाके छत्रिसाधलं हि सिध्यत् सिद्धे वाधा-
दनागतं पाकमादाय सिध्यति, पञ्चतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरणं
साधमानस्य इतुना सिध्यतौत्यनुमाने कृप्तलात् । यथा प्रसिद्धवक्षि-
वाधेऽपि वक्षिमाचं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वक्षिः सिध्यति, तथा
प्रसिद्धपाके छत्रिसाधलवाधेऽपि पाकमाचे न बाधितमित्यप्रसिद्धं
पाकमादाय सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पञ्चसाधयोः सिद्धावविशेषात् ।

तथापि प्राथमिकलादावस्थकलाच्च लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु ।
न च स्वाधवात् छत्रिसाधलं तथा, तदा छत्रिसाधलानुमितौ
मानाभावेन युगदुपस्थित्यभावादिति चेत् । न । लिङ्गज्ञाने छत्रि-
साधलाप्रकाशे तत्त्वकारकचिकौर्षायां तस्याइतुलात् ।

ननु छत्रिसाधलस्य विधित्वे न कलाच्चं भज्येदित्यच विधर्थ-
गिषेधानुपपत्तिः । कलाच्चभज्येन न छत्रिसाधमित्यस्यायोग्यलात् ।
न । तत्रापूर्वस्य लिङ्गर्थत्वेन कलाच्चभज्येनप्रवृत्तं प्रति कलाच्चभज्येन-
भावविषयकापूर्वस्य छत्रिसाधलेन बोधनात् । न चानादिलेन प्राग-
भावो न साधः, भज्येनप्रवृत्तस्य हि भज्येनप्रागभावस्तत्त्वतिं विनोन्नर-
काले न भवति तत्त्वत्या तु भवतौत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्त्वतिसाध-
एवानुभूयते । न हि तत्त्वनन्नरचणे घटस्त्रहपं तत्त्वधीनमित्यतो-
न्नत् छत्रिसाधलं घटे । इयांस्तु विशेषः । क्वचित् तत्त्वधीनः प्राक्षास-

योगः क्षचिदुभारकालयोग इत्युभयोरपि योगचेमयोः कृतिसाध्यत-
मानुभविकम् । (१) अतएवेदं मत्तोभूतमिति व्यवहारः ।

ननु कृतौ नष्टायां सञ्चयि धर्मो न कार्यः, तथा सति कथम-
पूर्वे कार्यं कामिनोऽन्वयः? आशुविनाशितया क्रियातुस्तत्वात् ।
मैवम् । यहृत्ति काम्यसाधनलं तच कार्यतावुद्धिः प्रयोजिका, न तु
कार्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनताविशिष्टतेति व्याप्तिः । तस्मात्
कृतिसाध्यतमेव विधिः ।

अत्रोच्यते । कृतिसाधताज्ञानस्य प्रवर्त्तकले दृप्तोऽपि भोग्ये
प्रवर्त्तते । तथा विशेषदर्शनेऽपि चेत्यवन्दनादौ ।

अथ खविशेषणवन्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकम् ।
तथाहि । काम्ये पुरुषविशेषणं कामना, ततः काम्यसाधने चागपा-
कादौ कार्यताज्ञानम् । नित्ये च कालग्रौचादि खविशेषणम् । दृप्तस्य
दृप्तौ कामनाविरहेणेषु साधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः । विशेष-
दर्शने च भ्रमदशायामिव चेत्यवन्दने नेषु साधनताज्ञानं, येन तत्त्वं
कार्यताबोधात् प्रवर्त्तते ।

मैवम् । कृतिसाध्यतमाने साधवाद्विषयतयेषु साधनत्वैवाव-
च्छेदकल्पात् । न तु खविशेषणवन्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं तच विशेषणं,
गौरवात् । न च साध्यतमाधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोऽप्योर-
विरोधात् । तदा साध्यतमाधनत्वयोरेव विरोधात् । तथात्वस्य चा-
नभ्युपगमात् । अन्यथा साध्यतमाधनत्वयोरन्यतरमेव स्थानं पापे ।

(१) अतएवेदं मत्तोऽभूतमित्यचाकारप्रस्त्रेषः, अभवनस्य प्रागभावस्त-
त्वादित्यर्थः । अतएव क्षचित् मत्तो न भूतमित्येव पापः ।

न तु समयभेदादुभयम् । तस्मात् समयभेदमादाय साध्यसाधन-
लयोर्ज्ञानमवाधितम् । न चैवं गौरवं, समयभेदस्य प्रवृत्तावनुपयो-
गत, ज्ञानोत्पत्तावेव तदुपचयात् ।

कथं वा इष्टसाधनलेन कार्यत्वानुभानं, पचे साध्यसाधनयो-
रन्यतरसत्त्वे बाधाचिक्ष्वोरन्यतरप्रसङ्गात् । समयभेदेन तयोरविरोध-
इति तु तुख्यम् । अपि च, खविशेषणवत्ताज्ञानजन्यकार्यताज्ञाना-
भावात् कथं सुखे चिकौर्षा ?

अथोपायचिकौर्षायां तद्वेतुः । इच्छाकारणसुखलज्ञाने छतिसा-
धलं यदा विषयः, तदा सुखे चिकौर्षा; नो चेदिच्छामाचमित्युभयं
चिकौर्षाहेतुः । तर्हीच्छाहेतुज्ञाने छतिसाधलं यदा भासते, तदा
चिकौर्षा; नो चेदिच्छामाचमित्यनुगतमेव सुखतदुपायचिकौर्षा-
हेतुरस्तु, खाघवात् । सुखलज्ञानविष्टसाधनलज्ञानस्यापि इच्छा-
हेतुलात् । अतएव पाकादाविष्टसाधनताज्ञाने छतिसाधलं विषय-
इति चिकौर्षा, वज्ञादाविष्टसाधनताज्ञाने तु न तद्विषय इतीच्छा-
माचम् । सुखचिकौर्षायामिच्छाकारणज्ञाने छतिसाधताविषयके
चिकौर्षाहेतुलावधारणात् ।

परमार्थतस्तु, दैवाधीनवृष्टीच्छाहौ खतोऽसुन्दरविषयेच्छा-
माचं प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं कृपम् । अतः पाकादिचिकौर्षा-
ऽपि तज्जन्या । न हि अज्ञातौयं प्रति अत्कारणं गृहीतं, तद-
तिपत्य तद्वत्ति । न च चिकौर्षान्यले सत्यपायेच्छालं तच तन्मं
गौरवात् । न च साधनलज्ञानमिच्छाविरोधि, निर्विशेषितयोः
सिद्धात्माचिद्गुरुयोरविरोधेनेच्छासाधनलयोरविरोधात् ।

यत् तस्माथेष्टज्ञानाहृष्टादाविच्छेत्युक्तम् । तस्मि । अस्मिद्वावास्त-
वतोदृष्टादेविष्टानुत्पन्नेष्टस्थावश्यं सिद्धलमवगमनव्यम्, दृष्ट्यानुरोधा-
स्तासिद्धलमिति तत्रापि विरोधात् । दृष्टिसाधनलमादायैवेष्टसाध-
त्यव्यहाच । एवस्मेष्टसाधनतामाचज्ञानात् छतिसाध्यताप्रकारिकेच्छा-
नोत्पन्नमर्हति, न चातिप्रसङ्गनिष्टिरिति छतिसाध्यत्वमपि तत्र
विषयतयाऽवच्छेदकमन्तु ।

ननु छताविच्छा चिकीर्षा, सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचिलात् ।
न च छतिविषयपाकादिविषये छतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छावाचिलम् ।
तथाच छताविष्टसाधनताज्ञानादिच्छा, दृष्ट्यादौ तथा कल्पनात् ।
थदा छताविच्छा, तदा सैव चिकीर्षा, अन्यचेच्छामाचम् । न तु
छतिसाध्यताज्ञानात् । छतौ छतिसाध्यत्वाभावात् ।

अथ पाकं छत्या साधयामीतौच्छा अनुभवसिद्धा । सा च
छतिसाध्यताज्ञानात् । सा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्याऽपि छतिइतुः,
समानविषयकलात् । न तु छतौच्छा छतिइतुः, छतिविषयाविषय-
त्वादिति चेत् । अस्मि तावत् पाकछताविच्छा दृष्टीच्छावत्, अस्मि
च छतिसाध्यत्वप्रकारिका तचेच्छा । तथापि छतौचैव छतिइतु-
खाचवात्, न तु छतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा, गौरवात् । न चावगति-
प्रवृत्त्योः समानविषयत्वमुभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथनर्हि
पाकं छत्या साधयामीतौच्छा ? येन रूपेण यस्येष्टसाधनलं तेन
रूपेण तचेच्छासन्वात् । यथा खकेदारदृष्टिलेनेष्टसाधनलान्तर्यैच्छा,
तथा छतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनलात् तथैवेच्छासन्वात् । अन्यथा
तन्नदुपायसाध्यत्वेनेच्छा तन्नदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् सादित्य-

ततश्च कर्तव्यतैकोर्ध्वं समवायिनी इष्टसाधनता लिङ्गं इत्यवधारयति । भ च धाच्यमेव अते वरं कर्तव्यतैवास्तु, अधश्याभ्युपगमनीयत्वात्, कृतमिष्टसाधनतयेति । यथा हि नेष्टसाधनतामावं प्रतीत्य प्रवर्त्तते, असाध्येषु व्यभिचारात् । तथा प्रयत्नविषयस्वरूपमयि प्रतीत्य न प्रवर्त्ततेव । किन्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी* प्रवर्त्तते इत्यनुभवं ।

ननकारणकल्पनापत्तिः । मम द्रूपायेच्छायाभिष्टसाधनलज्जानमेव हेतुः । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयलप्रत्यासन्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे । तथैव चिकीर्षाहेतुज्ञानजनकलात् । प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विधेयलेनान्वयः ।

उच्यते । पाकस्य वक्षिसाध्यलेन कृतिसाध्यलेन वा नेष्टसाधनत्वं गौरवात् । किन्तु पाकलेन । स च कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् । कर्त्तव्यसाध्याभितौच्छा । इष्टसाधनलेन ज्ञाते यत्र यस्माध्यत्वं ज्ञायते, तत्र तस्माध्यलेनेच्छासन्वात् । यथा हीष्टसाधनलेन ज्ञाते वक्षिसाध्यलज्जानाद्वक्षिना पाकं साधयामीतौच्छा, तथा कृतिसाध्यलेन ज्ञाते पाके इष्टसाधनत्वज्ञानात् कृत्या साधयामीतौच्छा । तथाचेष्टसाधनलेन कृतिसाध्यलेन च ज्ञाते कृतिसाध्यलप्रकारिकेच्छा

* समवायिनीमिष्टोपायतामवगम्याधिकारी,—इति का० ।

तच विषयो धातुना भावनाऽख्यामाचेण शेषन्तु
तद्विशेषेण लिङ्ग इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगता-
यामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्त्त-
व्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता* लिङ्गः प्रदृश्तिनि-
मित्तमित्युक्तम् ।

न लिष्टसाधनताज्ञानमाचादिति छतिसाधेष्टसाधनता विधिः । नित्ये
च खानादौ यथेष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि न नित्यताच्चतिः, तथा
निपुणतरमुपपादितं दितीयाध्यायप्रकाशे इति संचेपः ।

तचेति । पचतौत्यादौ भावनाविषयः पाकादिर्धातुनोच्चते,
भावना लाख्यातेनेत्यर्थः । शेषमिति । यजेतेत्यादौ लिङ्ग भावना-
विषयस्य यागादेरिष्टसाधनलमुच्चते इत्यर्थः । अन्वयबलादिति ।
प्रकृतिसमभिव्याहारादित्यर्थः । तद्विषयस्येति । इष्टसाधनौभूतस्य
भावनाविषयस्येत्यर्थः । (१)भावनाया इष्टसाधनतया तत्कारणकोया-
गोऽपि तथेति भावः । कर्त्तव्यतैकेति । यथपि पूर्वं तदर्थीभावना-
दिसद्वृमद्विष्टसाधनता वेत्यनेन भावनाधर्मएवेष्टसाधनत्वं लिङ्गर्थदृति

* समवायिनीष्टसाधनता,—इति क्लौ० ।

(१) भावनाया इष्टसाधनतयेति यद्यपि भावनाकारणं न यागः प्रबृत्त
भावनैव यागजनिका, तथापि तत्कारणेतत्र वज्रबोहिः, कारण-
पदेन विषयविवक्षा वेति भावः ।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्ठोमेनेति तृतीया न भवितव्यमिति तु देश्यमवैयाकरणस्यावधीरसीयमेव । तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन । न च तत् प्रकृते । न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङ्गा, किञ्चन्वन्यबलात्माभ इत्युक्तम् ।

विकल्पितम्, अधुना च भाव्यस्तोच्यते इति विरोधः, तथापि
(१) तत्त्वादिपदेन भाव्यस्यायभिधानाददोषः ।

ननु यदौष्टसाधनता लिङ्गर्थः, तदा ज्योतिष्ठोमेन यज्ञेतेत्यादौ दृतीया न स्यात्, यागकरणतस्य लिङ्गैवाभिधानादित्यत आह । करणस्येति । लिङ्गाशाख्यातेन यागसंख्याभिधानरूपं तदभिधानं वाच्यं, न चैवमिहास्त्रीत्याह । तस्याच्यते हि न करणे लकारो येन तदगतसंख्यामभिदध्यात्, किञ्चु कर्त्तरीति तस्याऽभिधाने (२) तृतीयोपयोगः, (३) तृतीयातोऽपि सम्बे करणे नेह

(१) तत्त्वादिपदेनेति न च तदर्थइत्यस्य पूर्वं लिङ्गर्थैति विवरणाद्य यागस्य च लिङ्गर्थस्त्राभावाद्विरोध इति वाच्यम् । लिङ्गर्थत्वेन तस्यापि विकल्पे दोषाभिधाने दोषाभावादित्यर्थः । तदर्थइत्यत्र तच्छब्देन शब्दस्यैव विवक्षा, उपस्थितत्वात् । न लिङ्गः, अनुपस्थितत्वात् । प्रकाशे च लिङ्गर्थैति विवरणं भावनामात्राभिप्रायेणेत्याङ्गः ।

(२) तृतीयोपयोगइति तृतीयासम्भवइत्यर्थः । कारणसङ्ख्याया अनभिहितत्वादिति भावः ।

(३) नम्बेवं तृतीयया कारणतस्याभिधानात् लिङ्गाऽपि च तदभिधाने पौनशक्त्यमित्यत आह तृतीयातोऽपीति । गौरवादुक्तदोषाच्चेति भावः । वाजपेयाधिकारणन्यायात् कर्मनामधेयतया तृतीयायाः प्रथमं मूकत्वादित्यन्ये ।

यतु सिद्धोपदेशादपि* प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सम्भवात्मा प्रवृत्तिरस्तौति देशम् । तच समुत्कृष्टात्माभिलाष्टस्य स्मर्थस्य तत्साधकताऽकन्तेऽपि प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात् । सर्वप्रस्तुतमानच्चैतत् समानपरीहारच्चेति किन्तेन ।

अचाभिधीयते । अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनौष्ट-साधनता प्रवृत्तिरेतुः; तथापि नासौ चित्तर्थः, सन्देहात् । सा हि किं साक्षादेव लिङ्गाऽवमयते, स्तन-

तात्पर्यमित्यर्थः । लिङ्गं चेष्टसाधनतामाचाभिधानेऽपि न यागस्य तदभिधानमित्याह । न चेति । यद्यपेवमयभिधानमस्ति, तथापि धाक्यार्थतया न पदार्थतया, तथाऽनभिधानस्तानभिहित इति सूते विविचितमित्येके । लिङ्गकृत्तद्वैः परिसंख्यानं नियामकमित्यन्ये^(१) ।

यत्त्विति । यागः खर्गसाधनमिति सिद्धार्थवाक्यादिष्टसाधनत-ज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिरिति नायं विधिरित्यमिद्दुः, ततोऽपि खर्ग-कामस्य तत्साधनताज्ञानवतः प्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्येषामपि विधीनां सिद्धार्थात् प्रतीतावप्रवृत्या न ते विधयः सुरित्याह । सर्वक्षेति । एतददूषणमित्यर्थः । एवमिष्टसाधनतां विधिं व्युत्पाद्य स्त्रिद्वान्तेन निराकर्तुं सन्देहं तावदाह । अस्त्विति । स्त्रिपानादाविति । यथा

* सिद्धोपदेशादपि,—इति ब्रौ० ।

(१) परिसङ्गानमित्यभिधानपर्यायेव अन्यस्य दुर्ब्यचत्वादित्यनुश्रयविष्टरोति इत्यन्ये इति ।

पानादावनुमानादिव वालेन; किं वा तत्रतिपादितात्
कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानुभितादिवाभि-
प्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिङ्गते । एवच्च सति
सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः ॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादै वियोगतः ।

अन्यच्च लृप्तसामर्थ्यात् निषेधानुपपत्तिः ॥ १४ ॥

तथाहि । अग्निकामेदाहस्तौ मध्यनीयादिति श्रुत्वा
कुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्यनादग्निरस्य
सिद्धतीति । तरति ब्रह्महत्या योऽस्मेधेन यजते
स्तनपानादेरिष्टसाधनलं साक्षादैव पानादवगम्यते इत्यर्थः । तत्रति-
पादितादिति । लिङ्ग बोधितादप्ताभिप्रायादिष्टसाधनलमनुमी-
यते, ततः प्रष्टन्तिरित्यर्थः । समयस्वेच्छाविशेषः सङ्केतः । एवश्चेति ।
इष्टसाधनता न लिङ्गाभिधीयते, किन्त्वाप्ताभिप्रायविषयतेनानु-
मीयते इत्यर्थः ।

तदुपपादयति । हेतुत्वादिति । अनुमानादिति । विधेरिति
शेषः । मध्यमादाविति । मध्यमपुरुषोन्तमपुरुषलिङ्गेष्टसाधनतावि-
योगादित्यर्थः । अन्यच्चेति । आक्षाद्येषणादौ लिङ्गेष्टसाविषयता-
कल्पनात् लिङ्गमाचक्ष तथौचित्यादित्यर्थः । निषेधेति । सर्वत्र
विधिप्रकारेषु न हन्यादिति निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ।

हेतुत्वादिति थाचष्टे । अग्निकाम इति । लिङ्गेष्टसाधनता-
भिधाने यतस्तन्मन्यनादिति हेतुभिधानं व्यर्थमित्यर्थः । अनुमा-

इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुभिमते तान्त्रिकाः, यदश्चमेधेन यजेत् मृत्युब्रह्माइत्यातरणकाम-इत्यादिविधिम् । निन्द्या च निषेधम् । तत् यथा ।

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनोजनाः—
इत्यतो नात्मानं हन्यादिति । कुर्याः कुर्यामित्यन्विधिविहितैव लिङ्गं नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृ-सङ्कल्पम् । न हौष्ट्याभ्युपायोममायमिति कुर्यामिति पदार्थः; किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः—कुर्यामिति, सर्वतः । सर्वच चान्यच वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङ्गेत्यवधृतम् । तथाद्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासं-प्रम्प्रार्थनाऽशंसालिङ्गं नान्यत् चकास्ति ।

यां वक्तुरिच्छामनुविदधानस्तत्क्षोभाद्विभेति, सा आज्ञा । या तु श्रोतुः पूजासमानव्यज्ञिका, सा अधे-षणा । वारणाभावव्यज्ञिका अनुज्ञा । अभिधानप्र-

जादिति विवृणोति । तरतीति । लिङ्गेष्टसाधनताऽभिधाने विधे-रनुमानं वर्यं, तदर्थस्य वाक्यादेव प्रतीतेरिति तदन्यएव लिङ्ग-इत्यर्थः । मथमादाविति व्याचष्टे । कुर्या इति । तवेदमिष्टसाधन-मतः कुर्याः, ममेदमिष्टसाधनमतः कुर्यामिति व्यवहारामधम-पुरुषादौ संकर्षयएव लिङ्गर्थ इत्यर्थः । अन्यच कृप्तसामर्थ्यादिति

योजना संप्रभः । खाभेष्या प्रार्थना । शुभाशंसनमा-
शीरिति ।

न च विधिविकल्पेषु निषेधउपपद्यते । तथाहि ।
यदाऽभिधा विधिः, तदा न इत्यात् इननभावना
नाभिधीयते इति वाक्यर्थाव्याधातात्तिरस्तः । यदा
कालचयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धेत्यन्ता-

विवृणोति । सर्वचेति । अन्तिमं देतुं व्याचष्टे । न चेति ।

इत्यादिति निषेधेन सह इननाम्यये इननभावविषया भावना
तदर्थः स्यात् । तत्र च विधिवैयर्थ्यं, इननप्रागभावात्यन्ताभावयोर-
साध्यतात् । इननभावना नास्तीत्यन्यद्यस्तु न सम्भवति, वाधात् ।
ततो इननविषयभावनाऽभिधायानिषेधोवाच्यः । तचाह । व्याधाता-
दिति । अभिधाविधिवादिनां इत्यादिति पदं इननभावनाऽभिधा-
यकमेवेति तत्त्विषेधे व्याधात इत्यर्थः । (१)यद्यपि भृत्यामभिधा
न सङ्केतः किन्तु ग्रन्थनिष्ठं धर्मान्तरं, तथापि चिद्विद्विव्या-
धाताभ्यां तत्त्विषेधो न ग्रन्थ इति भावः ।

यदा कालचयापरामृष्टा भावनेत्यच विधिरित्यनुष्ठयते । एव-
मुत्तरत्वं । कदाचिद्वृननभावनायाः सत्त्वात्तत्त्विषेधस्यात्यन्ताभावरूपत्वं

(१) यद्यपीति तथाच नोक्तव्याधातः, वाच्यवाच्यकभावसम्बन्धात्मकाभिधा-
पद्मरूप तत्प्रभवादिति भावः ।

भावोमित्या । यदा कार्यं, तदा न इन्यात् न हननं^{*} कार्यमित्यनुभवविरुद्धम् । क्रियतएव यतः । न इन-नेन कार्यं[†] हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थं इत्यपि नास्ति । दुःखनिष्टिसुखास्थीरन्यतरस्य तच्च सङ्गावात् । हननकारणकमदृष्टं[‡] नास्तीत्यर्थं इति तु निरा-तङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्त्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः । अह-ननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम् । कारणस्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । भावनायाश्च तद-

नास्तीत्याह । तदा नेतौति । कार्यताविधिपञ्चे निषेधानुपपत्ति-माह । यदा कार्यमिति । यद्याख्यातेन नजन्ययः, तदा हनने कृतिसाधलक्ष्युद्देश्यलयोरभयोरपि सत्त्वाच्चिषेधोबाधित इत्यर्थः । हननस्य कार्यमाह । दुःखनिष्टत्तौति ।

निरातङ्केति । अच किं सुष्टुपूर्वस्य निषेधः, दुरितापूर्वस्य वा ? आद्ये धर्मानुत्पादेऽयधर्मीत्यादकमानाभावाद्दृष्टफलार्थं हनने प्रवर्त्तत । अन्ये च सुतरां प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । अथ नज-धावर्थान्ययः, तच्चाह । अहननेनेति । कारणस्येति । हननप्रागभा-वस्यानादित्वादनाद्यपूर्वं स्यादित्यर्थः । ननु हननप्रागभावविषया

* हननं—इति आ० ।

† हननकार्यं—इति श्री० ।

‡ मपूर्वं—इति श्री० ।

विषयत्वात् । अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतसङ्कल्पः स्यात् । सङ्कृतं क्षत्वैव वा निवृत्तिः । पञ्चाङ्गन्यादेवाविरोधात् । सम्पादितोऽनेन नियोगार्थः ।

यावद् यावद्वननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्तम् । तदश्रुतेः । प्रसक्तं हि प्रति-

भावनाऽपूर्वमुत्पादित्यित्वात् आह । भावनायास्तेति । प्रागभावसदा भावनाविषयः स्यात्, यदि तत्सङ्कल्पं भावनासाध्यं स्यात्, न चैवमित्यर्थः ।

संकल्पविधिपचे निषेधानुपपत्तिमाह । अहनेति । सर्वदा किमहनसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थः, यदा कदाचिद्वा ? आशे, (१)यावज्जीवमिति । अन्ये, सङ्कृतिः । नियोगार्थविधर्थः । विपरीतेति । अहननसङ्कल्पेनेत्यर्थः । तथाभूतस्येति । प्रवृत्तिमतएव निषेधापूर्वधिकारादित्यर्थः । तदश्रुतेरिति । हननसङ्कल्पवतोविपरीतसङ्कल्पकत्वाश्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रसक्तं हननं निषेधं, प्रसङ्गस्य तत्करणसङ्कल्पएव, (२)दृक्षायाएवाद्यप्रवृत्तिलादित्यश्रुतमपि तज्ज्ञाते

(१) यावज्जीवमिति न च तत्सम्बवति, सुषुप्तादिदशायां तदिच्छेदादिति भावः ।

(२) ननु प्रवृत्तिमतोगिवृत्तिनियोगाधिकारात् प्रसङ्गः प्रवृत्तिः न तु सङ्कल्प-

विध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् । न वै किञ्चिदिह प्रति-
विध्यते । तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः ।
इननकरणकमपूर्व* वाक्यार्थः ।

किञ्च । न इन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्त्त-
व्यताप्रत्ययोजातोवेदात् । जातस्य इननक्रियायां
रागात् । निष्फलाद्य कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति
न्यायेन इन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिका-
भिमानिनोमौमांसकदुर्दुरूढस्य ।

इत्याह । प्रसक्तमिति । नाच इननं निषिध्यते, किन्तु इननाभाव-
सङ्कल्पकारणकमपूर्वं विधीयते इत्याह । न वै किञ्चिदिति ।

किञ्चेति । अपूर्ववाच्चलेऽपि न कलञ्जं भजयेदित्यादितः
कलञ्जभजणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि तदभावे न प्रवर्त्तते ।
तथाहि । कलञ्जभजणे रागादस्य कर्त्तव्यताकुद्भिर्जाता, ग्रस्ताच
भजणाभावे । निःफलाद्य कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन
सुखहेतौ भजणएव प्रवर्त्तते, न तदभावे, तस्य निःफलतात् । न
च निषेधापूर्वमेव फलं, तस्य सुखदुःखाभावान्यतया पद्धतिं
तदजनकतया च गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावात् ।

* इह त्वहनगसङ्कल्पकारणकमपूर्वं,—इति क्रौ० ।

इत्यत आह इच्छायाएवेति । आद्या प्रवत्तिरिच्छैत्यभिज्ञानारिति
भावः ।

इष्टसाधनतापक्षेऽपि न इन्द्रात् न इननभावना
इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः । तथाचानिष्टसाधनत्वं
कुतोलभ्यते । न इष्टसाधनं यत्र भवति तदवश्यम-
निष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात् ।

यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसा-
धनं दृष्टम् । यथा सविषमक्तं न भुज्जीया इति ।
तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न साधीयः । प्रतिषे-
धार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात् ।

अथ प्रवृत्तिमतोनिवृत्तिनियोगाधिकार इति यदा भक्तेषे
प्रवृत्तिसदा तत्त्विषेधे ग्रन्थकार्यज्ञानान्तर्द्विपरीतप्रयत्ने जनिते
रागान्न क्रियोत्पत्तिः, तेनैव प्रतिबन्धादिति चेत् । निवृत्तिका-
र्यताज्ञानेऽपि निःफलत्वे निवृत्तौ प्रयत्नात् गोत्पद्यते, यस्य प्रति-
बन्धकता स्थान् । न च ग्रास्तस्य ग्रास्तजकर्त्तव्यताज्ञानं बस्तवदिति
वाच्यम् । तस्य सफलविषयत्वादेवास्य च निःफलविषयत्वात् । अथ
कलाज्ञभक्तेष्य निन्दार्थवादेन बस्तवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात् तद्भक्ते
न प्रवर्त्तते इति चेत् । एवमपि कलाज्ञभक्तेषे न प्रवर्त्ततां, तदभावे-
ऽपि निःप्रयोजनत्वेनाप्रवृत्तौ किमायातमित्यर्थः ।

तथाचेति । वसुतः गच्छुहननभावनायाः कलाज्ञभक्तेष्यभावनाया-
स्येष्टसाधनत्वस्येवेति भावः । अतएव वक्ष्यति^(१), न इति । अत्य-

(१) अतएव न हि कर्त्तव्यस्येष्टसाधनत्वस्य वा अभावः प्रतिपादयितुं
शक्तते इति वक्ष्यतीव्याह न इति ।

न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा
अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते । लौकिकानां लौकिक-
प्रमाणसिद्धत्वात् । तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत् ।
न । पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात् । नासौ प्रमा-
णमिति चेत् । न । अर्थविपर्ययप्रतिपादनाविशेषे-
इत्यापि तथाभावात् ।

तात्पर्यतः प्रामाण्यमिति चेत् । न । विधिनि-
षेधयोरनन्यपरत्वात् । न विधौ परः शब्दार्थं इति
वचनात् । तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेत् ।

ज्ञासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हीति न्यायेनाह । तथापीति ।
प्रसक्तैव हिंसा यागादिविषया पाषण्डेन प्रतिषिद्धते, न च सा
अनिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्याह । पाषण्डेति । नासाविति ।
प्रमाणत्वेन हेतुविशेष इत्यर्थः । प्रमाणवाधितार्थविषयत्वेन पाषा-
गमस्येव न हन्यादित्यस्याप्यप्रमाणत्वादित्याह । अर्थेति ।

ननु गङ्गायां घोषदत्यस्येव न हन्यादित्यस्याप्यर्थान्तरे निषेष-
मानानिष्टसाधनत्वरूपे तात्पर्यान्तहोधकलं स्मादित्याह । तात्प-
र्यत इति । अर्थवादवचनानामन्यच विधौ तात्पर्यं न तु विधि-
वचनस्येत्यभ्युपगमात् तदनुरोधेनान्यच स्वच्छा युक्ता न तु तज्जे-
त्याह । न विधाविति । भावविधावेव तथा न तु निषेधविधा-

न । अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात् । नाथसुरा-
विद्यादिवदस्य नओ विरोधिवचनत्वम् । क्रियासङ्ग-
तत्वात् । असमस्तत्वात् । तस्मात् ।

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ खिङ्गादिभिः ।

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१५॥

तच्च स्वयक्तर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति ।
सम्बोध्यकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यात् इति । श्वेष-

वपीत्याह । तथापीति । यच्च सच्चणीयार्थेनाविनाभावस्तुदुद्देशेन
प्रयोगस्य तत्रैव सच्चणा, न च न हन्यादिति वाक्यमन्यपरत्वेन
प्रयुक्तं, न वाऽनिष्टसाधनलेनाविनाभाव इत्याह । अविनाभावेति ।
नतु यथा असुरादिपदे न निषेधोनन्यर्थः किन्तु तदन्यद्विरोधि,
तथाऽच्छेष्टसाधनविरोधनिष्टसाधनर्मर्थः स्थादित्यत आह । नापीति ।
क्रियासङ्गतस्य नजः प्रसव्यप्रतिषेधवाचकलात् (१)स्तमासएव तस्य
पर्युदासवृत्त्या तदितरविरोधिपरलादित्यर्थः ।

गियोकृधर्मेवेत्यभिमतं पञ्चमुपसंहरति । विधिरिति । प्रवृ-
त्त्यादाविद्यादिपदाच्छिष्टज्ञिः । विषयसप्तमौर्यम् । तेज प्रवृत्तिनिष्ट-
ज्ञिविषय आप्ताभिप्रायोखिङ्गर्थं इत्यर्थः । प्रवर्त्तकमिष्टसाधनता-

(१) स्तमासएवेति यद्यपि न चटः पटहवादौ वासेऽपि पर्युदासवृत्त्या
तदितरपरत्वमस्थेव, तथापि शब्दप्रकाशोऽमगुसन्धेयम् ।

कर्तृकक्रियेष्वाऽभिधानं कुर्वते ति । तथा चाग्निका-
मोदारूणी मध्यनीयादित्यस्य लौकिकवाक्यस्यायर्थः
सम्पूर्णते । अग्निकामस्य दारूमध्यने प्रवृत्तिर्ममेष्टेति ।
ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारूमध्यनयलोऽग्नेरूपाय-
इति । यदिष्यो हि प्रयत्नोयस्यास्तेनेष्टते, स तस्यापे-
क्षितहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव पुचादेभी-
जनविषय इति व्याप्तेः ।

विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विषभक्षणगोचरा प्रवृ-
त्तिर्मम नेष्टा इत्यर्थः । ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं
विषभक्षणभावना अनिष्टसाधनम् । यदिष्यो हि
प्रयत्नः कर्तृरभिमतसाधकोऽप्यास्तेन नेष्टते, स ततो-
ऽधिकतरानर्थहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा ममैव

ज्ञानमेव, शिष्ठर्थस्त्रामाभिप्रायो साधवादिति भावः । वक्त्रभिप्रायस्य
विधिले कुर्यामित्यादावर्थभेदमातुभविकसुपपाद्यति । तचेति ।

खर्गकामोयजेतेत्यस्य खर्गकामकृतिसाधतया यागो याग-
शब्दो वा आस्तेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारो यस्य कृतिसाधतया
षट्प्रापारविषयः प्रयत्नो वा यस्यास्तेनेष्टते, स तस्य बलवद्विष्टानतु-
ष्वन्वीष्टसाधनमिति व्याप्तियहाद् यागस्तेष्टसाधनत्वमनुमिनोति ।
तथाहि । (१)यागोमदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया मदास्तेष्वमाह-

(१) यागोमदिष्टसाधनमित्वाद्युमानं ग्रन्थप्रकाशे विषद्विष्टमनुसन्धेयम् ।

पुचादेः श्रीडाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः ।

लौकिकेव वाक्ये अर्यं प्रकारः कदाचिद्द्विमधिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वात् इति चेत् । न । निरासहेतोरभावात् । तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत् । मा भूदन्व्यत, विधिरेव तावर्गम्भूद्व पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्याः किमच क्रियताम् । लिङ्गो वा लौकिकार्यातिक्रमे यश्व लौकिकात् । यथा मत्पिचा मत्प्रयत्नविषयतया इव्यमाणं भोजनं मदिष्टसाधनम् । न कलाञ्चं भवेदित्यस्य कलाञ्चभवेणं मम वसवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यपि मदास्तेन मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्टमाणलात् । यथा मत्पिचा मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्टमाणं मधुविषयसंपूर्काशभोजेनं ममानिष्टसाधनम् ।

लिङ्गादीनां साच्चात् प्रवर्त्तकज्ञानज्ञनकले बाधकाभावाणं परम्पराजनकलमिति न वाच्यम् । अनन्यस्य ग्रन्थार्थलग्नियमे कर्त्तादेविवाच्यस्यभ्यत्वस्य (१)हेतुलादित्यादेश बाधकलात् । तथाऽपि स्वातिसाधेष्टसाधनतामन्तराऽनुमापयता ग्रन्थस्य साच्चात् प्रवर्त्तकलान्त्रीकाराचेति भावः ।

विधिरेवेति । नन्येवमन्योन्याश्रयः न वा साधवं तात्पर्यगौरवात्, ईश्वराद्यनन्तकल्पनापन्नेषु । मैवम् । लोके आप्नाभिप्राये लिङ्गः ग्रन्थियहदेवे परिग्रेषादीश्वराभिप्राये पर्यवसानात् । न तु तच्चेव

(१) हेतुलादित्यादेशेति हेतुलादनुमानाचेत्वादेशेत्यर्थः ।

कास्तरव वैदिकास्तरव चैषामर्था इति विश्वेत ।
तथाच जवगडदशादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव
सुस्थः ।

स्यादेतत् । तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभि-
प्रायेवेदे विधिरस्तु इतं स्वतन्त्रेण वक्ता परमेश्वरे-
त्वेति चेत् । न । तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमा-
चेण प्रवृत्तेः शुकादिवत् तथाविधाभिप्रायभावात् ।
भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिप्राय आज्ञा, किं
नाम राज्ञरवेति लौकिकोऽनुभवः । श्रुतेः स्वरूपिः ।

कृतस्तरव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवदिधौ ॥१६॥

शक्तिः । यथा तवैव कार्यशक्त्य लिङ्गदेरपूर्वं पर्यवसानम् । फल-
सुखस्त्र गौरवं न दोषाय । शक्तिप्रहकाले सिद्धिद्विपराहतलात्
द्वैश्वरे मानान्तरोपदर्शनाचेति भावः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह । यएवेति । लोकदृष्टाएव पदार्था वेदे
प्रत्यभिज्ञायमानाः कथमन्ये इत्यर्थः । अनर्थकलेति । मर्हीतसङ्गते-
र्णोकिकपदादन्यलेनामर्हीतसङ्गतिलादित्यर्थः । तेषामिति । उपा-
ध्यायवंशानामतौनिर्यार्थज्ञानाभावात्तच्छा न सम्भवतीति शुका-
दीनामिव तावत्पदज्ञानात् विवक्षातसोचारयित्वलमाचमित्यर्थः ।
स्वार्थद्वारैवेति । सुखार्थाबाधात्तचैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति गान्व-
परत्वमित्यर्थः ।

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गौयते ।
तथाहि । स्तृत्वेन पुरुषस्त्रक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्द-
ब्रह्मत्वेन मण्डस्त्रात्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्त्रृत्य निस्त्रुपञ्चत-
येषुपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भा-
वैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वं चेति ।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत् । न ।

सिद्धार्थतयेति । इदमत्राभिसंहितम् । व्यवहारतएवाद्या व्युत्प-
त्तिरूपायान्तरस्य व्युत्पत्त्यधीनलात् । तथाहि । प्रयोजकवाक्योच्चा-
रणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिसुपलभमानो व्युत्पित्सुः प्रेक्षावदाक्योच्चार-
णस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयाद्यनुविधानादुपस्थितलाच्च प्रयो-
ज्यप्रवृत्तिसेव प्रयोजनमवधारयति ।

तत्र तनुकूलव्यापारं विनाइनुपपद्यमानं कार्यताज्ञानमेव व्यापारं
कल्पयति । खग्रदृत्तौ तस्यैव कारणत्वनिष्पत्यात् । एवम् तत्र शब्दस्य
हेतुलमवधार्य तचेव शक्तिं कल्पयति, उपस्थितलात् । पश्चादावा-
पोद्दापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति
प्रथमं सामान्यतस्तचैव शक्तियहादिति कार्यान्वितएव पदानां
शक्तिरिति सिद्धार्थः शब्दो न प्रमाणम् ।

अथाकाज्ञादेख्याऽपि वाक्यार्थज्ञानहेतुलोपगमात् ततएव
कार्यपदसमभिव्याहारात् कार्यलज्ञानसम्भवेनान्यत्वात् कार्यांशेऽपि
शक्तिः । परम्परयाऽपि शब्दस्य कार्यलज्ञानात्कूलव्यापदर्थापत्तेः परिच-
यात् । किञ्च, कार्यलवाचिलिङ्गदौनामाकाज्ञाद्युपेतपदार्थान्वित-

स्वार्थबोधकत्वावश्यकत्वात् पदान्तराणामपि तथात्मसु स्वाधवात् ।

मैत्रम् । पदानां कार्यान्वितज्ञाने (१) साक्षात्सौत्सर्गिकत्वेन तथैव हेतुत्वस्य न्यायत्वात् । अन्वितपदार्थज्ञाने च हेतुत्वे परम्पराया-अन्यायत्वात् । अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वेन साक्षादुपपादके कार्यान्वितज्ञाने पदानां ग्रन्तिकत्वनात् । लिङ्गदीनां ग्रन्तेरकल्प-नादन्यत्वभ्यत्वतर्कस्याथभावात् । आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । न च कार्यवाचिलिङ्गदीनां व्यभिचारः । कार्यत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वं हि सर्वपदानाम् । तच्च कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतया इतरान्वितस्वा-र्थकार्यप्रतिपादकतया वेति न कस्तिदिग्देषः ।

अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति । तथाहि । उपस्थृत्यैच-पुच्जन्मा वासस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैचसमीपं गतः ‘चैच, पुच्जे जातः,’—इति वार्त्ताहारवाक्यं इत्यन् चैचस्य मुखप्रशादं पश्यन् श्रोतुर्ईर्षमनुभिनोति । हर्षाच्च तत्कारणं पुच्जन्मज्ञानं कत्वयति, उपस्थित्वादुपपादकत्वादन्योपस्थितौ गौरवाच्च तच्च वाक्यस्य कारणतां कत्वयति स्वाधवात् ।

मैत्रम् । हर्षहेतुनां वज्जनां सम्भवात् हर्षणापि लिङ्गेन पुच्ज-न्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयि-तुमशक्यत्वात् । अतएव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदश-क्रियाहकाणाम् प्रवृत्तिपरत्वेन परम्पराया कार्यान्वयात् कार्यान्वि-तस्वार्थबोधकत्वमिति ।

(१) साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति यथा च कार्यान्वितव्युत्पत्त्या साक्षात् कार्यान्वितज्ञानं नान्वितव्युपत्त्वा, तथा ग्रन्तप्रकाशे अनुसन्धेयम् ।

तद्देतेऽः* कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात् । अन्यचामीषां तात्पर्यमिति चेत् । स्वार्थप्रतिपादनदारा, शब्दमाचतया वा ? प्रथमे स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम् । तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात् । अतएव तच्च तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या ।

तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तच्च तात्पर्यमिति चेत् । स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यचापि तात्पर्येऽपि कारणेषः । अन्यथा स्वर्गनरकत्रात्यश्रोच्चियादिस्त्रूप-

तद्देवतिः । साधार्थानामिव सिद्धार्थानामपि वक्तृदोषनिभ्यनाप्रामाण्यनिरसादित्यर्थः । अन्यतेति । कार्यं तदन्विते च शब्दशक्तेरवधारणात् सिद्धार्थानामपि तच्चैव तात्पर्यमिति न सुखेऽपि प्रामाण्यमित्यर्थः । स्वार्थति । कार्यं तेषां तात्पर्यं किं प्रतिपाद्यमानसिद्धार्थान्वयपुरस्कारेण, किं वा स्वार्थमप्रतिपाद्यत्यर्थः ।

प्रथमे इति । अवाधितं पदसमन्वयस्तथमर्थमादायैव तेषां कार्यपरत्वात् स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमवर्जनीयमित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रवदिति । यथा ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गस्य दर्शादिकालं स्वार्थमादायैव दर्शादियागविधौ तात्पर्यं, तथा सिद्धार्थवादानामपि स्वार्थं प्रतिपादयतामेव कार्यं प्रामाण्यमित्यर्थः । अन्यतेति । यदि स्वार्थमप्रतिपाद्यत्वमिति द्वितीयः कल्प इत्यर्थः । तादृश-

* तद्देतु,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

प्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विष्णवेत् । तचावाधनाशयेति चेत् । तुल्यम् ।

न ताहगर्थः* क्वचित् हृष्ट इति चेत् । स्वर्गादयोऽपि तथा । तन्मित्यगत्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्य-प्रसङ्ग इति चेत् । इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्य-प्रसङ्गः । तन्मित्यगत्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ।

इति । वेदान्तबोधनित्यज्ञानादिरूप इत्यर्थः । इहापौति । ईश्वराभावे ईश्वरसुपासीतेत्यादिविधेरानर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सालोक्यं, समानलोकता । (१)सायुज्यं, सार्वज्ञाणिमादिकम् । आदिपदात् साहृष्ट्यादि ।

अचापीदमभिप्रेतम् । यद्यर्थापन्था साचादुपपादकएव पदानां ग्रन्तिः, तदा घटानयनकार्यताज्ञानएव पदग्रन्तिप्रसङ्गः । घटमानयेति वाक्यश्वरणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनप्रवृत्त्या घटानयन-कार्यताज्ञानस्यैवानुमानात् । न तु कार्यान्वितज्ञानस्य, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुलात् ।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियालज्ञानात् प्रवृत्तिमाच-नुमानं, तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तच वाक्यमाचस्य कारण्ता

* वाहृशोऽर्थोन्,—इति प्रकाशसम्भवः पाठः ।

(१) ननु सायुज्यं संयोगः, स च परमेश्वरेण शर्वीरस्य सर्वदा अथवा सिङ्गरेव, आत्मनस्तु न कदाऽपीत्यन्यथा वाचस्ये सायुज्यमिति ।

एहौला शक्तिं कल्पयति, तदुक्तरं विशेषयोः कार्यकारणभावयह-
इति चेत् ।

न । प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं भवति
क्रमेणेत्यत्र मानाभावात् । घटादिपदशक्तियहस्य तेन विनाइपि
सम्भवात् । न च सामान्ययोः कार्यकारणभावयहो विशेषयो-
स्तथात्मज्ञाने हेतुरिति वाच्यम् । विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव
तद्यहात् । विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानात् सामान्ययोरपि
तथात्मनुमापयतौति चेत् । तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानं
प्राथमिकमिति तम्भूलकः पदविशेषयहएव स्थात् । निःप्रयोजन-
लेनान्तराइनुमितौ मानाभावात् ।

किञ्च, ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या
स्त्रकारणलेनानुमितम् । अतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् । साक्षादुपपा-
दकविषयत्वात् कल्पनायाः । न लिदं कार्यमिति ज्ञाने, तस्य
साक्षादुपपादकोपपादकत्वात् । अथेदं कार्यमिति ज्ञानशक्त्यैव एर-
प्रयाइनुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवादन्यस्तथावे न
तत्र शक्तिकल्पनमिति तु स्यम् ।

अपि च । अस्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्
कारणतावोधात्तत्र शक्तियहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यां पदविशेष-
स्तेतरान्वितस्त्रार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति, स्त्राव्यवात् । न तु कार्यलांगे,
गौरवादन्यस्तथात्मज्ञाने । अन्यथासिद्धिमपश्चतो हि वाक्यस्य पूर्वं
तस्यभवेऽपि पश्चाद्गौरवान्यस्तथात्मतर्कस्वरूपतामानेन तद्वाधैवोचिता ।

न च प्रवृत्तिहेतुतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानं हिता कल्पयि-

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं* इच्च वाक्य-
त्वमभिप्रेतम् । तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेद

त्वाऽन्वितज्ञानं तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तमुभयथा गौरवादिति वाच्यम् ।
कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्यापि सत्त्वात् । तद्विशेषत्वात्तस्य । तथा-
त्वेऽपि तदुपस्थितावन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तदुपस्थित्यन्तरं
कल्पयमिति चेत् । न । कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानं विशेषमिति
तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषविषय-
त्वनियमात् । अन्यथा अन्यज्ञातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टव्यक्ति-
ज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न
तत्र जातिरेव पदार्थः स्तात् ।

यत्र हर्षहेतुनां बह्नां सम्भवादित्युक्तम् । तत्र । खतोग्नहौ-
तहर्षहेतुत्तुनपानादेष्वाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरयहात् । अत
उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुच्छजन्मज्ञानसेव हर्षहेतुतया कल्पयति ।
न चान्यदपि प्रियं हर्षहेतुर्भविष्यतीति शङ्खया कथमेवमिति
वाच्यम् । कार्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तियहानापत्तेः । प्रयोज्यज्ञानहे-
तुनां बह्नां बह्नां । अनन्यथासिद्धशब्दार्थविधानच्च तुल्यमिति संबोधः ।
यत्पदकदम्बकमिति । (१) एतद्वेदवाक्यसमानकालोत्पत्तिकज्ञाना-

* संसर्गविशेषप्रतिपादकत्वं—इति आ० ।

(१) एतद्वेदवाक्येति समानकालपदेन खूलकालोपाधेविवक्षणात् पूर्वं-
कालात् व विवक्षितः । समानकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वासम्भवेन तदादाया-

प्रतिपादकं, तत् तदनपेष्ठसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यज्ञा
लौकिकं, तथाऽपि वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च
वाधकमुक्तम् । संख्याविशेषादपि ।

स्यामभूवं भविष्यामौत्यादिसंख्या च वक्तृगा ।

समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनाहृते ॥१७॥

कार्यतया हि प्राक् संख्योक्ता, सम्रति तु प्रतिपाद्य-
तयोच्यते । तथाऽनुत्तमपुरुषाभिहिता संख्या वक्ता-
रमन्वेतौति सुप्रसिद्धम् । अस्ति च तत्प्रयोगः प्राय-
ज्ञावेदे । ततस्तदभिहितया तयाऽपि सर्वानुगन्तव्यः ।

जन्यमिदं वेदवाक्यं समानविषयकज्ञानजन्यं वाक्यवात् लौकिक-
वाक्यवदित्यच तात्पर्यम् । विपक्षे चेति । पुरुषगुणाभावे तज्जन्य-
प्रामाण्यभङ्गः श्रुतार्थापत्त्यानर्थक्यमित्यादीत्यर्थः । ततस्तदभिहितया
तयाऽपौति । वैदिकोत्तमपुरुषोवक्तृसंख्यापरः उत्तमपुरुषवात् लौकिक-

र्थान्तरादिशङ्काऽनवकाशात् । एव चाध्यापकादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणा-
याजन्यान्तम् । न चैव मप्यसिद्धिः तादृशपदज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यम् ।
समानविषयत्वेनापि ज्ञानविशेषणात् । न चैव मप्य वाक्यार्थं ज्ञात्वा अस्त-
दादिनैवोचरिते इदानीन्तनवेदे दोषतादवस्थामिति वाच्यम् । तद्विवेद-
स्यैव पञ्चत्वादिबाङ्गः । यद्यपि सोत्पत्तिकवाट्टज्ञानाजन्यत्वविशेषणादेव
पञ्चधर्मतावलादजन्यज्ञानसिद्धाविष्टसिद्धिः, तथाप्यन्यकाषोत्पत्तिकस्य अ-
नक्तत्वशङ्कैव नेति खण्डपतानिर्बचनपरं तदिति मत्त्वाच्यम् । न च शुक्रादि-
वाक्ये व्यभिचारः, तस्यापि पञ्चसमत्वादिति भावः ।

अन्यथाऽनन्यप्रसङ्गात् ।

अथवा । समाख्याविशेषः समाख्याविशेष उच्चते । काठकं कालापकमित्यादयोऽहि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुसर्यन्ते । ते च न प्रवचनमाचनिबन्धनाः प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः । उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदीषात् । तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात् । कति चानादै संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति केनियामक-इति । नाप्यादस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम् । भवद्विस्तकोन्नमपुरुषवत् । (१)वक्तरि स्त्रातन्यादिविशेषाणानुवक्त्राऽर्थान्तरमिति भावः । अन्यथेति । वक्त्रा समन्वयानभिधाने तदन्येनान्यन्वयानभिधानादपार्थकलमित्यर्थः । प्रवक्तृणामिति । (२)आगन्तुकनिबन्धनले समाख्याविशेषानां तेषामानन्यात् तत्तदाख्याऽपि शाखानां स्थादित्यर्थः । येन या शाखा प्रकर्षणाधीता सा तत्समाख्यादत्यचाह । नापौति । उपाध्यायान्वयपठितानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीयदि प्रकर्षः, तचाह । उपाध्यायेभ्योऽपौति । अथ यथैव शतैरधीता तथैव तत्पाठः, तदा न प्रकर्ष दत्याह । तत्पाठेति । यदि

(१) वक्तरीति न च वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोर्भेदादनुवक्त्रा न वक्त्रेति न सद्विशेषवणमर्थवदिति वाच्यम् । वक्तृत्वं हि वचनकर्त्तव्यं, तच वचापि ।

(२) आगन्तुकेति तथा च कठादिशरीरमधिष्ठायादवक्तुरीश्वरस्यैव तत्समाख्याविशेषे निबन्धनत्वमिति भावः ॥

दनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सर्वास्माकं वेदकार-
इति वृथा विप्रतिपत्तिः ।

स्यादेतत् । ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदात्
कठत्वाद्यः । तद्ध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्स-
माख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम् । न । शूचि-
यादेरपि तचैवाधिकारात् । न च यो ब्राह्मणस्य
विशेषः, स शूचियादै सम्भवति । न च शूचिया-
देरन्योवेदइत्यस्ति । न च कठाः काठकमेवाधीयते
तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः । शाखासञ्चारस्यापि
प्रायश्चोदर्शनात् । प्रागेवायं* नियम आसीदिदानी-
मयं विश्वते इति चेत् । विश्ववर्णव तर्हि सर्वदा,

ग्रोभनवर्णेऽन्नारथिद्वलं प्रकर्षः, तचाह । कति चेति । न च ब्राह्म-
ण्लव्याप्तं कठलादि चूचिये सम्भवतीत्याह । न चेति । ननु चूचिया-
द्यधीयमानाऽपि शाखा कठादिपदवाच्येत्यत आह । न च कठा
इति । प्रागेवमिति । पूर्वं कठैः खश्चादैवाधीता, अधुना
शाखान्तराधयनरूपोविश्व इत्यर्थः । विश्ववेति । कठलादिशाखा-
व्याप्तातिविश्वः कठादिसमाख्या^(१) व्यवस्थाव्यतिरेकस्तेत्यर्थः । तस्मा-

* प्रागेवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) व्यवस्थाव्यतिरेक इति नियमगर्भस्त्रोक्तनियामकस्याखिङ्गेतिवि भासः ।

कठाद्यवान्तरजातिविज्ञवादित्यगतिरेवेयम् । तस्माद्य-
द्यप्रवक्तृवचननिमित्तेवायं समाख्याविशेषसंबन्धद्वयेव
साध्विति । सएव* भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित्
साक्षादपि हृश्यते प्रमेयत्वादेः† घटवत् ।

ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः । सा हि
वहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तच्च न सम्भवति ।
चक्षुरादेवनियतविषयत्वात् । मनसो वहिरस्वातन्त्र्यात् ।
तदुक्तं, हेत्वभावे फलाभावादित्यादि ।

दिति । कठादिश्चरीरमधिष्ठाय सर्गादावौश्वरेण या शाखा छता,
सा तत्समाख्येति परिशेष इत्यर्थः । अत्र (१) अनित्यज्ञानवदकृक-
वाक्यावाचकानि श्रौतकपदादीनि किञ्चित्प्रवक्तृकवाच्यवाचकानि
वाच्यवाचकपदत्वात् मन्वादिसंहितापदवदिति मानमभिप्रेतम् ।

द्यता प्रवन्धेन मननरूपां प्रतिज्ञातामुपासनां निर्बाज्ञ न
तावन्माचान्मोक्षोऽनुमितिरूपविशेषदर्शनस्य प्रत्यच्चभानुच्छेदक-
त्वात्, अपि तु प्रत्यच्चरूपं तत्तद्वेतुरिति दर्शयितुमाह । सएव
मिति । अत्र प्रत्यच्चसामग्रीमुपाधिमाह । नन्ति । सामग्या-

* सएवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

† प्रमेयत्वात्,—इति क्वी०]

(१) अनित्यज्ञानवदिति तन्मते अपौरुषेयत्वात् असन्मते नित्यज्ञानव-
दकृकवाचादुभयसिद्धविशेषणमिति बोध्यम् । शेषं सुबोध्यम् ।

न । कार्यैकव्यज्ञायाः सामग्यानिषेद्गुमशक्यत्वात् ।

अपि च । हृष्टये तावद्विरिन्द्रियोपरमेऽपि अस-
न्निहितदेशकालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने । न च स्मृतिरे-
वासौ पटौयसौ । स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धाना-
भावात् । पश्यामि हृष्टमित्यनुव्यवसायात् । न चारो-
पितं तचानुभवत्वम् । अबाधनात् । अनन्तभूतस्यापि*
स्वशिरस्क्षेदनादेवभासनाच्च ।

स्मृतिविपर्यासोऽसाविति चेत् । यदि स्मृतिविषये
विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे । अथ स्मृतावेवा-
नुभवत्वविपर्यासः,—इति, तदा प्रागेव निरस्तः ।

अतीन्द्रियतया योग्यानुपलभेन निषेधोऽपास्तः । न च तस्याः
कार्यव्यज्ञतया तदभावादेवाभाव इति वाच्यम् । कार्यस्यापि पुरुषा-
न्नरप्रत्यक्षज्ञानत्वेन योग्यतिरेकत्वात् । साधनव्यापकतया स
नोपाधिरित्याह । कार्यकेति । अथ प्रत्यक्षहेतुयावद्विशेषाभावाद-
योग्याया अपि सामग्या अभाव उक्तेयः । तत्र । यथा स्वप्नज्ञाने
सहकारिविशेषान्मनसोवहिः स्वातन्त्र्यं, तथा प्रकृतेऽपि योगजध-
र्षान्तस्य तथात्मित्याह । अपि चेति । पटौयस्त्वम्, असन्दिग्धवि-
षयत्वम् । स्वतिविपर्यासः, विपर्यस्ता स्वतिः । प्रागेवेति । अनु-

* अनुपलब्धस्यापि,—इति क्री ।

न च सम्भवत्यपि । न ह्येनाकारेणाध्यवसितो-
ऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसौयते । तथाच स घट-
इत्युत्पन्नार्था स्मृतौ भ्राम्यतस्मं घटमनुभवामौति स्थात्,
न त्विमं घटमिति । न ह्यर्यं घट इति स्मृतेराकारः ।
तस्मादनुभवश्वासौ स्वीकर्त्तव्यः ।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्य चित् सत्यत्वं,
संवादात् । तच्च काकतालौयमपि न निर्निमित्तम् ।
सर्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्प्रसङ्गात् । हेतुश्चाच
धर्मरेव । स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविवेरव-
सेयः । कर्मयोगविधोक्तुल्ययोगस्तेमत्वात् ।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षा-
त्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्माननुगृहीतभावनामात्र-
प्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्साम-
ग्रीविरहेऽसिद्धः ।

भवत्स्वावाधनादित्यर्थः । न च सम्भवत्यपि इत्यच स्मृतावनुभवल-
विपर्यास इत्यनुष्ठनौयम् । यदि स घट इति स्मृतावनुभवला-
रोपः, तदा तं घटमनुभवामौति स्थात्, न हु इमं घटमनुभ-
वामौत्याह । न हीति । ननु प्रमायामेव मनसोविहस्तात्म्ब-
स्वप्नज्ञानं त्वप्रमा इत्यत आह । अस्ति चेति । तथापि साक्षात्का-
रोभ्रमोवासनाप्रभवत्वात् कामातुरकामिनीसाक्षात्कारविद्याग्रन्थ

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् । द्वे ब्रह्मणी
वेदितव्ये इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अशक्यानु-
ष्टानेपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारिज्ञानवि-
धानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य
गतार्थत्वात् इति । एतेन परमाखादयो व्याख्याता-
इति ।

तदेनमेवम्भूतमधिकत्य श्रूयते । न द्रष्टुर्द्वेष्टेविलो-
याविद्यते इति । एकमेवाद्वितीयमिति । पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्ण इति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परच्चाप-
रमेव चेति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति । यज्ञावै
देवा इति* । यज्ञावै विष्णुरित्यादि । स्मर्यते च,—
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज,—इति ।
मदर्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर,—इति ।
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यच लोकोऽयं कर्मबन्धनः,—इति ।

तप्रमात्रमुपपादयति । स चेति । अर्थज्ञानावधिनेति । खाधा-
योऽध्येतव्य इति विधेः परिशेषादर्थज्ञानफलमिद्वावर्थज्ञानावधिलं
विद्वमिति भावः । एतेनेति । परमाखादयोऽपि प्रमेयत्वात्
प्रत्यच्चा इत्यर्थः । एकमेवेति । ईश्वराखणं ब्रह्म एकमेव न द्वितीय-
मित्यर्थः । मदर्थमित्यनेन ईश्वरज्ञानार्थतां कर्मणोदर्शयता न

* यज्ञावै देवा इति,—इति नात्ति आ० पुस्तके ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलौयते,—इत्यादि ।
 अनुशिष्यते च साङ्घप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम् ।
 तमिमं ज्योतिषोमादिभिरिष्टैः प्रासादादिना पूर्तेन
 श्रीतातपसहनादिना तपसा अहिंसादिभिर्यमैः श्रीच-
 सन्तोषादिभिर्नियमैः आसनप्राणायामादिना योगेन
 महर्षयोऽपि विविदिषन्ति । तस्मिन्* ज्ञाते सर्वमिदं
 ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत् ।
 यदेदं गौयते,—

मन्मनाभव मङ्गकोमद्याजौ मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणः ॥
 भेक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति,—इति ।

ज्ञानकर्मणोस्तुत्यकच्चतया समुच्चय इत्यभिप्रेतम् । अनुशिष्यते,
 उपदिश्यते इत्यर्थः । ईश्वरोऽवश्यं ज्ञेयो महर्षैषामपि तज्ज्ञाना-
 च्चितलादित्याह । तमिममिति । ईश्वरवेदनस्य फलमाह । तस्मि-
 निति । मयि परमेश्वरे मनः संयुज्येत्यर्थः । योगजेश्वरसाज्ञात्का-
 रस्य फलमाह । शान्तिमृच्छतौति । मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

* अस्मिन्,—इति चा० ।

इत्येवं श्रुतिनौतिसंष्ववजलैर्भूयोभिराक्षालिते
 येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।
 किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
 काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनौया* नराः ॥१८॥
 अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिराच्चेतोनिमग्नं त्वयै-
 त्वधाऽनन्दनिधे, तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
 तन्नाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
 याते चेतसि नाम्नुवाम शतशोयाम्याः पुनर्यातनाः ॥१९॥

यस्त्वेवं निर्दैषन्यायावगमितं कुतर्काभ्यासान् प्रत्येति, तं प्रत्याह ।
 इत्येवमिति । इतिशब्दः खरूपार्थः । एवंशब्दस्य प्रकारार्थः । नौति-
 र्यायः । शैलसारः पाषाणं, लौहं वा । तद्वाशयोयेषां, ते तथा ।
 युक्तिप्रतिसन्धानानानाश्रयहृदया इत्यर्थः । प्रस्तुते ईश्वरे, विप्रतीपवि-
 धयः प्रतिकूलप्रकाराः । तादृशा अप्युच्चैरत्यर्थं काले कदाचित् भव-
 च्चिन्तका इति योजना । भावनौयावासनौयाः शङ्काकलशङ्कूल्याः
 कर्त्तव्या इत्यर्थः ।

अस्माकं लश्चद्वा नास्तीत्याह । अस्माकं लिति । यद्यपि लयि
 चेतोनिमग्नमित्यधा तत्त्वम्, तथापि तरलं मनोनाद्यापि सन्तृप्यते
 हप्तं भवति । हप्तेः क्वचित् सकर्मकलात् कर्मकर्त्तरि रूपम् । लदे-
 काग्रतां लव्रवणताम् । याम्यायमदेवताकाः । यातनानरकपौड़ाः ।

इत्येष इति । इतिः समाप्तौ । एष नौतिकुसुमाच्चलिर्द्विष्णवा-

* तारणीया,—इति आ० ।

इत्येष नौतिकुसुमाञ्जलिरुच्चलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
नेवा वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रौतोऽस्त्वनेन पदपौठसमर्पितेन* ॥२०॥

॥०॥ इति न्यायाचार्यपदाङ्कितमहामहोपाध्यायांश्रीम-
दुद्यनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥०॥
ॐ तत्सत् । ब्रह्मार्पणं भवतु । शुभमस्तु श्रीरस्तु ।

मकौ द्वौ यदि वासयेत् शानन्दौ कुर्यात्, न वा वासयेत्, ततः किम-
स्माकम् । यदा । यदासयेदित्यच प्रोक्तएव यदि ब्रूयात् माऽस्मान् वास-
यतीति, तं प्रत्याह । यो वा इति । वासयेदित्यनेन संबन्धः । ततः
किं, तदासनायाः फलं न किञ्चिदित्यर्थः । पदमेव पौठं, तच न्या-
यकुसुमाञ्जलेर्थत् समर्पणं, तेन भगवान् प्रौतोऽस्तु ।

यस्त्वार्कतन्त्रश्चतपच्चवहस्तरस्मि-
र्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाशनेष्टुः ।
तस्यात्मजोऽतिविषमं कुसुमाञ्जलिं तं
प्राकाशयत्यतिसुदे बुधवर्द्धमानः ॥०॥

॥०॥ इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचितो न्यायङ्गुष्ठ-
माञ्जलिप्रकाशः समाप्तः ॥०॥

* पदपौठसमर्पणेन,—इति क्षी० ।

† इत्याचार्य,—इति आ० ।

॥०॥ इति महामहोपाध्यायदेवतामजश्रीवर्द्धिदसोपाध्यायविरचितः
कुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दः समाप्तः ॥०॥

(टिप्पण्याकारेण मुद्रितस्य मकरन्दयन्यस्यावशिष्टोऽशः)

मूलप्रभूतविकटभविमौतिमत्वा
 मानयहं मनसि धर्तुमपारयत्या ।
 आविक्षितोगिरिजया चिरमस्तदादे-
 रज्जेषु मङ्गलमनङ्गरिष्ठैर्धातु ॥
 तुम्हाङ्गिमकरन्दः औरचिदत्तेज भयते ज्ञतिगा ।
 कावकोपमर्हमाणां बुधमधुपाणां विगोदाय ॥

कामन्दहन्त्यपि कामद इति विरोधाभासः । कामः काम्यं, अर्हं आदि-
 तात् कर्मेति प्रत्ययादा । स्याखुः स्थिरः, अथच स्याखोर्दर्शविशेषस्य
 ज्ञानसम्बन्धोविरुद्ध इति विरोधाभासः । यद्यपि वृक्षादेरपि चेतनत्वं,
 तथापि दावविशेषे न तथात्वम् । यदा ज्ञानमय इत्यमिकामौ मयट्,
 मगवद्ज्ञानस्य आप्यदत्तित्वादिति विरोधाभासः ।

अग्रघमपापत्वमत्राप्रकृतमित्यत आह । वाक्यदोषेति । वाक्येति
 खल्पगिर्वचनम् । तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विवक्षितम् । तच
 दोषोऽविधो वाक्यस्य अर्थगतो वाक्यगतस्य । तत्र पूर्वार्द्धस्तोकेनादे
 निरखेऽपि अक्षो न लभते इत्यर्थः । नन्देवमर्थदोषलिपन्धदोषविशेषा-
 भावे खल्पेऽपि तत्सामान्याभावो न खल्पः, शब्ददोषात्मकविशेषाभावस्या-
 प्राप्तत्वादित्वत्ताह । शीघ्रत इति । तथाच वोषकल्पेन सौडिपि स्फुचित-
 इति भावः । नचैवं ताप्तस्तेवादिना विषयशुद्धेरपि लभत्वात् पूर्वार्द्धवैय-
 र्थम्, तस्मेन वोषकस्याभावसाधारणस्य विवक्षितत्वादिति भावः । केचित्सु
 एकविशेषाभावस्य पूर्वार्द्धवैय लभत्वादपरविशेषाभावमात्राभार्थं वाक्यपदं,
 नचैवमनघत्यमित्याद्यग्निमयविरोधः, अनघपदेन विषयाशुद्धेरप्रतिपादित-
 तात्, अर्थदोषविरासार्थमित्यस्यैव वक्तुमौचित्यात्, शब्ददोषहैविधेनार्थ-

दोषनिबन्धनशब्ददोषाभावस्य ततः सम्भवादित्याङ्गः । अनधत्वपदं यत् कवित्वेऽक्षित्, तद्विन्द्रं अनधत्वं स्नातन्त्रेण लिखितं परयन्ते । तत्त्वापि सामान्यशब्दस्यानधत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्यार्थदोषरहितत्वमिति विशेषपरत्वादित्यर्थः । अवान्त्ररघटितत्वमात्रं प्रयोजकं, वाक्येति प्रकृताभिप्रायकम् ।

विशिष्टस्य प्रस्तुनाङ्गलावभावात् रागित्वनिराकार्यमाह । दुःखेति । तर्हि तत्साधनं नानुसरेदित्यत आह । तत्साधनेति । ननु तर्कविषयो न न्याय इत्यबचेराह । अन्यथोति । वेदस्येति । इदस्य सम्भवसौकर्यादुक्तं, वक्तुतोऽन्यथयतिरेकिणोऽपि उदाहरणादिभेदेन न्यायभेदस्य सर्वसम्भवत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि विषयिणोभेदेऽपि विषयस्यैक्षमेवेति युगत्वानुपपत्तेः । अक्षिभेदविवक्षया तथात्वेऽप्यनुपपत्तेः, आनन्यात् ।

विभिन्नेति । न च कर्मयोगभावान्नैर्य सप्तमी साधुरिति वाच्यम् । निवेशितोनिवेशनां प्राप्तित इत्यन्तर्भूतकर्मतया तद्योगवलादुपपत्तेदित्याङ्गः । प्रामाण्यिक इति । पक्षतावच्छेदकवतीर्थ्यर्थः । तेन पक्षविशेषणाप्रसिद्धाऽऽश्रयाचिद्धिः प्रिह्वता, अन्यथाऽश्वार्वत्तकताऽपत्तेः । अप्रामाण्यिकपक्षलेऽपार्थकतयाऽनधपदादेव व्यावृत्तेः । प्राचीनमतेनेदमित्यन्ये ।

सिद्धसाधनवारणायाह । सिद्धाधियिषितेति । सिद्धाधियिषितं साध्यं धर्मो-यस्येति बाधयुदासः । धर्मिणि हेतुभूतधर्मं वतीति स्त्रूपाविद्विव्युदासः । प्रकर्णेण व्याध्या, तेन भागाचिद्विव्युदासः । ज्ञानं हेतोरित्यर्थात् । न चावधितेऽपि बाधावतारात् तद्वायामासस्य न व्युदास इति वाच्यम् । अतिरेकनिष्ठये सिद्धाधियिषाविरहेण पक्षपदादेव तद्विरासात् । तस्य न्यायत्वादेव वा ।

निर्दीष इति । न चाये आपाद्यापादकव्याप्तिप्रदर्शनेन मूलग्रन्थित्वस्य विमर्शनाभावेन मिथोविरोधस्य च निरसनात् एनवक्त्रिरिति वाच्यम् । विशेषाभावस्य सामान्याभावोपपादकतया हेतुहेतुमद्भावेनान्यथादिलेके । निर्दीषपदं तदतिरिक्तदोषाभाववत्परमित्यन्ये । एतावता पर्यवसितमर्थमाह । अवाधित इति । अन्यथा प्रतिबन्धपदानन्यथापत्तेः ।

विवेति । सामर्थ्ये समाक्षात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न

समासल्लथापि विवसायेन्द्रे तदनिषेधादस्य च तथात्वादञ्च समावृ इत्यर्थः ।
ज्ञादभिहित इति । ज्ञादभिहितोभावो ब्रह्मवत् प्रकाशते ज्ञादभिहितब्रह्मवत्
भावते, तेन रस्यमानममृतमिति यथा ज्ञादभिहितब्रह्मे प्रत्ययल्लथा ब्रह्मसम-
भिव्याहृतज्ञादभिहितभावेऽपीत्यर्थः । इदस्य तात्पर्यवशादिवधेयमित्याङ्गः ।

असम्बद्धेति । आद्यक्षणेत्यर्थः । इहापि ज्ञादभिहितमिति न्यायात्
प्रस्यन्दसमावेत्यर्थः । तेन तस्य माध्वीकपदादुल्लटेच्छाविषयत्वमिति नायि-
मयश्चिरोधः । अन्यथोत्पत्तेश्चल्लटेच्छाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्नौ तद्विध्येतेत्यव-
धेयम् । रसपदेनेति । एतच्चोपज्ञाणम् । प्रस्यन्दपदेनोत्पत्त्वत्वं दर्शयता-
इवन्ताभावत्वादिनाऽपुरुषार्थत्वशङ्का निराकृतेत्यपि बोध्यम् । संयुक्त-
करद्यतात्मकस्याङ्गज्ञेः माध्वीकोत्पत्तिस्यानकत्वादिकमसम्भवीत्वत् आह ।
अङ्गजिस्यानौति । किञ्चेति । तथाचेष्वरमनदाराऽपि तद्वृत्तादनं च
मोक्षप्रयोजनमिति भावः ।

ननु प्रमाणाच्युत्यादनरूपग्रन्थस्य शब्दात्मकस्येत्वानुमितिजगत्वे जाति-
सङ्गर इत्यत आह । प्रमाणाच्युत्यादने चेति । तमेवेति । प्रकरणादैश्वरस्यैव
तत्पदादुपस्थितेरिति भावः । ननूक्तयुक्तया ईश्वरज्ञानस्य सुकृत्यहेतुत्वेनायो-
ग्यतया तदपरामर्शे स्वात्मैव तेन परामर्थत्वं इति यदि ब्रूयात्तच्चाह । द्वे इति ।
नन्वेवमपि मननं नायातमित्वत आह । वेदनमात्रस्येति । वेदनसामान्यस्ये-
त्यर्थः । नन्वनुपदं स्वात्मसाक्षारानुत्पत्तेच्छदृष्टद्वारा तद्वेतुत्वं तस्य वाच्यमेवच्च
तद्वारा सुकृत्यावेव वज्जेतुत्वमस्तु जाग्रवात्, तदुपकारच्च तस्य इकारितयाऽप्यु-
पपद्यते इत्यरचेदाह । यदेति । केचिच्चित्ति । उक्तवाधकाङ्गमुक्त्यसम्भव इत्या-
शङ्कायां नैवं समाधानमित्यस्तोवोधः ।

तस्येति । ननु श्लिष्टपत्तत्र न ज्ञाणा, तस्य प्रकृतिस्यपरत्ववात्पर्यग्राहकत्व-
माचेषोपपत्तावुपसर्गवदशक्तत्वात् । किञ्च, तस्यार्थशक्तत्वे किं ज्ञाणाया । शब्द-
शक्तत्वे तस्योपासपदादेव खलज्ञाणया जामे तच्छक्तयकल्पनात् । अन्यथा पौन-
शक्त्यापन्तेः । तत्तद्वातुसमभिव्याहृते तत्तदग्नतशक्त्यापत्तेच्च । नचोपासपदयत
ज्ञाणा तस्योपासनारूपार्थशक्तत्वादेव, प्रत्युत खलज्ञाणाभ्युपगमादिति चेत् ।

अचाङ्गः । उपास्तीत्वादिना उपासधातुरित्वादिप्रत्ययात् धातुत्वेन
धातौ ह्लिपः शक्तिः । ददिदसुक्तं, धातुरुपशब्दाभिधायकत्वेऽपीति ।
तथाच न शक्त्यानन्त्यादित्वेः । अन्यथा धातुत्वप्रकारकप्रत्ययानुपपत्तेः ।
न च धातुत्वं नानुगतमिति वाच्म् । क्रियावाचित्वस्य तथात्वात् । नचैव
वाग्माकपदादपि तत्त्वयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात् । धातुसमिक्षाहारे
च तत्त्वात्मत्वयोध्यननियमेन तदप्रतिपादकत्वात् । अतएव परमते
कार्यत्वं लिङ्गः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अस्तु वा क्रियावाचित्वे धर्ममाचरणं शक्तिः,
शक्तिर्दः प्रकृतिर्भवत्वात् । एवच्च प्रकृतिप्रत्ययाद्यां खलक्षयत्वा शक्त्या च
उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते खलाप्यधातुत्वविशिष्टोपासस्त्व-
नियि उपासनारूपेऽर्थे गमीरनदीतोरे तीरपदस्येव ह्लिप्पदे जक्षया ।
श्चाप्यत्वमन्त्यमाचरणं जक्षयात्वात् । एवच्च धातुरुपत्वेऽपि जक्षयत्वा धातुर्य-
माचरणाभः स्याद्द तूपासनारूपार्थलाभं इति गिरक्षम् । नचैवमेकजक्षयैव
न तु जक्षितजक्षयेति द्विरेपदहृष्टान्तोपादानमसङ्कृतमिति वाच्म् ।
शब्दोपस्थापकस्यार्थं जक्षयेत्वच्च हृष्टान्तात् । किञ्च, द्विरेपदेऽप्येकजक्षयैव
परमपासमन्त्यर्थापस्थापिका । यदि च तच्च अमरपदं जक्षयित्वैवार्थेजक्षयते
इति जक्षयादयं, तदा प्रकृतेऽप्युपासपदं जक्षयित्वैवार्थेजक्षयते इति तुत्त्वम् ।
इयांस्तु विशेषो यत्तचैकमेवोभयजक्षकमन्त्र तु न तथेति । न हि सर्वप्रकारेष
हृष्टान्तत्वमसम्भवात् । नचान्यपदार्थोपस्थितत्वमरपदादेव अमरपदार्थो-
पस्थितिसम्भवे द्विरेपदे जक्षयर्थजक्षयेति वाच्म् । तथात्वे द्विरेपदो-
पादविभक्त्यर्थस्य तथानन्त्यापत्तेरिति दिक् ।

ननु माङ्गलु सन्देह इत्यत आह । न्यायेति । चिदक्षिमतमेकदक्षिमवक्षे-
त्युभवम् । हुङ्गात्मनोरेकत्वेन शानमस्तितेवेके । अहंकार इत्वन्ये । वेदे
वित्तपात्त्वात्मसुचार्यत्वं, न तु उत्पाद्यत्वं, स चेत्याद्यग्नियश्चानुरोधात् ।
ननु सेपशब्दस्य पापपरत्वे दृतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं, जोक्विरुद्धैतु-
क्षेपस्थापत्तिज्ञेरितत आह । उपजक्षित इति । ज्ञेपदे दुःखसाधारणत्वात्
आख्याते जोक्विरुद्धकरणक्षेपत्वं दुःखएव प्रसिद्धमित्याह । स चेति ।

कर्मांकारये उत्तमपदस्य विशेषगपदतया पूर्विपातापत्तिः, बछोसमा-
स्य न निर्जारिणे इति निविद्धरवेति सप्तमीसमासमाजम्बते । पुरुषेभ्विति ।
यद्यपि बछोसमम्बोरमेदात् सोऽपि निविद्धरव ; अन्यथा तच तच सप्तमी-
समासेनैवोपपत्तौ बछोसमासनिषेधवैयर्थ्यपत्तेः, तथापि निर्जारणस्या-
विवक्षायामयं समाप्त इति ऋजवः । वस्तुतो जातिगुणक्रियाभिः समुदाया-
देकदेशस्य पृथक् करणं निर्जारणम् । यथा नराणां क्षत्रियः शुद्धतम-
इत्यच । तचाच नास्तीति न निषेधः । तथाच समुदायसमुदायिवाचकपदयोः
समासनिषेधस्यैव तत्सूचार्थत्वाङ्ग निर्जारणप्रयोजकगुणादिविशेषवाचि-
पदसमासनिषेधोऽपीति तात्पर्यम् । एवस्य बछोसमासेऽप्यदोष इत्यवधेयम् ।

इत्यत्वमाचमतिप्रसङ्गमत आह । प्रधानमिति । न्यायमतसाधारण्यम-
पाकरोति । क्षणिकेति । एकार्थेति । अविशद्वार्थेवर्थः । घटादिभिन्नत्वस-
मानाद्विकरणौपाधिकचैतन्यशूच्यत्वं विशिष्टाभावस्तुम्भते उभयाभावादस्म-
म्भते विशेष्याभावादिति वदन्ति । वचिन्यम् । तथासति विशेष्याभावस्यैवो-
भयमतसाधारण्ये विशेषगपदवैयर्थ्यपत्तेः । यस्तु घटादिप्रसङ्गवारणार्थमेव
सम्बन्धमिति । वचिन्यम् । तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात् । अन्यथा दोषहीनत्व-
निवाकावयिति तथात्प्रसङ्गादिति ।

पक्षैवेति । उत्तमप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्यैकमत्येऽपि प्रकारान्तरमेदेन दर्श-
नमेदादिवर्थः । तदेवोपपादयति । सर्वधेति । श्रुतिमूलकावादिति । एतच
ओत्थः श्रुतिवाक्येभ्य इति नियमविध्ववृम्भेनोक्तम् । वस्तुतस्वामप्रति-
पादकप्रमाणवाक्यपरमेव श्रुतिपदम् । अन्यथा अदृष्टार्थकतापत्तेः । पूर्व-
पूर्वप्रतिपत्तौ हि उत्तरोक्तप्रतिपत्तिदारकता । सा च श्रुतिमाचज्ञित-
अवगासाध्यतायां नियमापूर्वकस्यनया भवेत । ब्रह्म इति अदृष्टार-
कताभयेन पाठिकक्रमोक्ताङ्गमपि नोचितं तस्य स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना
श्रुते मनवादभिमतसिद्धिर्भवत्येवेत्याङ्गः ।

वगु योगोनिदिध्यासनमेवेत्यनव्यय इत्यत आह । उत्तम इति । विनिगम-
केति । सिद्धभावरूपायाः पञ्चताया श्रुतिहेतुत्वे तदभावादकुमित्रभा-

वस्यं उभयच्च तुल्यत्वादिवर्थः । ननु नोक्तरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषतं
किञ्चवर्धन्तरतया, तथा शब्ददोषतया खार्यानुमाने न दोष इति यदि
ब्रूयात्, तचाह । यन्यस्येति । कमे शब्दत्वं पाठिकत्वं ननु शब्दप्रतिपाद्यत्वं,
कमप्रतिपादकाभावात् ।

ननु सिद्धसाधनान्मनानुपपत्तिरेवेत्यत आह । अवणेति । अन्यथेति ।
सिद्धाधिष्ठयेत्वर्थः । ननु सिद्धसाधनात् कथमनुभितिरिति खपक्षः
साधु समर्थित इत्यरपेत्याह । अवणेति । कपिङ्गलेति । यावत् परत्वासम्भ-
वेन कतिपयपरतया बङ्गवचनस्य प्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वं यथा, तथा
प्रक्षतेऽपौत्रर्थः । धर्मिमात्रविषयतयाऽपि सामानाधिकरण्यसम्भवइत्य-
चेराह । लाघवाचेति । अवणप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारक्ष-
नायां गौरवादिति भावः ।

ननु सिद्धसाधनादेव प्रामाणिकं गौरवं न्यायमित्यत आह । न वेति ।
अतएवेति । श्रुतस्यामनने उक्ताशास्त्रात्यापारानिर्वाहादेवेत्वर्थः । तथापीति ।
तथा च परमात्मा गिरूप्यते इत्यसङ्क्षिप्तमेवेति भावः । ननुक्ताधर्मिनिरूपव-
स्त्रैव पक्षीभूतेश्वरविषयतां विनाऽसम्भवान्नासङ्क्षिप्तिरित्यत आह । न वेति ।
तथा च धर्मेऽपि न सन्देह इति भावः । तथा चेति । कपिङ्गले यावत्-
परत्वासम्भववद्यासम्भवाभावेन चित्वपरत्वाभावादिति भावः । एतेनेति ।
उक्तरीत्या धर्मिणि धर्मे वा सन्देहाभावेनेत्वर्थः ।

ननु कथं सन्देह इत्यत आह । कुत इति । अच मात्रपदेनापदार्थां-
स्यानं सूचितम् । मूले इति कुत इति पदाभावात् योजना छाता न तु संश-
योपयादकं किञ्चिदुक्तं इति तेन सूचितमित्यन्ये । ओतव्य इति । ननु संश्य-
स्योभयच्च तुल्यतया श्रुतिवक्षेनेश्वरविषयकमेव मननं स्यान्न तु प्रामाण्यविषय-
कमतोनोक्तविरोध इति चेत् । न । प्रामाण्यसंश्ये जागरूके कुतोऽपि च
विषयसंश्यव्युदासः तद्विदानानुच्छेदादिति प्रामाण्यानुमानानुसरत्वावशं-
भावादनन्तरच्च ततएव विषयनिष्ठयात् किं पुनर्विषयनिरूपणेति भावः ।
अवणेऽपौत्रिति । ओतव्य इत्यादिश्रुतावपि प्रामाण्यसन्देहसम्भवादित्वर्थः ।

यद्यपि अुतिभेदादन्वच तग्निक्षयेऽप्यन्वच संश्योगासम्भवी, तथापि प्रवृत्ति संवादाद्यभावे आप्नोक्तत्वमेव तग्निक्षायकं, तच्चोभयचाविश्वमिति भावः ।

वस्तुतस्तु एतदस्तरसादेव प्रागुक्तं सामानाधिकरण्यविरोधं स्मारयति । तथात्वेऽप्यौति । विवद्वेद्युपतत्त्वाणं, सरूपासिद्धादेरपि इत्यम् । अतएवेति । साक्षादित्यर्थः । अर्थात्तरेति । तच्च पुरुषदोषो न हेतुदोष इति न्यायोपदेश्चरि सापराधेऽपि आत्ममनसिद्धिरप्रत्यौत्तिभेति भावः । पक्षधर्मतेति । यद्यपि पक्षधर्मतायाः खातन्त्रेण एथक्षारणत्वात् तद्विषटकत्वेऽपि न ज्ञानविषटकत्वं, तथापि यः पक्षस्तद्धर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पक्षताया अवच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य विषटकत्वमस्येवेति भावः ।

कारणमात्रस्येति । तथाच पक्षतायाः पृथक् कारणत्वपक्षे तद्विषटकतयाऽपि तदौचित्वमित्यपि अनितम् । न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न सिद्धसाधनं हेत्वाभास इति वाचम् । प्राचीनमतेऽनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तथात्वात् । एवमपि साधक्षानमादाय साधस्य तथात्वे बाधकाभावाच्चेति भावः ।

तात्पर्येति । तच्च सन्देहस्तत्रैव न्यायाभिधानस्योचितत्वादित्यर्थः । तात्पर्यसन्देहादपि धर्मसन्देहो न धर्मिणीति तच्च न्यायाभिधानमनुचितमेवेति भावः । परस्परेति । तथाच न संशयः, विवद्वप्तकारस्यैव संशयत्वादिति भावः । न चासंकोषादीश्वरपरस्वर्वमुतिवोधिततावत्यकारेण मननं मोक्षहेतुः, तच्च च विरोधप्रतिसन्धाननिवन्धनसंशयावश्यम्भावाननमस्त्विति वाचम् । अविवद्वप्तकारे संशयाभावादेवमपि तावत्यकारमनगासम्भवात् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं, दिग्गिति ।

इच्छाया इति । ननु विषयसिद्धिनिवर्त्त्य नेच्छा, किन्तु तद्वौनिवर्त्त्य । अन्यथा प्राप्तधनस्यापि तत्राप्निमज्ञानतस्तदिच्छाविच्छेदापत्तेः । एवच्च सिद्धसाधनस्येऽप्युत्पन्नसिद्धेश्यहे तदिच्छाया अनिवत्तेः पक्षता स्यादिति चेत् । अचाङ्गः । विषयसिद्धिः साक्षात्प्रेक्षानिवर्त्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरो-

सिंगुरानिवर्त्ततात् । तस्मात्तदेतोरसिङ्गलसानस्य विष्टगदारा इच्छान्त-
रोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वे तथात्मं वाच्यम् । ततः प्रकृते सिङ्गुरात्मात्रेत्वे
सिङ्गौ सत्यां तदसिङ्गत्वमसंश्यामावात् । धनादिस्थिते च तत्सम्बन्धे
स्त्रियर्थन्तानुसरणमिति ।

इच्छेति । न चैवं निरक्षरात्रुमितित्वेनेच्छायां निरक्षरात्रुमित्वापत्तिः,
इच्छतात् । न चात्रुमित्यानन्त्यं, इतीयक्षये परामर्षस्यैव विनाशात् । न च
सिङ्गोपधानमतेऽत्रुमित्यात्मकपरामर्षमादाय तदापत्तिः, सिंघाधियात्मा-
श्रादेव तथात्मात् । यसु विषयान्तरसाकारकामयौषजवस्थाङ्ग तथाऽत्रुमिति-
रिति । तच्चिन्त्यम् । भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामयौतोऽत्रुमितिसामयावदव-
च्छात् । अतश्च यरामर्षानन्तरं न परामर्षानन्तरं तदनुच्यवस्थायो वा ।
अन्यथा सिङ्गसाधनस्यक्षे तत्सामयाएव प्रतिबन्धकत्वसम्बन्धे सिङ्गेत्प्रति-
बन्धकत्वे तदभावरूपपक्षताया हेतुत्वरूप मानाभावात् ।

अतश्चेति । दूषणत्वप्रयोजकसिंघाधियाविष्टगदार्बदिक्षतादे-
वेत्यर्थः । इतीये हेतुमाह । असिङ्गौति । वलुतोक्षायमानप्रतिबन्धकत्वा-
भावादेव न हेत्वाभावत्वम् । साध्यस्य न यथा हेत्वाभासक्तयोक्षमनुमाद-
प्रकाशे । विशेषयेति । जिङ्गदर्शनादिना तप्ताश्चात् न विशेषवस्थ्यं, सिङ्ग-
साधवस्थ्यक्षेऽप्यतिप्रसङ्गोपषक्षयत्वमित्यर्थः । सिंघाधियेति । साधक-
प्रमाणपदं सिङ्गेत्परम् । तेव चन्द्रर्जितस्यक्षे परामर्षात्मकसाधकप्रमाद-
मादाय नाव्याप्तिः । सिङ्गुपहितप्रमाणपदं तदित्यन्ये । सिंघाधियात्माच-
विशेषवस्थमेव, तदुत्तरस्मरणाक्षयपरामर्षादत्रुमितौ विनश्यदवस्थसिंघा-
धियात्माक्षयतात्मात् ।

ननु सिंघाधियां तत्पुरुषौयतया तत्कालीनतया तत्पात्रौयत्वादिन-
चावस्थं विशेषयौया, अन्यथा अविकरणामन्यकालीनामन्यसाधयिङ्गपक्षी-
याक्ष सिंघाधियामादाय पक्षतात्मक्षे सिङ्गसाधनेऽप्यत्रुमित्वापत्तिः । एवम्
तादृशसिंघाधियात्माचन्द्रर्जितस्यादावप्रसिङ्गेः क्वचिं तद्विता तत्र पक्ष-
तेति चेद् ।

मैवम् । अधिकरणाया अथकाकीनाथाच्च तस्यालदा ततुर्वे विरह-
रेति तामादायातिप्रसङ्गामावात्सिङ्गकतस्याधकतस्याकामुभितिगोच-
रेच्छायाश्व विवक्षितत्वात् । तादृशाच्च घनं गर्जितस्येऽपौश्चरेच्छाया एव
प्रसिङ्गत्वात् । तादृशामुभित्यसम्बवे पक्षतामावेऽपि न क्षतिः । न चैव बाधा-
देहुभितिप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्र तादृशामुभित्यसम्बवे पक्षताविरहा-
देव तदशुत्तरेति वाचम् । बाधायनवतारदृशायामन्यदा तादृशामुभिति-
सम्बवे तद्वितपक्षतासत्त्वे तदा बाधादेव प्रतिबन्धकत्वात् ।

न तु तत्कालिकत्वेगप्यमुभितिरवश्चं विशेषज्ञीया । अन्यथाऽन्यकालिका-
मुभितिगोचरेच्छामादायातिप्रसङ्गादिति चेत् । अस्येवं, तथापि पक्षतावि-
रहेऽपि बाधादेव तचोपजीवत्वात् । अन्यथाऽमुभित्यसम्बवे तद्वितपक्ष-
ताया अप्यावश्यकत्वात् । पक्षताविरहादेवामुभित्यभावेऽन्योन्यामवात् ।
यतेन सिद्धाधियिषा न सिद्धिवप्नकारिकेच्छा प्रकृते तदभावात्, नापि
सिद्धिविषयेच्छामाच्चं प्रत्यक्षेष्व जानीयामितीच्छायामपि तदापत्तेः, नाप्य-
मुभित्यसम्बवकारिकेच्छा एकचिङ्गावगते किङ्गान्तरेणामुभित्यायां तदनापत्ते-
रित्याद्यपात्तम् । निवक्षामुभितिगोचरेच्छायाश्व विवक्षितत्वात् । अधिक-
मनुमानप्रकाशे विपक्षितम् ।

सत्वसति वेति । समीचीनेऽसमीचीने वेत्यर्थः । सतीति शेषः । तथाच
भमप्रमासाधारणसिद्धिमाच्च स्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति यत्र तिष्ठा-
धियिषा अभावस्त्र नालोति भावः । यत्तु सत्वपदं सरूपार्थकमिति
सरूपतौलर्थः—इति । तप्त, वाशव्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः ।

तस्येति । यद्यपि न्यायो न किङ्गपरामर्शात्मा किञ्चु पक्षावयववाच्चं,
तथापि तत्रापि तज्जेतुत्वे मानामावात् परामर्शपरत्वाभिप्रायेष्व दूषितमिति
मन्तव्यम् । तदिति । तत्पूर्वकारित्यासम्भवादित्यर्थः । तस्यैवासत्त्वेनेति
भावः । अत एवेति । अभिचारादेवत्यर्थः ।

परामर्शादिगा तप्ताश्वादित्यज्ञ शङ्कते । अथेति । उक्तवाधकादेव संश-
यस्याच्च न विशेषज्ञत्वं किञ्चनूपतत्त्वात्ममिति दोषे सत्त्वेषाह । मितितेति ।

न तु प्रत्येकाभावद्यं योग्यता तत्र प्रत्येकसम्बे नास्तीत्वत आह । प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावद्यमित्यर्थः । साधकमागाभावमात्रस्य तथात्वे भाव-भाविति भावः । अन्यथा पक्षताविरहादेवानुमितिप्रतिबन्धे वास्तोहेत्वाभाव-सोन स्थादित्यपि बोद्धयम् । केवलेति । साधाभावसाधकस्य वास्तवमित्यमित्यप्रायेदम् । यस्यपि पक्षनिष्ठात्वन्ताभावप्रतियोगित्यपाहकमागाविषयत्वं वास्तवाभावद्यति विवक्षिते तत्र नाप्रसिद्धिः, तथापि भाववर्णव तात्पर्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमन्यचेति ।

संश्लयवच्छासाऽपि न तावत्त्वाभास्याधिनीति मतान्तरमाह । यहेति । तथा च निवर्त्यत्वेन संश्लयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः । य इति । तथात्र प्रबोधनार्थं संश्लयवौजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । न तु तदिना मनगासम्भव-एवेति तात्पर्यम् । प्रयोजकत्वमिति । शब्दात्मकविप्रतिपत्तौ विवक्षय हेतुत्वाभावादिति भावः । यस्याभविवक्षा, तामवान्तरविप्रतिपत्तिमाह । साक्षादिति । अक्षोक्तिकपरमाणवादावतिप्रसक्षियत्विरेके च वास्त इत्यत उक्तं, साक्षात्कारकारणेति । संयोगाद्यन्तमप्रत्यासुस्तिजन्यसाक्षात्कार-कारणेत्यर्थः । न च तन्मते व्यावस्थाप्रसिद्धिः । पक्षे उपरज्ञकस्यापि दागाव् । अतएव साक्षात्कारत्वपर्यन्तमपि तत्त्वातिले वैयर्थ्यमपि नेति ध्येयम् ।

न च गर्भवर्तिनवे अभिचारादिदमुक्तमिति वाचम् । तन्मते प्रमाविषयत्वस्याप्यभावात् । भावे वाऽवश्यमिक्तियसम्भिक्षुष्टुर्लं, प्रमाणान्तरात्मह-सम्भवात् । योग्यतापरत्वे वा सम्भिकर्षत्वेऽपि तथेति भावः । विधिविषेधकोटिप्रसिद्धिरमिधेयत्वघटत्वयोः सुखमेति । ननु घटसाक्षात्कारकारण-घटक्षक्षुःसंयोगरूपसम्भिकर्षाश्यत्वं चक्षुष्यपि न च तस्मैक्तिकत्वमित्यत-आह । इक्तियस्येति । यद्यपि संयोगस्य द्विष्टत्वादिदमयुक्तं, तथापि नेक्रियविश्लिष्टसम्भिकर्षाश्यत्वमिक्तियस्यांश्च आत्माश्यात्, किन्तु तदुपर-क्षितव्यसम्भिकर्षाश्यत्वम् । तदिदमुक्तं, किन्तु प्रतियोगित्यमिति । तत्र तत्प्रतियोगिकसम्भिकर्षाश्यत्वेऽपि तस्योपजक्षात्ममित्यर्थः । यज वेति । एतत्र यथाकुते, साक्षात्कारविवक्षायान्तु तावच्छाचविषयत्वमेवाल्पं छातं स्प-

दक्षारण्यादिगर्भस्तेनेति तथैव सिद्धान्तमाह । किन्त्वति । न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्रेण व्याप्यव्यापकाभेदात् कथं व्याप्यव्यापकतामह इति वाचम् । उपाधिभेदेन भेदात् । तादृशानुभितिविषयत्वं सर्वेषाभिति सिद्धिसाधनं, अतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारेति । ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थागादाह, चरमजन्यपदम् । औक्तिक प्रत्यासन्ति व्यजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थागादाह, पूर्वप्रतीकम् । तच्चाजन्यपदमीश्वरसानजन्यतया जगतोऽप्रसिद्धिवारणार्थम् । खविषयकपदव्यावृत्तिस्तु मूलश्वर । स्वप्रदेन च यत्र यः साक्षात्कारस्यैनाभिमतः, सर्वतत्र याह्वाः । खविकल्पकपदव्ययपि प्रकृतेऽकिञ्चिलरं ज्ञानप्रदेनैव सङ्गतेः, तथापि उपरज्ञकस्यापि दानादखण्डाभावस्य च न अर्थत्वम् ।

केचित्तु औक्तिकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रकृतेऽभिमतत्वेन^१ विशिष्टोपादानम् । अन्यथा विशिष्टप्रत्यक्षस्य खविषयकनिर्विकल्पकजन्यस्य तच्चासंयहापत्तेः । न चैवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाव्याप्तिः जन्यखविषयकविकल्पकत्वेन जनकत्वाभावस्य विवक्षितत्वादत्र जन्यादिपदमप्रसिद्धिवारकमित्याङ्गः । तच्चन्यम् । अत्र यद्यपीत्यग्रिमयश्चविरोधात् । तथा सति खविकल्पकविषयतयाऽपि सामज्ञस्ये तदनुत्यानप्रसङ्गः । यद्यपि तन्मते योगजादीनामप्रसिद्धतया तदजन्यत्वस्यापि तथात्मात्तदुपरक्षबुद्धेश्यभावादुपरज्ञकत्वेनापि तदुपादानमसङ्गतं, तथापि असत् खातिरूपातदुपरक्षबुद्धिरस्यैव इति नोक्तदोष इत्येके । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासन्ति-जन्यसाक्षात्कारविषयत्वमनेनोपलक्षितमित्यन्ये ।

विकल्प इति । धारावाहिक इत्यर्थः । प्राथमिकसविकल्पकस्याजनकत्वात् निर्विकल्पक इत्युपलक्षणं, प्राथमिकसविकल्पक इत्यपि ब्रृश्वम् । प्रयत्नेति । यत्कारणात्मविशेषगुणाविच्छादेषौ तयोर्निरुपाधिविषयौ सुखदुःखे तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं औक्तिकमानसप्रत्यक्षाविषये वर्तते न वैत्यर्थः । न च मानसेति अर्थं, मानसप्रत्यक्षप्रदेन मनःप्रयोज्यातिविशेषाश्चयस्योक्तत्वात् तस्य अर्थत्वाभावादखण्डाभावे वा न वैत्यर्थम् ।

जौक्षिकप्रदशाप्रतिद्विवारशार्थम् । अच प्रयत्नकारत्वं गुणर्दूशरक्षागार्दिल-
मिद्विषिविषयोविशिष्टप्रत्यक्षं तत्त्वारशात्मविशेषमुखत्वं तादृशनिर्विकल्पके
वर्त्ततश्व इति चिद्विषाधनमत आह, प्रथमात्मविशेषप्रदम् । आत्मविशेषस्य
संसार्यात्मनोगुणात्मकः । ज्ञानमादाय पूर्वोक्तसिद्धिसाधनतादवस्थाप्राप्ता ।
प्रयत्नकारत्वेति । प्रयत्नकारशात्वारयोत्तर्यः । तेन न दोषतादवस्थगम् ।

न तु साक्षात्कर्त्तव्यं यदि अक्षेत्रदा इच्छादेवयोरप्युपयेच्छादेवदाशा
जनकत्वमित्यसम्भवः । तज्जातीयस्य चेत्तदा ज्ञानेऽप्यतिप्रसङ्गः उपादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षात्कर्त्तव्यत्वे तु त्वादिति चेत् । न । फलेच्छायाः स्वरूपसत्त्वाः
साक्षात्तदेव प्रयत्नहेतुत्वेन अक्षिपक्षस्यैव द्वोदक्षमत्वात् । विजातीयव्यापा-
रकर्त्तव्यज्ञातीयस्यैव वा साक्षात्कर्त्तव्यत्वेन विवक्षितत्वादित्वाङ्गः ।

तच्चिग्रथ्यम् । फलेच्छायाः प्रयत्नजनकत्वाभ्युपगमेऽपि साक्षात्कर्त्तव्ये
मानाभावात् । चिकीर्षादिसत्त्वे तां दिग्ना तदुत्पत्तौ विज्ञानाभावात् ।
चिकीर्षापादानप्रत्यक्षाभ्यां सह यगपदनवस्थागात् । ज्ञानात्ममात्रस्यायि-
त्वात् । चिकीर्षाद्वारेणैव उपपत्तौ समृद्धाजनकत्वपने प्रमाणाभावात् ।
भावे वा तद्विषयत्वे न प्रयत्नजनकत्वं गौरवाभानाभावात् । अन्यथा उपा-
दानप्रत्यक्षेऽपि उपग्रीतविशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवान्निर्विकल्पकमादाय
दोषापत्तेः । फलेच्छां विनोपायचिकीर्षाविरहात्मदेतुत्वस्यावश्यकत्वात् ।

वस्तुतस्तु न तस्याः प्रयत्नं प्रति जनकत्वं किन्तवच्छेदकत्वमित्यक्षमस्मा-
मिरन्यथात्मातिवादे । विजातीयेवाद्यप्युक्तम् । साक्षात्कर्त्तव्येनैव विजा-
तीयव्यापारकं यदुपादानप्रत्यक्षं तज्जातीयं ज्ञानमादायोक्तसिद्धिसाधन-
तादवस्थात् । न च विजातीयव्यापारकत्वमेव इति वाच्यम् । ज्ञानादैनामवृष्टदाशा
कार्यमात्रहेतुत्वाभ्युपगमेनेच्छाया विजातीयव्यापारकप्रयत्नजनकज्ञातीयत्वात् ।
किञ्च द्वेषस्य प्रयत्नकारशात्वे मानाभावः । यथा चैतत्तथा प्रपञ्चितमनुमानप्र-
काशे । मूले त्वयेतनं प्राचीनमतमनुपादेयम् । चिन्तामणिस्त्रिरसोऽप्येमेव ।

यज्ञोक्तं निष्पत्तिपदं सोपाधीच्छाविषयकामिनीविशिष्टज्ञानकारशात्म-

विशेषगुणत्वस्योक्ते सत्त्वेन सिद्धसाधनदारकमेव, अग्निमात्मविशेषगुण-पदयोः कामिनीरूपात्ममनोयोगादिवित्तित्वेन सिद्धसाधनदारये तात्पर्यमिति । तदपि चिन्त्यम् । निदिध्यासनजन्यभावनातत्त्वसाक्षात्कारद्वारा इक्षा गिरपधिविषयदुःखाभावरूपमोक्षहेतुरिति तामादाय सिद्धसाधन-तादवस्थात् । न च निदिध्यासनजन्यमदृष्टमेव, दृष्टेनैवोपपत्तेः । न च तत्त्वान्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः, ससमानविषयकसंखारत्वेनैव हेतुत्वे तथात्मात् । अत्र चात्मविषयकभावनात्मैव हेतुत्वात् । तत्त्वसाक्षात्कारस्य विश्वविषय-कत्वाच । अन्यथा संखारभ्यंसे का गतिः । अतएव मूले वक्ष्यति अतौ-क्रियार्थदर्शनाभ्युपायोभावनेत्वभ्युपगमेऽपि नासौ सत्यमेव साक्षात्कार-सुत्पादयतीति अदृश्यत् तस्यापि प्रत्यासन्तित्वे विरोधाभावः ।

अस्तु वा तथा । तथापि देवप्रतिमादिदर्शनत्वेनैव खर्गहेतुत्वश्रुतेत्तद्विर्ब-क्षयकस्यापि तथात्माविशेषात्मादाय सिद्धसाधनम् । सुखदुःखकारणात्मविशेषगुणत्वमीश्वरज्ञानादावपि इति तदादाय सिद्धसाधनम् । न अग्निमात्मपदमपि संसारिप्रतया आख्यातं, तत्परत्वेऽपि पूर्वदेवानु-द्वारात् । जीवनयोनियत्वमादाय सिद्धसाधनतादवस्थाच । न च तस्य न सुखदुःखजनकत्वं किन्तु जनकजनकतेति वाच्यम् । अन्यथात्प्रतिरेकाभ्यां तद्वेतुत्वात् । अन्यथा प्राणादेरपि तथात्वे तद्वेतुत्वं न स्यात् । एतेन प्रयत्ने-त्वादिना विषयान्तेन सुखदुःखयोरेव विवक्षितत्वात् सुखदुःखान्यतरकार-गात्मविशेषगुणत्वे तात्पर्यमित्यपाल्मम् ।

अत्र ब्रूमः । सुखदुःखान्यतरकारणात्मविशेषगुणत्वं जौकिकमानसप्रत्य-क्षविषयज्ञातीयभिन्ने वर्तते न वेति विवक्षितम् । साजात्यस्य गुणत्वसाक्षा-दायज्ञात्या । धर्माधर्मभियसाधारणार्थसुभयगर्भत्वम् । यथाश्रुतेऽपि सुख-दुःखयोरनुगमे तदेव बीजम् । प्रत्येकगर्भतया प्रत्येकं विप्रतिपत्तिहृदयमेव वा विवक्षितम् । एवच्छेश्वरज्ञानादिकं निर्दिकल्पकं जीवनयोनियत्वादाय सिद्धसाधनवकाशः । सर्वेषां तत्त्वातीयत्वात् । धर्माधर्मौ तु न तथा । न चैवं विशेषपदवैयर्थ्यं, संयोगमात्रस्यैव तादृशप्रत्यक्षाविषयतया-

इत्तमगोयोगमादाय सिद्धसाधनापत्तेः । कामिनीरूपवृत्तिवेन सिद्ध-
साधनवारणायात्मपदम् । भावनावृत्तिवेन तदारणाय कारणान्तम् । यदि-
च निदिध्यासनजन्यभावना कायथूहादिहारा सुखादिकारणं, तदा तद-
न्यत्वमपि सुखदुःखविशेषणम् । न च लौकिकत्वं योगजर्धमाद्यजन्यत्वगम्भं
तच्च तन्मतेऽप्रसिद्धं, साध्ये उपरज्ञकस्याप्यदानाद्यर्थत्वस्त्वेति वाच्यम् । संयो-
गाद्यन्यतमप्रव्याप्तिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अखण्डाभावे साध्ये चावै-
यर्थादिति ।

वस्तुतः पूर्वोपरितोषादाह । यहेति । प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति
लौकिकत्वं विशेषणम् । परमते चोपरज्ञकमेतद्वाध्यम् । सुखत्वादिकमादाय
सिद्धसाधनवारणायाविषयान्तम् । गुरुत्वादिना सिद्धसाधनवारणायात्म-
पदम् । गुणपदं स्पष्टार्थम् । साक्षात्पदश्चावर्त्तमाह । भावनात्वत्तिविति ।
नन्दिदं बाधितं, धर्मत्वाधर्मत्वयोः परस्पराव्याप्त्यत्वाददृश्यत्वस्य च जाति-
त्वाभावादित्यत आह । अदृश्यत्वस्त्वेति । यतश्वादृश्यत्वं च जातिरत्नव-
तद्याप्यजात्वव्याप्तया धर्माधर्मत्वे साक्षात्प्राप्ये इति भावः ।

समानेति । अत्र विधिकोटिनैयायिकानां, नेति लौकानाम् । यद्यपि
तादृशजातिर्दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणेतावत्तैव दुःखानवच्छेदक-
शरीरविद्वाविष्टसिद्धिस्तथापि चैतत्वादेत्तादृशजातेः पक्षीकरणे बाधात्
अन्यस्यास्थाप्रतिक्रियेति पक्षविकल्पभिया तादृशजातित्वं पक्षीकृतम् ।
दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्तित्वं दुःखावच्छेदकत्वानधिकरणाधि-
करणवृत्तित्वं विवक्षितम् । एवम्ब सत्तावृत्तिवेन सिद्धसाधनवारणार्थमाह ।
अदृश्यन्तम् । अनेकावृत्तिजातित्वमप्रसिद्धं इति समानकालीनपदम् ।
तदर्थस्य समानकालोत्पत्तिकत्वम् । एवस्थात्वमनस्वादिवृत्तिवेन सिद्धसा-
धनवारणार्थं शरीरवृत्तिं इति ।

केचित्तु कारणविशेषप्रयोग्यशब्दवृत्तिजातेस्तथात्वेन सिद्धसाधनवारणाय
शरीरवृत्तिपदमित्याङ्गः । यद्यपि ज्यातिपदं व्यर्थं । न चैहिकसुखमात्रावच्छे-
दकशरीरवृत्तिधर्ममादायार्थान्तरवारणाय तदिति वाच्यम् । ऐहिकशरी-

तस्य दुःखावच्छेदकत्वनियमादाधेनासिद्धेः । अन्यथा जातिपददानेऽप्यप्रती-
कारादिति । यदि च दुःखावच्छेदकत्वं तत्त्वरूपयोग्यत्वं, तदा तु त्वम् ।
एवस्य समानकालीनपदमपि अर्थम् । तथापि पक्षे उपरज्ञकस्यापि दाना-
जातिपदमप्रसिद्धिवारकतया तदपि सार्थकमिति । वल्लुत्तु यतच्छरीर-
भाविष्टाद्यन्यतमत्वादिकमादायार्थान्तरवारणाय जातिपदम् । तस्य दुःखा-
वच्छेदकस्तरूपयोग्यतानधिकरणघटाद्यधिकरणावादिति । विधिनिषेध-
प्रसिद्धिस्य शब्दत्वादौ चेति बोधम् ।

सुखेति । सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तत्वमुभयथा सुखदुःखो-
भयजनकत्वविशेषज्ञाभावात् मदीयत्वविशेषज्ञाभावाच । तत्त्वान्यनिवन्धन-
मन्यत्र प्रसिद्धं, आद्यनिवन्धनस्य पक्षधर्मर्तावलात्यक्षे सिद्धतौति भावः ।
साधने त्विति । साधनत्वे त्वित्वर्थः । तत्रैवाये विप्रतिपत्तिदर्शनात् । धर्मि-
णस्तु दण्डादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात् । साधनत्वस्य न तथा,
तस्य प्रागभावगर्भतया प्रभेयत्वादिगाऽपि यहे प्रागभावविषयत्वनिय-
मादिति । प्रागभावविषयप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साथे सिद्धसाधनं,
कार्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूहालम्बनविषयान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वादिति न च त्वयम् । प्रागभावत्वप्रतियोगित्वाभ्यां तादृश-
प्रतीतिविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रतियोगित्वप्रागभावान्येति तादृश-
प्रतीतिविषयविशेषणम् । प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावान्येत्वर्थः ।

केचित्सु सामान्यत्वेन विशेषोऽपि वारित इति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्याङ्गः ।
न च कार्यान्योन्याभावमादाय सिद्धसाधनं तस्य कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तया कार्यत्वस्य च प्रागभावप्रतियोगित्वरूपतया तादृशप्रतीतिविषयत्वा-
दिति वाच्यम् । अनेन हि रूपेणाभावयहे प्रतियोगितावच्छेदकयहृत्वां,
न त्वन्यथापौति प्रकारान्तरेण तद्यहे प्रागभावाविषयप्रतीतिविषय-
त्वात् । अतएव अंसस्य अन्याभावतया अन्यत्वस्य प्रागभावगर्भतया
विषयित्वोगित्वेन सिद्धसाधनमपाप्तम् । अंसस्य प्रकारान्तरेण तादृशबुद्धि-
विषयत्वात् । अंसस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वेऽपि कार्यस्य तदप्रतियोगि-

स्यात् । तदिद्दमुक्तं, प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगीति । तथाच बाधात्र अंतरं प्रागभावत्वादिप्रतियोगित्वार्थात्तरमिति बाधस्तोरत्वाय पक्षविशेषवं मिति मन्त्रम् ।

ननु प्रागभावत्वादेरिव प्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि न प्रतियोगि कार्यं किन्त्वाभ्यः । तथाच तमादाय सिद्धसाधनानवकाशात्तदन्तरं विशेषवं मयुक्तम् । न हि प्रतियोगित्वं सम्बन्धितमाचं विवक्षितं, तथा सति परम्परासम्बन्धेन प्रागभावत्वादेरपि तथात्वात्तदन्तरमपि साध्यविशेषवं स्यात् । पक्षविशेषवं चासिद्धं स्यात् । तथाच स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽन्यः । स च तत्र नात्ति । किञ्च कारणतया समं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽन्यः प्रागभावादिना च समं कार्यस्यान्यः स इति प्रब्दमात्रसाम्यादनुमाणप्रदृष्टिः । न च स्वरूपसम्बन्धस्यैवानुगमः इति वाच्यम् । तस्य परम्परासम्बन्धसाधारणेनोक्तदोषाग्निष्ठत्वेः । न च तत्र परम्परासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् सम्बन्धात्तरमन्तरेण इत्यादिरूपं तत्र तत्त्वेति वाच्यम् । तस्य संयोगसमवायौ विनेत्र्यात् । अन्यथा परम्परासम्बन्धस्य सर्वत्र सत्त्वादसम्भवापत्तेरिति चेत् ।

न । साक्षात् सम्बन्धितस्य विवक्षितस्यात् । न च कारणतया समं कार्यकारणादारकेव सम्बन्धस्या च बाध इति वाच्यम् । घटाभाव इत्वेव घटकारणतेवत्रापि साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवात् । एवम् यद्यपि कारणताभिन्नं तादृशं प्रागभावर्गम् पूर्ववर्त्तित्वादिकं नानाधर्ममादायार्थान्तरं सिद्धसाधनं वा भवत्वेव, तथापि तत्तदन्तरेनापि तादृशप्रतीतिविषयो विशेषणौय इति युक्तसुत्पश्यामः ।

कार्यप्रतियोगित्वमिति । यद्यपि पूर्वेण कार्यस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारणतायात्तथापि साक्षात् सम्बन्धितमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं तत्त्वोभयनिरूपितत्वसुभयत्र तुल्यमित्वविरोध इति भावः । अतएव प्रागभावादिवृक्तिवेन नार्थात्तरशङ्का, कार्यसाक्षात् सम्बन्धितस्य तत्र बाधात् । अन्यत्र पूर्ववत् । इयोरपौति । ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वमादाय प्रतिद्विसम्बन्धेऽपि द्वितीयायामसम्भवः । न हि प्रागभावत्वस्य प्रगभावत्वे दृतिः

रपि तु प्रागभावश्व, स च न प्रागभावान्य इति चेत् । प्रागभावश्वपदेन प्रागभावश्वस्य विवक्षितत्वात् । तस्य च तादृशबुद्धिविषये प्रागभावत्वे वृत्तेः । तत्प्रतियोगित्वाच्चेत्येके । प्रागभावश्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रमेयत्वादिर्विवक्षित इत्यन्ये ।

यसु व्यासज्यप्रतियोगिकाभावाच्चयणे प्रतियोगित्वप्रागभावान्यः केवलः प्रागभावोऽपीति तद्वक्तित्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति । तस्मुच्छम् । प्रागभावमादाय विज्ञप्ताधनस्यैवमपरिहारात् । तथा च तदन्यत्वविशेषणं व्यर्थमापद्येत । वस्तुतस्तु कार्यपदं तद्विशेषपटादिपरम् । तथाच तत्प्रागभावत्वागभावप्रतियोगित्वान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयपटादिप्रागभाव-वृत्तित्वादिना प्रागभावत्वे प्रसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ।

कार्येति । अनन्यथासिद्धकार्यपूर्ववक्तिनीत्यर्थः । विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वे ऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः । एवं ब्रह्मैव कारणं एकज्ञातीयं प्रधानं वेत्यच्च संशयमाह । यदेति । तज्जातीयोत्पत्तिप्राकृद्धयत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेत्यच्च व्यापकौभूताधिकरणालेऽवच्छेदकं विशेषणीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकं नित्यत्वादिति निषेधकोटिः परेषां, वाधकोटिरस्माकम्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोदखादेरपि तादृशत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम् । यद्यपि व्यापकनित्यत्वे अप्याकाशवदत्वन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मादेरविवरङ्गं, तथापि तद्वक्तित्वाभ्युपगमात्मव्युत सकलादेश्वकालवृत्तित्वादिदमध्यवसेयम् ।

विशिष्टे लिति । विप्रतिपत्तिरिति शेषः । एवं प्रागपि बोध्यम् । अविशिष्टप्रवेकप्रसिद्धिदशायामेवैतदभिमतमिति प्रसिद्धिरिति भावः । तदिति । तत्प्राधनत्वेन यागादिदृश्युरभाव इत्यर्थः । प्रमाणपदं हीति । तथाचाप्रमाणत्वादिति मूलोक्तस्य बड्डौहितयुख्यान्यां प्रमितिशून्यत्वात् तत्करणेन्द्रियादिशून्यत्वात् सत्समवायिभित्वादित्य तात्पर्यम् । तदिति । तस्य साधनत्वसाधनेऽपीत्यर्थः । तदिति । कारणत्वासिद्धावित्यर्थः । प्रत्यक्षेण तद्यग्रहस्य निषिद्धत्वादिति भावः ।

न प्रथमः पद्म इति । न प्रथमकस्य इति सामानाधिकरणे प्रथम-कस्य स्तुत्य हेतुमावकृपतया तद्भावरूपस्य साध्यस्य हेतुरक्षीति पर्यव-साने यतो हेतुरक्षीत्य याधाविशेषेष हेतुत्वामुपपत्तिः स्थाव् । यदि च न प्रथमः कस्य इत्यस्य हेतुमावकस्यो न प्रामाणिक इत्यर्थः, तथापि यतो-हेतुरक्षीति अधिकरणम् । तथाच हेतुमावकस्यो न प्रामाणिकः असत्-स्त्वातिविषयत्वादित्य नोक्तदोष इति तदर्थपरतया आस्तातमिति मन्त्रम् । यद्यपि पद्मादेरप्रसिद्धौ नोक्तानुमानमपि सम्भवति, तथापि तमतेनैव तत्पद्माभावसाधनमुपन्यस्तमिति मन्त्रम् । यदा एतदस्तुरसादेव आधावमालम्बते । तथाहीति ।

यसु यतः सापेक्षत्वादिति पद्मोदयमसंज्ञमिति कुरुष्टिवास्ताव-मिति । तत्र, यतो हेतुरक्षीति हेतुहेतुत्वेन सापेक्षत्वादित्यस्य सङ्कृत-त्वाव् । सङ्कृतवेनाह । तथापीति । एतावत्मात्रं प्रागभावसाधारणमतः प्रत्यक्षं विशिगद्धि । एतस्मादिति । तत्प्रकामाह । अतर्वेति । उक्त-प्रत्यक्षस्य तत्त्वाम्भवादेवेर्थः । प्रत्यक्षपरतायां प्रागभावे कादाचित्वत्वस्य अभिचारेऽप्यदोषः । किञ्चत्वेनाप्यये तदभिधानात् । तदभिप्रायेणाह । प्रागिति । प्रकाशन्तरेण प्रागभावव्याहृतं प्रत्यक्षमाह । अपि चेति । अन-व्यथाचिद्भनियतपूर्वस्त्वित्यर्थः । नियमानन्दयसिद्धोरित्य त्वमाधिमाह । प्रत्यक्षे चेति । ननु परं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानहमेव, अनुमानच्छायवैव तत्र तस्य गमकत्वाक्षीकारात् । किञ्च कादाचित्तक्षमसुंपन्यस्तमलभक्तमेवैव स्थादित्यत आह । यदा प्रत्यक्षेति ।

नन्दुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया, स्ततन्त्रस्तैव समर्थत्वात् । अप्रामाण्ये सहकारित्यमपि न स्थाव्, किञ्चेवं प्रत्यक्षानुमित्वादेः कङ्करापतिरित्याशयेनाह । यदेति । स्वर्यस्यन्दात्मकक्षयेन समं घटादेः समन्व्यान्तराभावादाह । खरूपेति । ननु यथाश्रुतं कादाचित्क्षत्वं प्रागभावे अभिचारि, प्रागत्त्वविशेषितस्त्र अर्थविशेषत्वग्रस्तमित्यरचैराह । यदेति । नन्देवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरक्षु अधिकस्य अर्थत्वादिति चेव । न । इष्टत्वाव् ।

उत्पत्तिपदेनोत्पत्तिरूपत्वस्य विवक्तित्वात्तथाचायसमयसम्बन्धस्य हेतुत्पत्तिरूपसानन्म् । यदा उत्पत्तिगर्भं उत्पत्तिघटकः किञ्चित्तमय चायसमयस्तुत्पत्तिरूपस्य इत्यर्थः । तच्चैव पर्यवसानं विसर्गशून्यपाठादिव्याङ्गः ।

यद्यप्यचापि खरूपस्यैव तत्सम्बन्धे तच्च पूर्वदुत्पत्तिमत्तेन चोत्पत्तेनिविमयश्चविरोधः, तथापि खरूपातिरिक्तसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं तच्च चात्माचयादनवस्थानाच नोत्पत्तिमत्तमिति भवाभ्युपगमानुसारेणेदम् । असाधारणं स्यादिति । अगमकं स्यादित्यर्थः । ननु तद्वच्छात्मकं प्रधानात्मकं वा अतीक्षियं नास्मदादीनां शक्यज्ञानमिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्ततमाह । न वेति । अभिज्ञत्वेति । हेतोरभिज्ञत्वेऽभिज्ञातीयत्वे चेत्यर्थः । हेतोरिति पाठेऽपर्याधः सरवेति धेयम् । किञ्चिदिति । अन्यथासिङ्गकिञ्चित्पदार्थावधिंकोस्तरत्वात्यकालसम्बन्धित्वाभाव इत्यर्थः । न वेति । परसिङ्गमापादकं भवति, न च कारणत्वपर्यवसन्नप्रतियोगिनक्षमते प्रसिङ्गित्वर्थः । समते प्रत्यक्षेणैव तत्प्रसिङ्गेत्वात्तदादिति भावः । अतएव तमतेनैवोत्तरमाह । तस्येति । तुशब्द इति । परस्पराङ्गाङ्गभावस्य तुशब्दार्थत्वादिति भावः । पक्षाद्यहत्याति । निवत्वाजीकत्वान्यतस्तपक्षाद्यर्थः ।

नन्दस्मन्मते निवत्वपक्षाद्यव पर्यवस्थाति न त्वजीकत्वमसत्ख्यात्वगम्भुपगमे लांब्यवहारिकस्यापि तस्य तच्चानभ्युपगमादित्यवपेताह । यदेति । एतदुत्तरकावेति । एतच्च पक्षविशेषश्चुत्तरकालोत्पत्तिकघटांशे चापादकासिङ्गिवारणाय । पूर्वकालीनघटेऽप्तः किञ्चसाधनवारणायायमिति । पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः । एतत्कालवृत्तिसर्वपक्षस्ये चापादके अर्थविशेषता स्थात्, पक्षीयविचारवारणायोगादतोविशिष्य पक्षयति । घट इति । उत्तरकालोत्पत्तित्वात्यभिचारादाह । चत्वान्म् । तद्घटसमस्तमयोत्पत्तिकपटादौ अभिचारादाह । एतत्पूर्वकालेति । अव्यवहितपूर्वकालेत्यर्थः । तथा च चिह्नतरपूर्वकालोत्प्रवृद्धान्तः । अन्यथा वथाश्रुतस्याप्रसिङ्गातदसिङ्गित्ववधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षणाद्वृत्तान्तासिङ्गिरे-

वेदत आह प्रथमसुत्पत्तिपदम् । चरमसुत्पत्तिपदं चिन्त्यम् ।

केचित्तु उपतिष्ठेन संयोगस्य, काणास्य काणाशृत्तित्वात् तत्र अभिचार-
वारण्याय तदुपादानम् । न चैवं प्रागुत्पत्तिगुणादौ अभिचारः, आपादके
त्वात्स्यापि विवक्षितत्वादित्वाङ्गः । वस्तुतस्तु न च अत्यासेन एतत्पूर्वकाणो-
त्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वामावो विवक्षितः । तथाच नायवहितत्वविवक्षा,
न वा अखण्डाभावे वैयर्थ्यशङ्का, न वा निवास्य दृश्यान्तत्वे तदस्तिद्धिरिति ।
यद्यमिति पूर्वकाणोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारण्याय पञ्चविशेषणम् । घटो-
यदोति । घटवहितकाणानधिकरण्यात्म घटायवहितकाणाधिकरण्यात्म
पर्यवस्थति । अतु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्या-
दिति घटवहितकाणानधिकरण्यात्म यथाश्रुतमेवाभिमवमिति । तत्र,
अन्यथासिद्धत्वस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा दण्डरूपादि-
कमादाय दोषतादवस्थापत्तेः । तस्मादुभयथाऽप्यदोष इति । रासमा-
स्त्रुतत्वसामानाधिकरण्याद्विपर्ययानुमाने कारणात्म न सिद्धोदिति आप्य-
त्वपर्यन्तम् । न चान्यथासिद्धत्वेनैव तदारणमिति वाच्यम् । रासमा-
देरपि तथात्वात् । अन्यथा कारणताणक्षये नियमाशेषापादानमनर्थकं
स्यात् । तत्र च तस्याविवक्षितत्वे प्रक्षतेऽपि तथाऽस्त्विति । प्रतियोगी
चारवत्स्याद्युपनीत इति सर्वाच्यम् । घटवहितकाणात्म घटानधिकरण-
काणाशृत्तित्वमापाद्यम् । अन्येति, अन्यकाणोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारण्याय
पञ्चविशेषणम् । उत्तरकाणोत्पत्तिको दृश्यान्तः । सकलेति । यत्तच
पञ्चविशेषणं निवालेनेष्टापत्तिवारण्याय । अलौकिकेन तदारणायायमिति ।
प्रामाणिक इत्यर्थः ।

किञ्चित्काणाशृत्तिर्न स्यादित्वेव छते अमादौ अभिचार इत्यत आह ।
किञ्चिदिति । प्राक्काणाशृत्तित्वे सतीत्वर्थः । तेन न प्रागभावे अभिचारः ।
यद्यपि सत्यन्तमेव समर्थमिति अर्थविशेष्यत्वं, तथाप्यखण्डाभाव अपास्य-
इति अधेयम् । तेनेति विशिष्टाभावः, उभयथा सकलकाणाशृत्तितया सकल-
काणाशृत्तितया च, तस्यास्य पञ्चविशेषणमहिन्नाऽभावे द्वितीयस्य पर्यव-

सानम् । तत्त्वानिष्टमिति सापेक्षत्वसिद्धिरिति भावः ।

एतावदिति, पूर्वापरकालमात्रवृत्तिवृष्टिर्थांश्चे सिद्धसाधनवारणाय पञ्चविशेषणम् । एतावत्त्वालालृत्तौ पूर्वकालोत्पन्ने अभिचारादाह, सत्त्वन्तम् । एतावत्यदं कालविशेषणमात्रासिद्धिवारकम् । एतत्त्वालौनोत्पन्ने वृष्टादौ सत्त्वन्तमात्रं अभिचारीत्वत आह । एतत्त्वालालव्यवहितेत्वादि । गनूत्तरकालोत्पत्तिकर्त्तव्य दृष्टान्तः, अन्यत्रापादकवैकल्यात्, तत्र चैतत्पूर्वकालवृत्तिनिव्यदिगादिसापेक्षत्वादापादकवैकल्यमित्यत आह । अव्यवहितेति । नन्द्यत्वासेनैतत्त्वालालव्यवहितपूर्वकालालृत्तौत्वर्थः । नियन्तु अवहितेऽपि वर्त्तते इत्यदोष इति वदन्ति ।

तत्त्वुच्छम् । उत्तरकालोत्पन्नचरमकारणमादाय दोषतादवस्थापत्तेः । वयन्तु, पूर्वकाललृत्तिपदं पूर्वकालोत्पत्तिकर्त्तव्यमिति न नित्यमादाय दृष्टान्तासिद्धिः । न च ताटशाटशादिसापेक्षत्वादोषतादवस्थाम्, उत्तरकालोत्पन्नालृत्तसापेक्षस्य दृष्टान्तस्ये तथाप्यविरोधात् । अव्यवहितपदेनैव तदारणादा । यदव्यवहितपूर्वकालोत्पत्तिकाट्येन नोत्तरकालीनकार्येत्यादनं, एतत्त्वालपदेन तस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात् । प्रथमकल्पेऽप्यवहितपदं स्फुटार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः । व्याप्त्यत्रं पूर्वत्वस्य विपर्यये नियमादिगर्भंकारणत्वाभाय । एवस्त्रानन्यथासिद्धत्वमपि पदार्थे विशेषणमित्याङ्गः ।

अतएवेति । यतएव किञ्चित्कालालृत्तित्वे सतीत्वादौ न स्यादेवेवस्यैव कादाचित्कल्पाभावपदेन पर्यवर्तानम् । अतएव मूले कदाचित्कल्पादिति मूलोक्तकादाचित्कल्पाभावापादनं साम्यदायिका अन्यादृशमाङ्गः । अन्यथा पौनरकल्पापत्तेरित्वर्थः । तत्र पञ्चविशेषणमहिन्नाऽजीकल्पसिद्धिरित्वेव मेदोनोक्तदोषहत्यसरसोद्धावनं सम्यदायेनेतौति वदन्ति । केचित्तु सम्यदायविद्विति प्रकरणात्ययोत्ताङ्गः ।

हेतुभवनयोरिति । यद्यपि हेतोर्यद्भवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य गिरेधात्मकम्यत्वात्तिद्विचरणमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति तथोक्तमिति ध्येयम् । अहेतुभवेति । हेतुष्टिरित्क्षेत्रर्थः । हेतुगिरेध

भवनसुत्पत्तिरूपमसम्भवीत्वत आह । तस्येति । अकारणकल्पेऽपीति । अकारणकल्पाविशेषेऽपीत्यर्थः । नियतेति । नियतदेशतदृष्टित्वमित्यर्थः । परमाणुर्देशत्वमपरस्य तदृष्टित्वमिति खमावादेव यथा यथा वियम-इति भावः । नियतदेशत्वमित्यनियतसम्बन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये । परमाणुपदं भावप्रधाननिर्देशेन परमाणुत्वपरमित्यपरे । ये ये निरवध्यइति । अकाराचित्तत्वमाकाशादिषु न तत्तदधर्माधीनमनुगमादिति निरवधित्वनि-वन्धनमेव मनस्यमन्यस्यात्मवादिति परस्परविहोधावधारस्येन निरव-धित्वे कादाचित्तत्वस्यभावविरोध इत्यर्थः । अतश्वाननुगमप्रदर्शनार्थं ये ये इत्युक्तमिति वदन्ति ।

अयं चक्षण इति । अत्र च कालत्वमापादकविशेषणम् । तेन घटरूपादौ न अभिचार इति ध्येयम् । अन्ये इत्यसरसोद्भावनम् । तदीजन्तु उक्त-तर्कावश्यमेयथोक्तमेव युक्तम् । तदनवश्यमेतदप्यप्रयोजकमित्याङ्गः । न हीतीति । भावकादाचित्तत्वमिदमिति न प्रागभावाद्याप्तिर्दोषः । नवेव गोरवमित्वत आह । तथा चतीति । अन्यथा इयोरपि कादाचित्तत्वे घटस्य कादाचित्तत्ववहार आकाशस्याकादाचित्तत्ववहारस्य लोकानां विवद्येत्यर्थः । तथाच गौरेवमपि प्रामाणिकमिति भावः । चन्द्रिति । घटप्रागभावनिरूपकस्य चक्षुरादेन घटकारणत्वं यथा इत्यर्थः । न च प्रागभाव इति । अधिकवलत्वेन प्रागभावनिरूपकत्वं कारणत्वाद्यमिति भावः । तस्येति । प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्य इत्यस्येत्यर्थः । चक्षुरादेविति । तथाच न तस्य प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तत्रिरूपकत्वं कपाकादेत्यस्य हेतुत्वमेवेति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

नन्दिमनुपज्ञिगम्याभाववादिमतं, अस्माकान्तु चाक्षुवरवाभाव इत्य-सिङ्गामः । न च प्रागभावो न चाक्षुष इति न वयं त्रूमः, किन्तु प्रागभावत्-प्रकारनिरूपणत्वावक्षिप्तं प्रत्यञ्जनकं चक्षुर्यन्मिचारादिति, तदिह सामयो-निविष्टाधिकरणस्य परम्परा निरूपणकारणता प्रागभावप्रतियोगित्ववहारा चेति युक्तोनियम इति वाच्यम् । शब्दादिना तत्प्रकारकनिरूपणवसम्बवेत्

अभिचारादधिकरणतस्याप्तथात् । प्रत्यक्षनिरूपणमादाय अभिचारस्य
तुस्यः । चक्षुष्टेन अभिचारेऽपीक्षियत्वेनाथ्यभिचारात् विशिष्याधिकरणेऽपि
अभिचारात् । अत्तु वैवं, तथाप्यनन्यथासिद्धस्य प्रागभावनिरूपकस्या-
धिकरणयहृदैर्यथा न घटकारणत्वं, तथाऽनादेशपि न तथात्वमिति दीर्घ-
स्तदवस्थएव । एतेज परमाश्रितैव चक्षुरनन्यथासिद्धत्वाभिधानमित्य-
पात्तम् । अधिकरणयहृदमादायोक्तदोषानिष्टेः । किञ्च यदि चक्षुरादि-
आपादाभावेऽपि तत्त्वतीतेस्तदन्यथासिद्धं, तदाऽधिकरणयहृणमपि तथा
स्यात् । शब्दादिना तद्विग्रापित तत्त्वतीतेः । घटोऽप्येवं चाक्षुषो न स्यात् ।
तद्वापादाभावेऽप्यकुमानादिना तत्त्वतीतेः । प्रतीतिविशेषे वा अभिचार-
स्तुत्यर्थवेति चेत् ।

अत्र ब्रूमः । अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्त्वतियोगिजनकत्व-
मिति नियमः । कपालादेष्व तथात्वात्तज्जनकत्वं न चक्षुरादेशित्वच तात्प-
र्थम् । निरूपकस्य प्रत्यक्षनिरूपणएवेत्यवधेयम् । न च तत्राप्यधिकरणस्य
न निरूपकत्वं, किञ्च तद्विद्वेशिति वाच्यम् । प्रयोजकत्वमात्रस्यैव विवक्षि-
तत्वात् । न च प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य देशकालादेशपि तत्त्विरूपकत्वा-
भ्युपगमाद्यभिचार इति वाच्यम् । तस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात् । न नु
देशकालयोः का गतिरिति चेत् । न । तयोरपि स्वरूपयोग्यत्वात् ।
वस्तुतोऽधिकरणत्वेन निरूपकज्ञातीयं किञ्चिद्वश्यं कारणमिति नियम इति
केचित् । उपस्थिते प्रागभावे घटकारणत्वयहः, उपस्थितिस्त्र तस्य न
कपालाद्युपस्थितिमन्तरेणेति कारणतायाहकमानेन प्रथमोपस्थितकपाला-
देशेव कारणत्वं गृह्णते, न तु प्रागभावस्यापि । उत्पन्नानुत्पन्ना तु तस्य
तथात्वयहो न तु प्रत्यक्षात्, चक्षुरादिकस्त्र न तदोपस्थितं न वा कपालादि-
वदनन्यथासिद्धमिति न कारणमित्य तात्पर्थम् । आपादके विशेषण-
मित्यन्ये । न च नित्यत्वमुपाधिः, तस्यापादाद्यत्वादिति भावः । न च
धूमस्तमिति । न च परमाणवादौ अभिचारः, जन्यदृत्तित्वे सतीत्वापादक-
विशेषवादित्वाऽः । तप्त । परमाणुधूमान्यतरत्वादौ अभिचारात् । तस्मा-

दहनव्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्थादित्वापादकमतो गोक्तरोषः । दहन-
समवहितत्वं तदसहजतत्वं तदधितत्वं वाऽभिप्रेयाह । अपरस्तेति ।
धूमोयदीति । धूममाचस्य पक्षत्वे आपादकाविद्धिः, धूममाचस्य तत्प्रभ-
धानोक्तरोत्पत्तिकलाभावेन धूमत्वादेत्तदनवच्छेदकलात् । रात्रमोक्तरमावि-
धूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तद्धूमत्वावच्छिद्धस्य तथाभावादिति चेत् ।
मैवम् । धूमस्य समवधानोक्तरोत्पत्तिकलनियमेऽपि दहनस्य तदनियतत्वं
परेण्याभिप्रेतमिति तद्युभिचारित्वमेव तदुक्तरोत्पत्तिकलावच्छेदक्षेन
पराभिप्रेतमिति धूममाचस्य पक्षत्वेऽप्यदोषादित्वाङ्गः ।

शुद्धिपत्रम् ।

प्रथमभागस्य ।

प्रथमभागस्य ।	शुद्धिपत्रम् ।	पृष्ठे ।	पृष्ठौ ।
वान	वान्	३	६
विगमनम्” — इति	... { विगमनम् (न्या. १।१। ३३—३४) ” — इति	३	१५
घटितत्त्व	घटितत्त्व	३	२३
समासात्	समासात्	६	१३
प्रयोजनम्” — इति	... { प्रयोजनम् (न्या. १। १।२४) ” — इति	६	१६
क्रियम्”	क्रियम् (मौ. ४।२।२७।	१२	१७
शब्दम्”	शब्दम् (वे. १।१।५। ...	१२	१७
मर्थान्तरम्”	... { मर्थान्तरम् (न्या. ५।२।७) ”	२२	१३
त्वर्थः	त्वर्थः	२५	१२
तद्ग्राहका	तद्ग्राहका	२६	१३
प्रागभावत्वस्य	प्रागभावत्वत्वस्य	३१	१७
वत्त्वे	वत्त्वे	३१	१८
मत्त्वे	मत्त्वे	३६	१७
तदनियत्वं	तदनियत्वं	४८	१४
क्षौरमारब्धवन्तस्त्वरूपः	क्षौरमारब्धवन्तस्त्वरूपः	५१	१५
प्रतिवन्धः	प्रतिवन्धः	५३	१३
उपदौयतेइति	उपदौयतेइति	६४	८

शब्दम् ।	शब्दम् ।	श्वेत ।	पञ्चो ।
तदिष्टे	... तदिष्टिष्टे	... ६४	१०
परमाणु	... परमाणु	... ६५	२१
कारणात्माभिधान	... कारणात्माभिधानं	... ६७	१६
विषय	... विषय	... ७१	७
कार्य	... कार्य	... ७६	११
धूतः	... धूतः	... ८२	२
मतमाह	... तमाह	... ८४	१४
प्रतिबन्धा	... प्रतिबन्धा	... ९९	१७
वधारण	... वधारण	... ११२	३
चाच्र	... चाच्र	... ११३	३
यात्	... अयात्	... ११६	१५
उभया	... उभय	... १२२	१४
भोगी	... भागी	... १२२	१५
नाश्चन्नाशे	... नाश्चन्नाशे	... १२६	१२
पूर्वस्य	... पूर्वस्य	... १२८	१०
चिकित्स	... चिकित्से	... १३४	१
वयववि	... वयवि	... १३६	११
विद्य स्वैव	... विद्यमानस्वैव	... १४५	५
गन्त	... गन्तृ	... १४६	२
आवर्त्य	... आवर्त्य	... १४६	२१
सिद्धिर्विधा	... सिद्धिर्विधा	... १५३	१६
कारणात्म	... कारणात्म	... १५७	१०
भोगजनकर्त्त	... भोगजनकर्त्तं	... १५८	८
भोगी	... भोगी	... १६०	०
संख्या	... संख्या	... १६३	१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	शुद्धे । अशुद्धे ।
स्तुदा स्यादिति	... तादात्यादिति	... १६७ ३
हेतुः,	... हेतुः ।	... १६८ ६
सांसादृश्य	... सादृश्य	... १७६ ९
मृद्धते	... मृद्धते	... १७६ १८
शङ्खते	... शङ्खते	... १७६ १९
क्षाघवा	... क्षाघवा	... १८१ १४
नचोव	... नचोय	... १८१ २१
वप्रिसङ्ग	... वतिप्रसङ्ग	... १८२ ६
सन्देहो	... सन्देहो	... १८३ १२
असाधारण	... अथासाधारण	... १८४ १२
अन्नय	... नान्यय	... १८७ १७
कारण	... कारण	... २०६ ६
साधनो	... साधनौ	... २१६ १०
लब्धे	... लब्धे	... २२८ ५
संश्लेष्येना	... संश्लेष्येना	... २३१ ५
मूर्त्तत्वात्	... उमूर्त्तत्वात्	... २३५ ४
साधना	... साधन	... २३६ १०
साधनाद्यनवच्छिन्न	... साधनाद्यवच्छिन्न	... २३६ १७
विशेष्य	... विशेष्यस्य	... २४७ १६
सत् प्रति	... सत्प्रति	... २४५ ३
अन्यतर	... अन्यतर	... २४६ ९
यथापि	... तथापि	... २५१ ११
स्थाये	... स्थाये	... २५२ १७
पण्डव	... पण्डव	... २५४ १२
यदे	... यदेक	... २५५ ९

अश्वदम् ।	श्वदम् ।	इष्टे ।	पक्षो ।
चाक्षुषा	... चाक्षुष	... २५५	४
तद्विनाश्य इति	... {तद्विनाशः (न्या. ४ अ. । (१ अ. २७ सू.) इति ...	२६३	४
कानां नाशा	... कानामनाशा	... २६४	११
स्तार	... तार	... २७१	१०
व्यायवः	... वायवः	... २७४	७
निय म	... नियम	... २८३	४
मात्रार्थी	... मात्रार्थी	... २६०	१४
तस्यादिति	... तस्यादिति	... २६३	२१
प्रतीति चेत्	... प्रतीतिरिति चेत्	... २६५	१
अन्यदा	... अन्यदा	... ३०४	८
प्रयोजत्वे	... प्रयोजकत्वे	... ३१२	१४
इदनी	... इदनी	... ३१६	१२
नानु	... नान्ध	... ३१८	१६
देशेनैव	... देशेनैव	... ३२४	६
त्वत् । आह	... त्वत् आह	... ३२७	११
न चेति एकेति	... न चेति । एकेति	... ३३०	१२
न स्यात्	... स्यात्	... ३३७	१८
वत्मा	... वात्मा	... ३४६	११
स्वरूपा	... स्वरूपा	... ३४७	१
विषयेन्द्रियाना	... विषयेन्द्रिया	... ३५०	१३
सत्त्वे	... सत्त्वे	... ३५२	११
निर्णीत	... निर्णीत	... ३५७	३
अप्र	... अप्र	... ३६५	५
पुत्रादि	... पुत्रादिभि	... ३७१	१३

शब्दम् ।	शब्दम् ।	शब्दम् ।	पठे । पढ़ौ ।
विशेष	... विशेष	... विशेष	३७६ ५
आकाशम्	... आकाशम्	... आकाशम्	३८५ १३
दिवत्	... दिवत्	... दिवत्	३८७ ८
धारणीम्	... धारणीम्	... धारणीम्	४१३ ६
तयोस्त्वयो-	... तयो-	... तयो-	४१३ ८
मैत्रा	... मित्रा	... मित्रा	४१४ १७
हेत्वाभासाः” —	... {हेत्वाभासाः (न्या. १।१।४५।) —	... ४१५	११
पद	... पदं	... ४१७	२०
त्वयः	... त्वर्यः	... ४५८	१६
गतादि	... गतादि	... ४८१	८
तददृष्ट	... तददृष्ट	... ४८८	१४
म्यस्येति	... अनियम्यस्येति	... ४८९	६
रेव । नेति	... रेव नेति	... ४९१	८
स्याक्षत्वात्	... स्योक्षत्वात्	... ४९८	९
दृष्टमिति	... {दृष्टम् । (न्या. १।१।५।) इति	... ५०१	१८
जन्यति	... जन्येति	... ५०३	१७
दूपा	... द्रूपा	... ५१०	१७
दूप	... द्रूप	... ५१२	८
ग्रही	... ग्रही	... ५१३	५
समाहार	... समाहार	... ५२६	१७

शुद्धिपत्रम् ।

द्वितीयभागस्य ।

शुद्धिपत्रम् ।	शुद्धिपत्रम् ।	शुद्धिपत्रम् ।	शुद्धिपत्रम् ।
ज्ञानापेक्ष्य	ज्ञानापेक्ष्य	३	२
विशिष्ट्य	विशेष्य	५	१
याहौले	याहित्ये	१५	६
तदशेषये	तदिशेषये	२४	३
युक्तं	युक्तं	२८	११
प्रवृत्ते	प्रवृत्ति	४१	१५
ज्ञान	“ज्ञान	४२	१
दध्यात्ममिति	दध्यात्मम् (न्या. ५। (१। ३१))—इति	४२	२
मानम्	मानम्	४३	३
यद्येवमात्	यद्येवम् “आत्	४४	३
प्रामाण्यादिति	प्रामाण्यात् (न्या. २। (२। ६७))—इति	४४	७
इत्यथः	इत्यर्थः	५५	३
कर्त्	कर्त्	५८	५
त्यक्तम्	त्यक्तम्	६०	७
व्यापि	व्यभि	६२	११
न च शरौरस्य	न चाशरौरस्य	७०	७
कर्त्	कर्त्	७४	३
तथैव	तथैव	७४	४
कार्य	कार्य	८२	१६

शब्दम् ।	शब्दम् ।	श्वेते । पक्षो ।
भिक्षा	... भिक्षु	... ६८ १
सर्वज्ञ	... सर्वज्ञ	... १०४ ८
वक्ता	... वक्तृ	... १०४ १८
विजृम्भितम्	... विजृम्भितम्	... १०८ २२
हेत्ववृम्भात्	... हेत्ववृम्भात्	... ११३ १२
वेदार्थ	... वेदार्थ	... १२८ १
हृत	... हृतः	... १३० ७
खग	... खर्ग	... १३२ १
न्यश्वर्यं	... न्यश्वर्यं	... १३३ १३
समझम्,	... समझसम्	... १४० १
ओचियश्वन्दो	... ओचियश्वन्दो	... १४४ १०
क्षोकवदिति	... {क्षोकवत् (भी. (१२।२।२३।	... १५६ ६
संख्याऽपि	... संख्या	... १५७ ७
मुख्यत्वे	... मुख्यं वे	... १५७ ८,१६
विशेष्य	... विशेष्य	... १५८ २०
आपारा	... आपारा	... १६० १६
कारणा	... कारका	... १६१ ११
पेक्षणी-	... पेक्षणी	... १६४ ४
भावना	... भावना	... १६४ ५
प्रवृत्त्या	... प्रवृत्त्यो	... १६६ १७
परस्परत्या	... परम्परया	... १७१ १८
तत्	... तत्	... १८७ १८
पत्ति	... पत्ति	... २०३ १९
परम्परत्वे	... परम्परत्वे	... २१८ १६

शब्दम् ।	शब्दम् ।	श्वेते । पद्मौ ।
पाखा	... पाखाहा	... २२० ११
कुर्यात्	... कुर्या	... २२१ ७
मध्नी	... मध्नौ	... २२२ २
कपदादीनि	... कठपदादीनि	... २३४ ११
वाञ्छ	... वाञ्छ	... २३४ ११
वक्ता	... वक्तृ	... २३४ १०
अनुशिष्यते	... अनुशिष्यते	... २३८ १३

कुसुमाञ्जलिमकरन्दस्यावशिष्टांशस्य शुद्धिपत्रम् ।

शब्दम् ।	शब्दम्	श्वेते । पद्मौ
भावात्	... भावात्	... २ ५
तदारा	... तदारा	... ३ १६
शुर्	... शूर्	... ५ ६
सिद्धि	... सिद्धि	... ११ ८
सिद्धि	... सिद्धि	... १२ ३
समन्वयते	... समन्वयते	... १६ ११

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोऽस्तित्यनामामकारादि- क्रमेण हृचौ ।

—••—

प्रथमभागस्य ।

इ ।

इतिहास १८ । ३

ग ।

गीता ३२६ । ६ ॥

प ।

पुराण १८ । ३

व ।

वेद १५ । १ ॥ २०६ । १ ॥ २१५ । ३ ॥ २३४ । १ ॥ २६६ । ३ ॥
३१८ । २ ॥ ३२१ । ४ ॥ ३२२ । ४ ॥ ३२४ । ५ ॥ ३२५ । ३ ॥
३२७ । ११ ॥ ३२८ । १ ॥ ४६४ । १, २, ३ ॥ ४६५ । ६ ॥ ४६६ ।
८ ॥ ४६७ । ४, ६ ॥ ४६८ । १, ४, ६, ११ ॥

अ ।

श्रुति १८ । ३ ॥ ३२६ । ६ ॥ ३२८ । १, २ ॥

स ।

स्मृति १८ । ३ ॥ १६ । ३ ॥ ३१७ । १, ३ ॥

द्वितीयभागस्य ।

आ ।

आगम ६८ । ६ ॥ ६६ । १०, १३ ॥ १०० । ५ ॥ १०२ । ११ ॥ १०३ ॥

० ॥ १११ । ६ ॥

आत्मतत्त्वविवेक ८८ । ७ ॥

इ ।

इतिहास १२० । ४ ॥

उ ।

उपनिषद् २२५ । ४ ॥

उपास्त्रान् २२५ । ५ ॥

क ।

कुमारसम्भव १०६ । ६ ॥

ज ।

ज्योतिःशास्त्र २२७ । ७ ॥

प ।

पाषण्डागम २२० । ४ ॥

पुरुषसूक्त २२५ । २ ॥

म ।

मन्त्रलब्धाज्ञाय २२५ । ३ ॥

मन्त्रविधि २२५ । ४ ॥

य ।

यजुः १०६ । ४ ॥

र ।

रुद्र २२५ । २ ॥

≡

व ।

वेद ८। १,५॥ १०४। ७,८॥ १०५। १। १०७। ३,६। १०६।
 १। ११९। २॥ १२४। ६॥ १२५। ६॥ १२७। ५,८॥ १२८।
 ३,३,७। १२६। ५,६॥ १२२। ३,८॥ १२४। २॥ १२५।
 १,२॥ २१८। ५,७॥ २१६। ७॥ २२४। ५,१०॥ २२५।
 १॥ २२१। ६॥ २२२। १,८॥

वेदान्त १०६। १॥

स ।

श्रुति १०७। ७। १०६। २॥ १२८। ६॥ १२०। ४॥ १२२। ६॥
 १२४। ६॥ १२६। १॥

स ।

सांख्यप्रवचन २३८। २॥

सूत्र ४४। ४॥

सूति ४४। ५॥ १०६। १,३॥ १२०। ४॥

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोल्लिखितग्रन्थकर्त्तादिनामा- मकारादिक्रमेण सूची ।

—••—

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अभिहितान्वयवादी ४८० । १ ॥

आ ।

आचार्य २६४ । ८ ॥

ओ ।

चौपनिषदः १२ । २ ॥

क ।

कपिल ३३४ । ५ ॥ ३३३ । ४ ॥

कापिल १२ । २ ॥

काश १३ । १ ॥

ग ।

गुरु ४१ । १ ॥ ४८१ । १ ॥

गौड़मीमांसक ४६६ । ६ ॥

घ ।

आव्विक १७ । १ ॥ १६२ । ७ ॥ ३७० । ७ ॥ ३७१ । ८ ॥ ३७० । ९ ॥

द ।

दिग्मवर १६ । २ ॥

१

ग ।

गात्रिक ३७६ । १० ॥

नैयायिक १६ । ३ ॥

प ।

पातञ्जलि १४ । २ ॥

पौराणिक १६ । ३ ॥

प्राभाकर ४६४ । १ ॥

थ ।

बौद्ध ३३१ । ३ ॥

भ ।

भास्कर ३४२ । ५ ॥

म ।

मनु ३१७ । २ ॥

मनोवैभववादी ३४६ । १ ॥

महापात्रपत १५ । १ ॥

मौमांसक १६ । ३ ॥ १५७ । ७, ८ ॥ ३७२ । ११ ॥

य ।

यात्रिक १६ । १ ॥

व ।

वैशेषिक ४४८ । ३ ॥

वैष्णव १५ । २ ॥

वास ३२६ । ३ ॥

श ।

शैव १५ । २ ॥

स ।

सूचकार ३८६ । ४ ॥

सौगत २८४ । ८ ॥ ३३२ । ५ ॥ ४१४ । २ ॥

सांख्य १६० । २ ॥ ३३२ । ४ ॥

द्वितीयभागस्य ।

क ।

काणिदात्र १०६ । ५ ॥

ग ।

गौतम ४२ । ७ ॥

य ।

पाणिनि १०१ । ८

ष ।

बौद्ध १२ । ६ ॥

म ।

मनु १०५ । ३ ॥ १११ । १० ॥ १२६ । १ ॥

महाप्रतीय २८ । ३ ॥

मीमांसक २१८ । ८ ॥

स ।

सुगत १११ । ६ ॥

सौगत ४६ । ५ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकरणधत्त्वोकानामकारादिक्रमेण प्रतीकहृचौ ।

.....●●●.....

प्रथमभागस्य ।

अन्ये परप्रयुक्तानां ४१३ । १ ॥
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा ३३१ । ८ ॥
जनानुशागप्रभवाहि सम्पदः ८४ । ७ ॥
यावच्चाव्यतिरेकित्वं ३६५ । १ ॥

द्वितीयभागस्य ।

गच्छ गच्छर्सि चेत् कान्त १२३ । ८ ॥
खच्चापारे च कर्त्तव्यं १४७ । ३ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोस्मिखितग्रन्थनामामकारादि- क्रमेण दृचौ ।

—•—

प्रथमभागस्य ।

क ।

कोष ४१ । १२ ॥

ख ।

खण्ड ८८ । ६ ॥

त ।

तत्त्वकौमुदी १३ । ७ ॥

न ।

तत्त्वचिन्तामणि २२७ । ३ ॥

प ।

न्यायनिबन्धप्रकाश ४२४ । १ ॥

प ।

परिशिष्टप्रकाश ५३६ । ३ ॥

व ।

वेद ४ । ११ ॥ १४ । ५, ६ ॥ १५ । ३, ५ ॥ १६ । ३ ॥ १७ । ४ ॥
१८ । ६ ॥ २१ । ५ ॥ २२ । १ ॥ २२ । ६, ८, ११ ॥ २३ । ३ ॥
२०५ । ६ ॥ २०६ । ५, ७, १२, १४ ॥ २१३ । ३ ॥ २१५ । १ ॥
२१६ । १, ४, ५ ॥ २१७ । ६ ॥ २१८ । २, ६ ॥ २१९ । १० ॥
२३५ । ३, ४ ॥ २६६ । १, ४ ॥ २१४ । ४, ५, ६ ॥ २१६ । ३,
४ ॥ २१७ । १, २, ३, ५, ६, ७, ८, ९, १० ॥ २१८ । ३, ५, ६, १२ ॥

३१६। २॥ ३२०। २, ६, १०, १२, १३, १४, ॥ ३२१। ३, ५,
६, ७, ८, १०, ११, १२॥ ३२२। ५, ६, ॥ ३२३। ४, ६, ८॥
३२४। १॥ ३२५। १, ८॥ ३२६। २, ३॥ ३२८। २, १०॥
३४३। ६॥ ४५१। ४॥ ४६४। ४, ६॥ ४६५। ३॥ ४६७।
७॥ ४६८। १, २, ३॥ ४६९। १, २, १२॥ ४७०। ५, १३॥
४७१। २, ३, ५॥ ४७२। ५॥ ४८८। १, २, ६॥

ग ।

सुति ७। १५॥ १०। २, ८॥ १८। ७, १२, १४॥ २०। २॥ २१।
६, १२॥ २२। १, २॥ २४। १०॥ २७। ५॥ ३२५। ५॥
४८५। ६॥

स ।

सूति १८। १४॥ ३१६। ४॥ ३१७। १, २, ३, ४, ६, ८, ९॥
३१८। २, ४, १२॥ ३१९। १, २॥ ३२०। ४, ६, ११, १२,
१३॥ ३२१। ५॥ ३२५। ४॥ ३२६। ३॥ ३२७। १॥ ३२८। ५॥

द्वितीयभागस्य ।

आ ।

आगम १०६। ७॥

ज ।

च्योतिःशास्त्र २२७। ८॥

द ।

द्वितीयाध्यायप्रकाश १८१। ६॥ २१०। ३॥

न ।

न्यायसूच ४४। ४॥

व ।

वेद १।३॥ ४६।८॥ १०४।४॥ १०५।२,३,४॥ १०६।२,
 ३,४॥ १०७।२,३,४,५,८॥ १०८।५॥ १०९।१,८॥
 ११०।१,५॥ १२०।३,४,५,६,८॥ १२४।६,११॥
 १२५।२॥ १२६।३,५॥ १२८।३,६,१०॥ १२९।६,७॥
 १३०।१,२,४॥ १३१।४,६,११॥ १३४।७,८॥ १३८॥
 १३॥ १३९।४॥ १४१।५॥ १४४।२,७,१३,१५॥ १४६॥
 ७॥ २२३।२३॥ २२४।४॥ २२७।८॥ २३०।१५॥ २३१।११॥

श ।

अृति २२४।६॥

ष ।

सूत्र ४६।३॥ १६१।१२॥

सूति १०६।६॥ १०७।४,६॥ १०८।५,७॥ १४४।१०॥
 १६३।१२॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोऽस्मिखितग्रन्थकर्त्तादिनाम्ना-
मकारादिक्रमेण सूची ।

—००—

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अन्विताभिधानवादी ४७८ । ३ ॥

अस्त्रपितृचरणाः २६ । १ ॥ १०७ । ५ ॥ ११६ । १३ ॥ १२५ । ६ ॥
२०६ । ६ ॥ २२५ । ४ ॥ २७४ । १६ ॥ २६८ । ५ ॥ ३८६ । १० ॥
४०६ । १ ॥ ४१७ । ८ ॥ ४३६ । ६ ॥ ४४७ । ५ ॥ ४७१ । ११ ॥

अस्त्रदगुरवः ११२ । ६ ॥

आ ।

आचार्य ४०१ । ४ ॥

क ।

कपिल १४ । १ ॥ ३३८ । १, २ ॥

ग ।

गङ्गेश्वर २ । २ ॥

गुरुः ४६६ । ४ ॥ ४८१ । ४ ॥

च ।

चार्वाक ४२ । ५ ॥ ३३ । ४ ॥ १६२ । ७ ॥ २६८ । ३ ॥ ३७१ । ७ ॥
३७२ । ५ ॥ ३७७ । ५ ॥

ज ।

जरन्मीमांसक ४१ । ५ ॥ ४२७ । ११ ॥

न ।

नवीनाः ४६६ । ७ ॥

नास्त्रिक ६० । ३ ॥

नैयायिक १६ । ६ ॥ ४५६ । ३ ॥

प ।

प्रभाकर ४८१ ११ ॥

प्राभाकर १३३ १० ॥ २१६ ४,६ ॥ २३१ ६ ॥ २६६ १ ॥
४६४ १ ॥

व ।

बौद्ध ७६ ३ ॥ ३३२ २

भ ।

भट्ट २२० ७ ॥ २३१ १५ ॥ २७६ ३ ॥ ३२६ ३ ॥ ३५६ २ ॥
४७८ ३ ॥ ४८१ ११ ॥ ५३२ २ ॥

भाट्ट १३३ ११ ॥ २१६ ५ ॥ २३१ ८ ॥

भास्कर ३३२ ३ ॥

म ।

मीमांसक १८ १ ॥ ५८ ६ ॥ १११ ११ ॥ २६८ ३ ॥ ३७३ ४ ॥
मुरादिमिश्र ११४ ६ ॥ २१६ ६ ॥

र ।

रत्नकोषष्ठातः ६८ ५ ॥

व ।

वाचस्पतिमिश्र १३ ७ ॥

श ।

शब्दर ४२८ ७

स ।

सम्प्रदायविदः ४१ ४ ॥ १२५ ६ ॥ ४३२ ८ ॥ ४६४ १४ ॥

साम्प्रदायिक २२५ ४ ॥ ३०१ १४ ॥

सांख्य १८ २ ॥ १६० ५ ॥ १६१ ६ ॥ १६३ ५ ॥ १६५ ६ ॥
१६६ ६ ॥ १६८ ६ ॥ १७१ २ ॥ ३३२ १ ॥

सौगत १८५ ८ ॥

द्वितीयभागस्य ।

अ ।

अस्त्रपिट्ठरस्याः १४ । १८ ॥ ६४ । १० ॥ १६६ । १६ ॥ १८२ । १७ ॥
कृ ।

कृत्याः ११६ । ५ ॥

क ।

कालिदास १०६ । ६ ॥

ग ।

गङ्गेश्वर २०४ । ७ ॥

प ।

पाणिनि १४७ । ४ ॥

पाषण्ड १२० । २, ३, ४ ॥

भ ।

भट्ट १२६ । ५ ॥ १६६ । ६ ॥ २१५ । ७ ॥

म ।

मत्तु १०६ । २ ॥ १०६ । ६ ॥ २३४ । ४ ॥

व ।

वैद्याकरण १५३ । १७ ॥

स ।

साम्रदायिक ११६ । १ ॥

सुगत १११ । ३ ॥

सूत्रकार ४२ । २ ॥

सौगत ४५ । ८ ॥

सौचान्तिक १२ । ३, ४ ॥

मकरन्दोल्लिखितग्रन्थनामामकारादिक्रमेण दृचौ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ७५। २॥ १०७। १०, १२॥ ११०। ५॥ १११। २॥
१२७। ३॥ १४०। २॥ २१२। ११॥ ३६८। ३॥ ३८। १२॥ ३८॥ १४॥ ३८॥ १२॥

ग ।

गुणभाष्य ११७। १३॥

च ।

चिन्तामणि १३१। १३॥

द ।

द्रव्यप्रकाश ६७। १६॥ १५३। १४॥ ३१७। ६॥

प ।

परिमल ५१। ८॥ ५२। १०॥ ४१०। ८॥ ५१८। २॥

प्रथक्षखण्ड ३४५। १५॥

प्रथक्षप्रकाश ६१। ३॥ १०८। ६॥ १८६। ४॥ २१०। १४॥ २१२।
११॥ २२५। १६॥ २३४। ८॥ ३५१। १॥ ३५६। १॥ ५२३। १॥

प्रमेयतत्त्वबोध ३८। २०॥

ब ।

बौद्धाधिकार ३२०। ३॥

स ।

सौख्यावती १३१। १४॥

सौख्यावतीप्रकाश १०५। ६॥ ११८। ७॥ १४६। ३॥

व ।

वेद २०५ । ८ ॥ ३२२ । ३ ॥ ४८८ । १ ॥

श ।

शब्दखण्ड ६०८ । ५ ॥

शब्दप्रकाश २६६ । ११ ॥ ३७३ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ २८६ । ६ ॥

२८५ । १ ॥ ३११ । ६ ॥ ३९६ । १ ॥ ४४८ । ३ ॥ ४६२ । ५ ॥

द्वितीयभागस्य ।

श ।

अनुमानप्रकाश ५३ । १८ ॥ ५६ । १ ॥ ६३ । ६ ॥

शा ।

आगम १०५ । २ ॥ १११ । २ ॥

प ।

परिमल २ । १० ॥ १४१ । ५ ॥

प्रकाश २११ । ५ ॥

प्रथक्षप्रकाश ६ । ३ ॥

व ।

वेद १ । ३, ४ ॥ १०५ । ५, १२, १३, १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । २ ॥

१२६ । १ ॥ १२८ । १ ॥ १३० । १ ॥ १३१ । ४ ॥

श ।

शब्दप्रकाश १०७ । १ ॥ १५२ । ३ ॥ १७६ । ६ ॥ २०४ । ३ ॥ २२१ ।

२ ॥ २२३ । १ ॥ २२६ । २ ॥

ष ।

सूति १०७ । २ ॥

अवशिष्टांशस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ८ । १५ ॥ ६ । १६ ॥ १२ । २४ ॥

अन्यथाख्यातिवाद १२ । १६ ॥

ब ।

चिन्तामणि १२ । २५ ॥

य ।

पुराण ५ । २६ ॥

व ।

वेद ४ । २६ ॥

अ ।

अुति ५ । २०, २१ ॥ ६ । २५, २६ ॥ ७ । १, १६ ॥

स ।

स्मृति ५ । २६ ॥

मकरन्दोल्लिखितग्रन्थकर्षादिनामामकारादि- क्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

प ।

अमिहिताम्बवादो ४७६ । ४

ग ।

गङ्गेश १५१ । १ ॥ ४४५ । १६ ॥ ४४६ । १० ॥

गुरु ११६ । ८ ॥

च ।

चार्वाक १६२ । १ ॥ २८६ । ७ ॥ ३६८ । १ ॥

व ।

नैयायिक ३६६ । १ ॥

प ।

प्रकाशकृत ५१८ । ५ ॥

प्रभाकर ४७८ । १ ॥

भ ।

मङ्ग ११८ । १० ॥ २२६ । १ ॥ ३४६ । १ ॥ ४४७ । १ ॥ ४५८ । १ ॥
४७६ । ५ ॥

म ।

मिष्ठ २२१ । २ ॥

मौमांसक १४८ । ३ ॥ १४८ । ४ ॥ १५१ । १८ ॥ ११८ । १ ॥

१५

व ।

वर्जमान ६६ । २२ । ३८ । २१, २४ ॥

वैश्वेषिक ११७ । १३ ॥ ४२४ । १ ॥

स ।

सम्प्रदाय २१८ । ४ ॥

सर्वगित्यतावादी १६१ । २ ॥

द्वितीयभागस्य ।

क ।

कथकसम्प्रदाय १०६ । २ ॥

भ ।

भट्ट १ । ३ ॥

म ।

मनु १०५ । ६ ॥

स ।

सम्प्रदाय ५६ । १ ॥

सुगत १११ । २ ॥

अवशिष्टांशस्य ।

ज ।

जैयायिक १४ । १५ ॥

व ।

बौद्ध १४ । १५ ॥

स ।

वाय्यायिक २१ । २० ॥

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणस्याकारादिक्रमेण विषयद्वची ।

प्रथमभागस्य ।

विषयः ।	अ ।	इष्टै ।	पैद्धौ ।
अदृश्य भोक्तृनिष्ठत्वव्यवस्थापनम्	...	१५७	१२
अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम्	...	५०२	३
अनुपलब्धेश्वरवाधकत्वगिरासः	...	३४९	१
अनुमानप्रमाणव्यवस्थापनम्	...	३७४	१
अपूर्वव्यवस्थापनम्	...	८८	३
अप्रयोजकनिरूपणम्	...	३६४	१
अप्रयोजकस्य हेत्वाभासान्तर्भावविचारः	...	४१४	६
आ ।			
आकस्मिकत्ववादखण्डनम्	...	४९	१
आचारस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वव्यवस्थापनम्	...	३२६	३
इ ।			
ईश्वरविषये वादिनां मताणि	...	१२	१
ईश्वरविषये विप्रतिपत्तयः	...	२७	१
ईश्वरानुमानम्	...	२०६	१
उ ।			
उपमानखक्षम्	...	४४७	१
उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम्	...	४३२	५
उपलक्षणस्य कारणताखण्डनम्	...	१२४	१
उपाधिजक्षम्	...	३६५	३

क ।

विषयः ।	ठंडे ।	पक्की ।
कारणतापदार्थनिर्णयः	१४४	२
कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वयवस्थापनम्	५३	८
कार्यकारणभावव्यवस्थापनम्	३८	१
कार्यकारणयोः समानजातीयत्वनियमो-		
न तु समानधर्मत्वनियमः	१६८	८
क्षयभक्तवादखण्डनम्	१७६	५
क्षयभक्तवादः	१७७	५

ब ।

आतिशक्तिवादखण्डनम्	१८४	३
आतिशास्त्रविचारः	१८०	३

त ।

द्वारण्यमणीनां विद्विकारणत्वविचारः	५८	२
------------------------------------	----	---

द ।

इहसामान्यस्य प्रयोजकनिरूपणम्	८९	१
------------------------------	----	---

ग ।

विविमोः कारणत्ववस्थापनम्	१६७	५
--------------------------	-----	---

प ।

परमाणुनां याकजविशेषेण कार्यविशेषज्ञकत्वम्	१५४	५
पराक्रमः परस्यायोग्यत्ववस्थापनम्	३५८	१
प्रतिबन्धकप्रकार्यनिर्वचनम्	५०९	१
प्रत्यक्षमाणग्रामाणवादखण्डनम्	३७१	१
प्रधानस्यापारत्वखण्डनम्	१२८	१

विषयः ।	श्लै।	पक्षो ।
प्रलयव्यवस्थापनम्	... २६६	४
प्रलयनन्तरं स्वयुपपादनम्	... ३३२	१
प्रामाण्यस्य गुणजन्यव्यवस्थापनम्	... २०७	९
प्रामाण्यस्य परतो यहव्यवस्थापनम्	... २१८	१
भ ।		
भूतचैतन्यवादखण्डनम्	... १७६	०
भूतचैतन्यवादः	... १७३	२
मैदामेदवादखण्डनम्	... १७१	१
म ।		
मनोवैभववादखण्डनम्	... ३४७	१
मनोवैभववादः	... ३४६	१
महाजनपरियहपदार्थनिर्वचनम्	... ३२६	८
य ।		
योग्यानुपलब्धेरभावनिक्षायकत्वव्यवस्थापनम्	... ३४६	१
व ।		
वेदङ्गासव्यवस्थापनम्	... ३१४	४
श ।		
शक्तिपदार्थखण्डनविचारः	... ५८	३
शक्तिपदार्थनिर्णयः (न्यायमते)	... १४४	२
शक्तिवस्थादीनामतिरक्तपदार्थखण्डनम्	... ४२७	५
शब्दनियतवादखण्डनम्	... ४४५	१
शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम्	... ४४८	१

स ।

विषयः ।	शै ।	पैद्धौ ।
सावृशस्यातिरिक्तपदार्थत्वखण्डनम्	... ४२४	४
सांख्यमतखण्डनम्	... १९६	३
सांख्यमतप्रक्रिया	... १६०	३
सिद्धसाधनस्य हेत्वाभासान्तर्भवविचारः	... ४१५	१
सुषुप्तिगिरूपण्यम्	... ३५८	३
खमाववादखण्डनम्	... ४८	४
खापविरूपण्यम्	... ३५७	६

द्वितीयभागस्य ।

द्व ।

ईश्वरस्यापि शरीरपरियहः	... १०२	८
ईश्वरानुमानम्	... ४६	४

क ।

क्षणिकत्वविचारः	... २७	२
-----------------	--------	---

ज ।

ज्ञातताखण्डनविचारः	... १६	१
--------------------	--------	---

द ।

द्युगुकपरिमाणादैनां संख्याजन्यत्वव्यवस्थापनम्	... ११२	६
---	---------	---

प ।

परमाणवादैनामौश्वरश्वरौत्त्वव्यवस्थापनम्	... ७५	४
---	--------	---

प्रमाणक्षण्यम्	... { १	५
	8२	५

व ।

विषयः ।		इष्टै ।	पक्षौ ।
विधिविचारः	...	१३५	१
वेदसंक्षयम्	...	१०५	१

स ।

खप्रस्यानुभवरूपत्ववस्थापनम्	...	२३५	२
-----------------------------	-----	-----	---

कुसुमाञ्जलिप्रकाशस्याकारादिक्लेण विषयस्त्वचौ ।

...०००...

प्रथमभागस्य ।

अ ।

अदृष्टे विप्रतिपत्तिः	...	२८	६
अनादर्वेदस्य भगवता द्योतनम्	...	१४	०
अन्यथासिद्धिपदार्थनिरूपणम्	...	१४६	१
अन्योन्याभावस्थाव्याप्तित्वमतम्	...	१७१	११
अलौकिके विप्रतिपत्तिः	...	२८	३
असदाद्यदृष्टेर्भगवच्छौरनिष्पत्तिः	...	१४	०

आ ।

आश्यपदार्थकथनम्	...	१४	१
-----------------	-----	----	---

उ ।

उत्पत्तिपदार्थनिरूपणम्	...	१४४	५
उपमानसंक्षयम्	...	४४७	५

क ।

कारणात्पदार्थविचारः	...	१४४	२
कार्यकारणाभावस्थवस्थापनम्	...	४३	१२

विषयः ।		इडे ।	पह्ले ।
कार्यकारणमार्गवानभ्युपगम्युकार्द्वाकामतम्	...	२२	४
कालस्य विद्विन्निधेयत्वकथनम्	...	२८१	११
क्षेत्रपदार्थकथनम्	...	१४	१
क्षणिकत्वे विप्रतिपत्तिः	...	१७५	७
ग ।			
गुणगतजातौ साक्षर्थस्यादोषत्वादिमतम्	...	१८२	१
घ ।			
घटत्वजातेः संस्थानद्वित्तित्वमत्तुखण्डनम्	...	१८२	१०
घटत्वजातेः संस्थानद्वित्तित्वमत्तम्	...	१९१	६
घटत्वजातेः साक्षर्थविचारः	...	१९१	१
घटत्वजातेनानात्मव्यवस्थापनम्	...	१८२	४
घटत्वस्थोपाधित्वव्यवस्थापनम्	...	१८३	१
ज ।			
ज्ञानप्राप्तात्मे विप्रतिपत्तिः	...	२१४	१०
त ।			
तुरोयसंसगैभावनिरूपणम्	...	२४८	१
द ।			
त्र्यव्याकृतात्मारे योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकत्वम्	...	२४५	१
प ।			
पक्षेकदेशस्य दृष्टान्तत्वम्	...	३०२	१
पर्याप्तोके विप्रतिपत्तिः	...	३०	२
परिशामिनिव्यकथनम्	...	१६	१
पाठकमादर्थक्रमस्य वर्णवक्त्वम्	...	३०	१

विषयः ।	इष्टे ।	पक्षो ।
प्रतियोगितावच्छेदकमेदेनाभावमेदः	... २४८	६
प्रतियोगिधंसयोरेकाचार्यकात्मम्	... १२६	५
अवश्यदार्थकात्मम्	... १८	३
भ ।		
मेदमेदवादखण्डनम्	... १७२	९
मेदमेदवादः	... १७१	८
म ।		
मित्यगात्मानवतः कामेजन्मवृद्धं न तस्मिन्नानवतः ...	१५	६
स ।		
काच्चारसावस्त्रिकावीजस्याद्याग्नुव्यजनकात्मम्	... १२४	६
व ।		
विपाकपदार्थकात्मम्	... १४	३
विशिष्टस्यानर्थान्तरत्वकात्मम्	... १०५	३
व्याप्तिनिरूपणम्	... ४८८	७
ग ।		
शक्तिखण्डनविचारः	... ७५	९
शक्तौ विप्रतिपत्तिः	... ६६	९
स ।		
साधनत्वे विप्रतिपत्तिः	... ३०	८
सिद्धसाधनस्य दशाविशेषे दोषत्वम्	... २५	८
सिद्धसाधनस्य एथग्रदूषणात्मावावः	... २५	४
सिद्धसाधनस्य खार्धाणुमानेऽदोषत्वम्	... १६	२
सिद्धसाधनस्य इत्यामासतावस्थापणम्	... १२	३

विषयः ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
सौरभग्नैत्योरैकाधारत्वाभावः	...	१३५
संयोगस्याजत्वादः	...	२७६
संश्यं विनाशपि न्यायावतारः	...	२६
स्तुतिनिन्दार्थवादाभ्यां विधिनिषेधवाक्याकल्पनम्	...	३२०

द्वितीयभागस्य ।

अ ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
अपूर्वकल्पनविचारः	...	१४
त ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
तत्त्वालक्षणम्	...	११
द ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
देवताग्रीतेर्यागव्यापारत्वखण्डनम्	...	१६३
ध ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
धारावहनबुद्धौ मानम्	...	४
प ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
प्रौरुषेयत्वालक्षणम्	...	१०७
व ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
वेदलक्षणम्	...	१०७
स ।	श्लै ।	पञ्चौ ।
समवायिकारणस्य कार्यसमानकालतम्	...	१६

मकारन्दस्याकारादिकमेण विषयत्वं चौ।

प्रथमभागस्य ।

विषयः ।	अ ।	षट् ।	पञ्चौ ।
अन्यथासिद्धस्य चित्तवादिमतम्	...	१५०	२५
	च ।		
घटत्वस्य मार्द्वघटमाचवृत्तित्वमतम्	...	१८४	२
घटत्वस्योपाधित्वखण्डनम्	...	१८३	७
	त ।		
द्वौयान्यथासिद्धत्वेऽन्येषामन्तर्भावः	...	१५२	२१
	द ।		
द्वितीयान्यथासिद्धत्वक्षणविचारः	...	१५९	१९
	ध ।		
ध्वंसस्यापि सामान्याभावः	...	२४८	५
	न ।		
निरधिकरणाऽप्यभावप्रतीतिः	...	२४४	१
निरन्वयध्वंसस्यापि जनक्रत्वम्	...	१२५	१
	प ।		
प्रथमेष्ट संसमयवर्त्तित्वेन हेतुत्वमतम्	...	२३७	१
प्रथमान्यथासिद्धे चतुर्थान्यथासिद्धस्यान्तर्भावविचारः	...	१५०	१०
प्रथमद्वैविध्यखण्डनम्	...	२१५	१
प्रायस्वित्तस्य साक्षात्प्राप्यध्वंससाधनत्वम्	...	१२७	३
	स ।		
संयोजप्रागभावादर्मतभेदेनात्याप्यवृत्तित्वं व्यायामवृत्तित्वम्	...	१७२	६

द्वितीयभागस्य ।

प ।
पूर्ववर्त्तित्वमाचेण हेतुत्वम्
समवायिकारणस्य कार्यसमानकालत्वनियमः

कुसुमाञ्जलिप्रकरणीयकारिकानामकारादिक्मेण प्रतीकस्त्री ।

प्रथमभागस्थ ।

अ ।

प्रतीकः ।		इष्टे ।	पद्मो ।
अनियम्यस्य नायुत्तिः	...	८८६	१
अनैकान्तः परिष्कर्ते	...	८५९	१
अवच्छेदयह श्रौत्यात्	...	५२६	१

आ ।

आगमादेः प्रमाणाते	...	६७०	५
-------------------	-----	-----	---

इ ।

इत्येषासहकारिशक्तिरसमा	...	२०२	१
इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽश्चे	...	६६६	१

ए ।

एकस्य न ऋमः छापि	...	८४	१
------------------	-----	----	---

क ।

कर्त्तुंधर्मानियन्तारः	...	१९६	१
कारं कारमजौकिकाद्यसुतमयं	...	३६६	१

च ।

चिरञ्जलं फलायालं	...	६४	१
------------------	-----	----	---

ज ।

जन्मसंस्कारविद्यादेः	...	३१४	५
जयेतरग्निमित्तस्य	...	१४९	५

ह ।

विषयः ।

दुष्टोपलम्भसामयी
दृष्टवृष्टोः क लन्देहः

श्वे । पक्षी ।

३६६ ३
३७१ ३

न ।

न चासौ लक्ष्मिदेकान्तः
न प्रमाणमनासोक्तिः
न वैजात्यं विना तत् स्थात्
नान्यवृष्टं स्मरत्वन्यः
निभित्तभेदसंसर्गात्
निर्णीतश्लोकेर्वाक्याङ्गि
न्यायवर्णयमीश्वर्य

४८५ ६
४८४ ६
१७७ ९
१७१ ७
१३६ ९
४६४ ८
१८ ९

प ।

परस्यरविरोधे हि
पूर्वमावो हि हेतुलं
प्रतिपत्तेशपारोक्षात्
प्रतियोगिनि सामर्थ्यात्
प्रवक्ष्यादिभिरेभिरेवमधरः
प्रमायाः परतन्त्रत्वात्
प्रवाहोनादिमानेषः

४२४ ६
१८७ ५
५०२ ६
५२२ ७
५३३ ६
२०६ ८
५३ ८

भ ।

भावो यथा तथाऽभावः

१०१ ३

य ।

योग्याऽवृष्टिः कुतोऽयोग्ये

१४३ १

व ।

विषयः ।	इडे ।	पैसौ ।
वर्षादिवद्वोपाधिः	... ३००	८
विफला विश्वदत्तिर्णी	... ८८	५
वस्तपुंदूषणाशङ्कैः	... ८६८	२
श्वावर्ष्यभाववत्तैव	... ३६४	५

श ।

शङ्का चेदनुमाइख्येव	... ८८१	१
श्रुतान्वयादनाकाङ्क्ष	... ८३७	१

स ।

सत्पद्मप्रसरः	... १	१
संखारः पुंस एवेष्टः	... १२६	५
सम्बन्धस्य परिच्छेदः	... ८६२	५
सादृश्यस्यानिमित्ततात्	... ८३४	१०
साधर्म्यमिव वैधर्म्यं	... ८२६	३
सापेक्षतात्तादनादित्वात्	... ६४	१
स्त्रैर्थदृष्ट्योर्न सन्देहः	... १६२	८
खर्गापवर्गयोर्मार्गं	... ८	१

इ ।

हेतुभूतिनिषेद्धो न	... ८२	१
हेतुशक्तिमनादृत्य	... १६०	१
हेतुभावे पलाभावात्	... ८८७	३

द्वितीयभागस्त ।

अ ।

	षट् ।	पक्षो ।
अतिप्रसङ्गात् फलं	... १७३	१
अनैकान्त्यादसिद्धेर्वा	... १६	८
अर्थेनैव विशेषो हि	... २९	५
अथासेरधिकायासः	... ३	५
असत्त्वादप्रवृत्तेष्व	... १६७	१
अस्त्वाकन्तु निसर्गसुन्दर्	... २३६	१२

आ ।

आदेपलभ्ये संख्येये	... १५७	३
--------------------	---------	---

इ ।

इत्येवं शुलिनीतिसंज्ञवज्ज्वलैः	... २२६	६
इत्येष नौतिकुम्भमाङ्गलिरुच्चलश्चौः	... २४०	६
इष्टहानेरनिष्टासः	... १२७	६

उ ।

उहेश एव तात्पर्यं	... १२०	८
-------------------	---------	---

क ।

कार्यत्वाद्विरपाधित्वं	... १००	७
कार्ययोजनष्टत्यादेः	... ८६	८
क्षताक्षतविभागेन	... १४३	१
क्षतक्ष एव हि वेदोऽयं	... २२४	१०

त ।

तर्काभासतयाऽन्येषां	... ८४	८
---------------------	--------	---

न ।

विषयः ।	इडे ।	पैसे ।
न वाधोऽस्योपजीवत्वात्	... ५७	१
प ।		
प्रवृत्तिः चतिरेवाच	... ११५	३
भ ।		
भावगैव हि यत्तात्मा	... १४७	१५
भ ।		
मिति: सन्ध्यक् प्रसिद्धिः	... ४२	९
व ।		
विधिर्वसुरभिप्रायः	... २२९	१
स ।		
वाक्यात्मारिति नित्यबोगिनि	... ४८	१
स्थामभूदं भविष्यामि	... २३१	१
स्थामविष्यमाभावात्	... १७	१
स्थातन्त्रेऽजडताहानिः	... ६१	११
ह ।		
हेतुलादसुमागाद	... २१३	५

ext) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	Rs	1
(English) Part II, Fasc. 1	Rs	12
trá kṛita Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	Rs	1
Parásara Smriti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs	12
Parásara, Institutes of (English)	Rs	12
S'rauta Sútra of Apastamba, (Text) Fasc. 1-12 @ /6/ each	Rs	8
Ditto Látyáyana, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	Rs	8
Ditto S'ámkhayana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4 Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each	Rs	4
Sáma Veda Samhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	Rs	8
Saṅkhyá Sutra Vritti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs	8
Ditto (English) Fasc. 1-3	Rs	4
Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	Rs	12
Sáṅkhyá Pravachana Bháshya, Fasc. 3 (English preface only)	Rs	8
S'ri Bháshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	Rs	3
Suśruta Samhitá, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	Rs	8
Taittiriya Aranya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	Rs	12
Ditto Samhitá, (Text) Fasc. 9-37 @ /6/ each	Rs	14
Tándya Brahmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	Rs	2
Tattva Chintámani, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. I @ /6/ each	Rs	4
Tul'si Sat'sái, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs	8
Uvásagadásao, (Sanskrit and English) Fasc. 1-6 @ /12/	Rs	8
Varáha Purána, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	Rs	4
*Váyu Purána, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, each Fasc.	Rs	8
Vishnu Smriti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	Rs	12
Vivádaratnákara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	Rs	10
Vrihannáradíya Purána, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	Rs	4
Vrihat Soayambhu Puran, Fasc. I-III	Rs	2

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'in, Fasc. 1-4 @ 1/ each	Rs	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/ each	Rs	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'in (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	Rs	0

Arabic and Persian Series.

*Alamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	Rs	14
Aín-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	Rs	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	Rs	12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	Rs	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	Rs	6
Bádshánámah with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	Rs	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 2 @ 1 each	Rs	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	Rs	21
Farhang-i-Rashídí, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	Rs	0
Fíhrish-i-Túsí, or, Túsí's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4, each	Rs	12
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	Rs	0
Ditto Azádí, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs	6
Haft Kasmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	Rs	8
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	Rs	8
Iqbál-námah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	Rs	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	Rs	4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, Index to Vol. I Fasc. X & XI @ /6/ each	Rs	4
Magházi of Wágídí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	Rs	8
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	Rs	10

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Tárikh-i-Fírúz Sháhi of Zia-al-din Barní (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3
Tárikh-i-Fírozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...	2
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ...	3
Wíz o Rámin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6
Tuzuk-i-Jahángír, (Eng.) Fasc. 1 ...	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

ASiATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.	
1. ASiATIC RESEARCHES.	Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/- each
Ditto	Index to Vols. I—XVIII
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.)	@ 6/- per No.; and from 1870 to date @ 8/- per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (15), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/- per No. to Non-Subscribers.	
N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.	
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883...	3
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1833—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ...	2
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ...	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ...	2
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomath and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ...	4
5. Anis-ul-Musharrahin ...	4
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ...	3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ...	3
8. Istiláhat-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ...	3
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/- each ...	1
10. Jawámi ul-ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	32
11. Khízenat-ul-ilm ...	2
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/- each ...	4
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888) ...	40
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each ...	4
15. Sharaya-ool-Islám ...	18

YD 07330

